E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС
CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 2023

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

Владилена Сокирська
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Редакторська колегія:

Елла Бистрицька
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Ольга Гайдай
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Віктор Гудзь
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Віктор Докашенко
Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

Андрій Жив'юк
Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

Малгожата Каркоча
Лодзинський університет

Тетяна Кузнець
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Дмитро Нефьодов
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

В'ячеслав Оліцький
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Юлія Подрєз
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Олександр Потильчак
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Тамаз Путкарадзе
Батумський державний університет

Анжей Стройновський
Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

Ірина Тихоненко
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Вячеслав Ціватий
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Олександр Чучалін
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

Про ефемерну епіпалеолітичну стоянку в кримському передгір'ї: з історії польових досліджень у Криму 1990 року
Вадим Степанчук 7

Орнаментовані знаряддя з органічних матеріалів мезоліту-неоліту басейну Десни
Дмитро Ступак, Аліна Ступак 19

Підходи до розуміння причин воєнних конфліктів за часів середньої бронзи дніпро-донського межиріччя
Андрій Дубяга 32

Район Заручав'я як частина посаду давньоруського Новгород-Сіверського
Іван Кедун 43

Поселення золотоординського часу на середньому Пслі
Євген Осадчий 53

Археологічні дослідження на території Більського мікрорегіону в період воєнного стану
Ігор Корост 62

Топографія та оборонні споруди Котелевського городища
Олексій Коротя 77

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб (1945-1951 рр.)
Олександр Тригуб 86

Репресивна політика радянської влади відносно протестантських конфесій в Україні періоду пізнього сталінізму (1944-1953 рр.) у сучасних дослідженнях українських істориків
Михайло Федоренко 97

Становлення політико-правової активності молоді в Україні
Олена Іваній 111

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Військово-адміністративний, правовий лад і повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941-1943 рр.
Андрій Гриценко, Анжеліка Колієнко 124

Відновлення та діяльність закладу духовної освіти Сумщини у новітній період (1997-2015)
Юрій Тарабан 135

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Мова як один з ключових факторів національної ідентичності крізь призму мовних референдумів у США 1980-2002 рр.
Геннадій Казаков, Ярослава Фатюха 148

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Європейський скептицизм і популізм за умов трансформації процесу європейської інтеграції
Ігор Горобець, Андрій Мартинов 157

ARCHEOLOGY

Evidence of an Ephemeral Epipalaeolithic Site in the Crimean Foothills: From the History of Field Research in Crimea in 1990
VADYM STEPANCHUK 7

Ornamented Tools From Organic Materials of the Mesolithic - Neolithic Times From the Desna Basin Region
DMYTRO STUPAK, ALINA STUPAK 19

Approaches to Understanding the Causes of Military Conflicts During the Middle Bronze Age of the Dnipro-Don Measure
ANDRII DUBIAHA 32

Engagement District as Part of the Early Rus Novgorod-Siversky Position
IVAN KEDUN 43

Settlement of the Golden Horde Period in the Middle Psel
EVGENY OSADCHY 53

Archaeological Research on the Territory of the Bilsk Microregion During the Period of Martial Low
IGOR KOROST 62

Topography and Defensive Buildings of Kotelva Hillfort
OLEKSIY KOROTYA 77

UKRAINIAN HISTORY

Jehovah's Witnesses Under the Control of Soviet Security Services (1945-1951)
OLEKSANDR TRYGUB 86

The Repressive Policy of the Soviet Government Regarding Protestant Confessions in the Period of Late Stalinism in Ukraine (1944-1953) in Contemporary Research of Ukrainian Historians
MYKHAILO FEDORENKO 97

Establishment of Political and Legal Activity Young People in Ukraine
OLENA IVANII 111

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

Military-Administrative, Legal System and Everyday Life of the Rural Population of Chernihiv Region in 1941-1943
Andriy Hrytsenko, Angelika Kolienko 124

Restoration and Activity of the Sumy Region Spiritual Education Institution in the Modern Period (1997-2015)
Yurii Taraban 135

WORLD'S HISTORY

Language as One of the Key Factors of National Identity Through the Prism of Language Referendums in the USA 1980-2002
Hennadii Kazakov, Yaroslava Fatyuha 148

INTERNATIONAL RELATIONS

European Skepticism And Populism Under The Conditions Of Transformation Of The European Integration Process
Igor Horobets, Andrey Martynov 157

археологія

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/007-018
УДК (UDC) 903 (477)

EVIDENCE OF AN EPHEMERAL EPIPALAEOLITHIC SITE IN THE CRIMEAN FOOTHILLS: FROM THE HISTORY OF FIELD RESEARCH IN CRIMEA IN 1990

Vadym Stepanchuk*

Abstract

This paper presents materials from one of the Palaeolithic sites discovered by the author in the late 1980s and early 1990s in Crimea. The Hamak-Koba sediment pack was once tested, and some archaeological materials were recovered. These are few but rather informative and have been published for the first time now. Judging by the available data, Hamak-Koba is a short-term site of a mobile group of hunters. The remains of shells of the land snail Helix vulgaris, which were probably consumed as food, may indicate the Epipalaeolithic or Mesolithic age of the site and probably exclude the winter season of its visitation. The technical and typological features of the stone artefacts found, including blades with indications of intensive use and burnt endscrapers, are consistent with the assumption of the site's age therefore positioned somewhere between the Late Pleistocene and Early Holocene. An undisturbed horizon with artefacts and hearth remains was discovered during the test pitting. It also turned out that a significant part of the shelter is practically devoid of culture-bearing deposits. The locality suggests one of the points visited by early hunters while travelling through the exploited territory in search of resources. This version is supported by the features of the stone artefacts, which show signs of special selection and therefore belong to a part of a mobile toolkit, traces of intensive wear on them, and the location of the site in a rock shelter near convenient access to a plateau providing dominating heights and good observation points, although far from water sources.

Keywords: Epipalaeolithic, South-Western Crimea, ephemeral cave site

* Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5476-2284

ПРО ЕФЕМЕРНУ ЕПІПАЛЕОЛІТИЧНУ СТОЯНКУ В КРИМСЬКОМУ ПЕРЕДГІР'Ї: З ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КРИМУ 1990 РОКУ

Вадим Степанчук*

Анотація

Ця робота має на меті публікацію матеріалів одного з палеолітичних місцезнаходжень, відкритих автором під час розвідувальних робіт на півострові Крим наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Пам'ятка, про яку надається інформація, Гамак-Коба, свого часу була прошурфована, виявлені при цьому матеріальні залишки, хоч і не дуже чисельні, є достатньо інформативними, але й досі не були введені в науковий обіг.

Судячи з наявних даних, Гамак-Коба є короткочасною стоянкою мобільної групи мисливців. Залишки черепашок наземних равликів Helix vulgaris, які, ймовірно, були спожиті в їжу, можуть слугувати вказівкою на епіпалеолітичний або мезолітичний вік стоянки та, вірогідно, виключають зимовий сезон її відвідання. Припущенню про вік пам'ятки та її характер не суперечать техніко-типологічні особливості знайдених кам'яних артефактів, серед яких є пластинки із слідами інтенсивного використання по м'якому (м'ясо, шкіра) та твердому (сухе дерево) матеріалу та перепалені у вогні фрагментовані скребачки.

У процесі тестового шурфування було виявлено непорушений горизонт з артефактами та рештками вогнища. З'ясувалося також, що значна частина навісу вже практично позбавлена культуровмісних відкладів. Проте публікація матеріалів місцезнаходження і привернення до нього уваги фахівців має сенс. Пам'ятка розташована високо над рівнем поперечної обводненої долини, безпосередньо під скельним уступом, далеко від місць прориву річок через другу гряду гір, тобто поза зоною, з якою пов'язується більшість палеолітичних та мезолітичних пам'яток півострову. Таким чином, місцезнаходження свідчить про один з пунктів, відвіданих давніми мисливцями наприкінці плейстоцену або початку голоцену, під час мандрів експлуатованою територією в пошуках ресурсів життєзабезпечення. На користь такої версії свідчать нечисленність культурних решток, особливості кам'яних артефактів, що демонструють ознаки належності до мобільного набору інструментів, сліди інтенсивної спрацьованості на них, розташування скельного укриття поблизу зручного виходу на плато, хоча й далеко від джерел постачання водою.

Ключові слова: епіпалеоліт, Південно-Західний Крим, ефемерна печерна стоянка

Цитування: Stepanchuk, V. (2023). Evidence of an Ephemeral Epipalaeolithic Site in the Crimean Foothills: From the History of Field Research in Crimea in 1990. *Consensus*, 2, 7-18.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/56

* доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології Національної академії наук України, Київ, Україна. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5476-2284

Introduction

This work aims at the publication of materials from one of the Paleolithic sites discovered by the author, who worked as part of the Crimean Palaeolithic expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine during his exploration work on the Crimean Peninsula in the late 1980s and early 1990s. The presented site, Hamak-Koba, appears to be of the Epipalaeolithic or Mesolithic period, one of the final phases of the Stone Age on the territory of Crimea. The site was only pitted, and the material remains found are not very rich. In the process of test pitting, it turned out that a significant part of the shelter is practically devoid of culture-bearing deposits. However, it would be worthwhile publishing the information and materials of the locality and attracting specialist attention to it. The value of the locality lies in the fact that it evidenced the movement of hunters in the foothill area of the site. Hamak-Koba is located far from the areas where the rivers cut through the second mountain range, i.e. outside the zone to which most of the multi-layered Mesolithic sites are associated. Thus, the site is evidence of one of the locations visited by ancient hunters during their wanderings through the exploited area in search of resources.

History of discovery

The Hamak-Koba location was discovered during prospecting in 1990 in southwestern Crimea. From the formal point of view, in that year, the work on the Paleolithic of Crimea was carried out by joint efforts of two expeditions, namely the one of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (Head Dr Yu.G. Kolosov) and the one of the Research and Production cooperative 'Arheolog' at IA AS of the Ukrainian SSR (Head Mr. V.P. Chabai). However, the basic amount of financing for field works was provided by the RPC 'Arheolog'[1], while the funding from the Academy of Sciences of Ukraine was cut to a minimum. The most extensive excavations of that field season were conducted at the multilayered Middle Paleolithic site of Kabazi V, localised and partially investigated by the Crimean Paleolithic Expedition of the Academy of Sciences of Ukraine in 1986[2]. In 1989 the site was subjected to predatory excavation by unknown persons. Limited excavations of 1990 were also conducted at Skalistoye 1[3], one of the open-air Late Paleolithic workshops found in river Bodrak valley[4] and new wholly buried

[1] Чабай В.П., Степанчук В.Н., Евтушенко А.И. Отчет о полевых исследованиях Крымской палеолитической экспедиции НПК "Археолог" в 1990 г. Київ, 1990. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1990/182.

[2] Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Отчет о работе Крымской палеолитической экспедиции в 1986 г. Київ, 1986. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1986/29-а.

[3] Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П., Павличенко А.П. Отчет Крымской палеолитической экспедиции за 1989 г. Київ, 1989. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1989/1; Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма. Вып. I и II. Киев: Институт археологии АНУ, 1990.

[4] Колосов Ю.Г. Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму. *Археологія.* 1991. № 1. С. 3-10.

multilayered Mousterian site, named after G.A. Bonch-Osmolovsky[5], both discovered by the author's prospecting team in the years 1987 and 1988, respectively. After the author and Yu.G. Kolosov's excavations at the site of G.A. Bonch-Osmolovsky, and in parallel with V.P. Chabai, A.I. Evtushenko, and A.P. Pavlichenko's works at Kabazi V and Skalistoye 1, the author's prospecting team traditionally conducted targeted searches for new Stone Age sites on the peninsula. Besides, the prospecting team monitored the preservation of the most important Palaeolithic sites, as, since 1988, there have been several cases of registering the plundering pits at known Stone Age sites. Compared with previous seasons, in the year 1990, the scope of exploratory works was considerably reduced. In total, the exploration routes took nine working days[6].

Bakhchisarai site, Siuren I and II, Staroselie, Shan-Koba, Kachinskiy shelter, Alimovskiy shelter, Vodopadny Grotto and Shaitan-Koba were inspected as part of the monitoring programme. Additional material was collected on the slope below Kabazi 1, on the recently discovered Alma 1, Balakly 1 and Balakly III workshop, to add to the existing collections. A systematic collection of materials was attempted at a limited area of the workshop on Mylnaya Mountain south of the Kabazi plateau. In the process of prospecting, new localities were identified which yielded Stone Age material: Levadki Plateau, Forester's Hut near Vodopadny Grotto, Plateau near Vodopadny Grotto, Skalistoye 3, Beregovoye, Hamak-Koba, Kabazi Plateau, locality 100 m NE of the G.A. Bonch-Osmolovsky site, finds on forest road from Kremiannaya Mountain to Skalistoye village. Of these newly discovered localities, Hamak-Koba, a site 100 m to the NE of GABO, and several grottoes and shelters in Levadki tract were sounded, with no evidence of Stone Age occupation. In addition to the author, employees of the Crimean Expedition of the RPC 'Arheolog' V.L. Baranovsky and A.N. Morozov took part in the search routes and pitting of new localities.

Location and characteristics of the locality

The Hamak Koba, which gets its name from the remains of specific equipment in the rock walls, provisionally served for hammock fastening, is a south-west orientated grotto. It is situated on the left-hand side of a large gully, at the mouth of which the locally well-known Serpent's Cave is on its right-hand side (Fig. 1). The grotto is actually related to the Tash-Djargan tract, where Teshkli Koba, well known for its round opening in the vault, is located. The Hamak-Koba rock refuge is formed in a massif of limestone. The height of the chamber above the valley floor is at least 70 m. The size of the rock shelter is 11 meters long

[5] Колосов Ю.Г., Степанчук В.М., Чабай В.П. Нові мусть'єрські стоянки Південно-Західного Криму. *Археологія.* 1988. Вип. 64, С. 34–45; Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Мустьерская стоянка им. Г.А. Бонч-Осмоловского. *Российская Археология*. 1993. № 3, С. 119–129; Stepanchuk V.N. Le Moustérien Charentien à pièces foliacées de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine. *PALEO.* 1996. № 8. P. 225–241.

[6] Чабай В.П., Степанчук В.Н., Евтушенко А.И. Отчет о полевых исследованиях Крымской палеолитической экспедиции НПК "Археолог" в 1990 г. Київ, Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1990/182.

Fig. 1. View of the rock massif with Hamak-Koba from the South-West, from the Serpent's Cave. The inset scheme shows the site's location on a Crimea map[7]

Рис. 1. Вигляд скельного масиву з Гамак-Кобою з південного заходу, від Зміїної печери. На врізці показано розташування стоянки на карті Криму

and 10-12 meters deep. The height of the ceiling, on average, is from 3 to 3.5 m; at the entrance, it approaches 5 to 6 m. The shelter is asymmetrically quadrangular (sub-rhomboid) in shape.

While inspecting the rock refuge chamber and the adjacent slope, the patinated basal part of a regular narrow flint blade with a parallel dorsal pattern was picked up on the surface, 6 m below the entrance (Fig. 2: 8). A standard 1x1m test pit was placed in the cavern about 2-2.5 m from the drip line of the overhang to search for extant culturally-bearing deposits in its central part. However, it turned out that the sediment pack at the installation spot was minimal and consisted mainly of a modern, so-called kizyac layer overlying the remains of loamy sediments. The comparatively recent kizyac (from Turkish *tezek*, i.e. dry dung) layer constitutes the remains of animal faeces accumulated during multiple stays of sheep flocks. The underlying loamy sediment thickness increased towards the entrance, and thus, the test pit was extended toward the drip line. Eventually, the pit reached a total area of 3×1 m. The trench was backfilled after the testing was completed.

The test pit revealed the following stratigraphic sequence: beneath the 10–15 cm kizyac layer lies a light brown loam containing numerous limestone rubbles, the thickness of which increases from 5 cm in the north-eastern corner of the pit to 60 cm in its south-western corner. In the lower part of the light brown loam in the SW pit area, several flint blades were found (Fig. 2: 1-3), as well as whole and fragments of shells of land snails (Fig. 2: 6). Due to the typical appearance of dirty yellowish and whitish shells with brown

[7] Picture source: Wikipedia. URL: https://bit.ly/46HnaBF

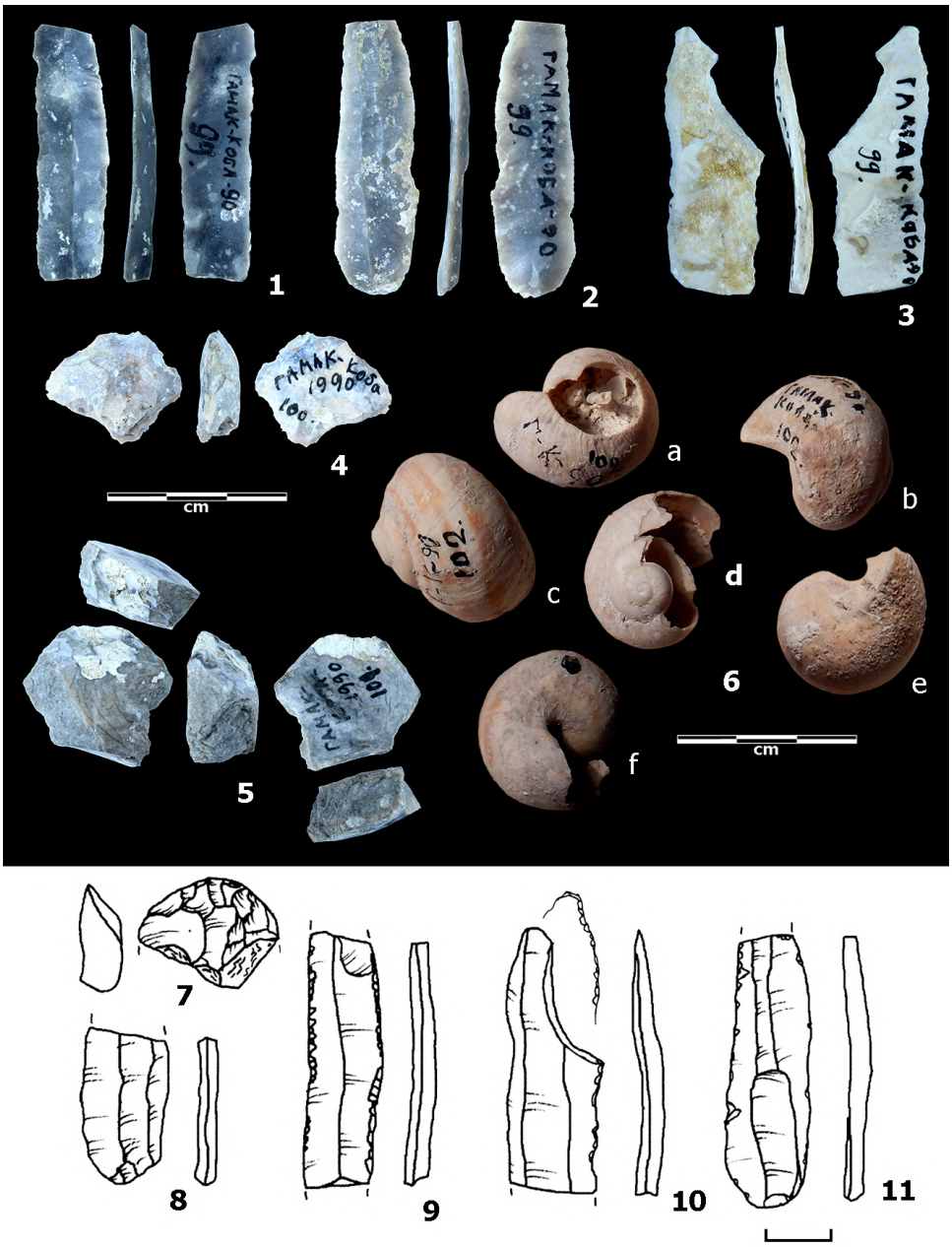

Fig. 2: Finds from Hamak-Koba. Flint artefacts, photos and drawings (1-5; 7-11) and pictures of paired aspects of three shells of the land snail *Helix vulgaris* (6 ab, cd, ef).

Рис. 2: Знахідки з Гамак-Коби. Крем'яні артефакти, фотографії та малюнки (1-5; 7-11) і фото різних аспектів трьох черепашок сухопутного равлика *Helix vulgaris* (6 ab, cd, ef).

bands, these should be remains of specie close to *Helix vulgaris* Rossmässler, 1839. A hearth's traces, a dark-coloured layer of heat-impacted loam up to 10–15 cm thick, were found at the level of the finds of lithic artefacts but close to the drip line. Only a periphery of the likely hearth was investigated. Several fragments of *Helix* shells, a heavily burnt fragment of endscraper, and another burnt fragment of endscraper-like tool made of flake or massive blade were found in its filling (Fig. 2: 4, 5).

The available evidence suggests that the culture-bearing sediments were preserved in the area in front of the grotto and, in part, under the limestone roof. Judging by the sharp transition between the loam and kizyac layers, the sediments in the niche have been mostly thrown away. It cannot be ruled out that the grotto deposits have been removed (cleaned out) to a depth of approximately 1 meter. We can judge this very cautiously based on the slight difference in the degree of corrosion of the rock walls of the chamber. A similar pattern can be observed in many caves in Crimea. The medieval population of the peninsula intensively raised sheep and adapted many caves for economic purposes, increasing their volume where possible, including by cleaning them from sediments.

Characteristics of lithic artefacts recovered

The finds include several blades, a fragment of an endscraper and a fragment of a flint piece, most probably also used as an endscraper. The used raw material is high-quality fine-grained flint of various shades, predominantly grey with lighter-coloured irregular spot inclusions. Such flints are characteristic of the nearby outcrops of siliceous raw materials. Items made of such raw materials are widespread in materials from sites of Mousterian, Upper Palaeolithic and Epipalaeolithic ages, identified in the valleys of the Alma and Bodrak rivers and Kholodnaya Balka[8]. There are rich outcrops of this raw material in the valley of the Bodrak River, in the vicinity of the village of Skalistoe, 10 km in a straight line to the southwest of the Hamak-Koba site. In particular, the rich outcrops on Mount Kremiannaya, south of the Skalistoe, deliver fine-grained grey, dark grey, and white Turonian flints. However, accessible primary flint deposits are localized throughout the foothills from Sevastopol to Simferopol. Redeposited flints are found in the alluvium of all the rivers that cut through the second ridge of mountains in this area[9].

Artefact 1 (Fig. 2: 1, 9; 3). Large medial fragment. Raw material grey with light grey irregular inclusions, poorly translucent fine-grained high-quality flint. On all surfaces, micro patches of calcareous sediments are preserved. Object length >42.84 mm, width 12.14 mm, thickness 4.37 mm. The terminal and basal parts may have been removed intentionally, with the momentum of the removing force directed from the dorsal surface to the ventral surface at an angle of about 90 degrees. The blade is primarily two-faced in

[8] Колосов Ю.Г., Степанчук В.М., Чабай В.П. Нові мусть'єрські стоянки Південно-Західного Криму. *Археологія.* 1988. № 64. С. 34–45; Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Мустьерская стоянка им. Г.А. Бонч-Осмоловского. *Российская Археология.* 1993. № 3. С. 119–129; Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. Киев: Наукова Думка, 1993.
[9] Муратов М.В. Геология Крымского полуострова. Москва: Недра, 1973.

cross-section. The dorsal pattern is mainly subparallel, but a fragment of opposed directed subparallel removal is preserved in the distal part. The left edge is slightly concave; the right one is slightly convex, and the piece's profile is slightly convex. Artefact shows no deliberate retouching but possesses intense macro wear along longitudinal edges (Fig. 3). The ends, which are areas of likely intentional removal of the proximal and distal parts of the blade, are virtually intact. Both long edges display bifacially positioned, mainly aligned discontinuous perpendicular small and medium scars. In some contrast, the ventral surface of the right edge is characterised by isolated discontinuous oblique scars. Bending initiations and feather terminations prevail; there are half-moon, semi-circular and trapezoidal scars. To judge by the reference data presented[10], this blade could be used for processing medium-hard material (like dry wood) and also soft animal material (meat, hide).

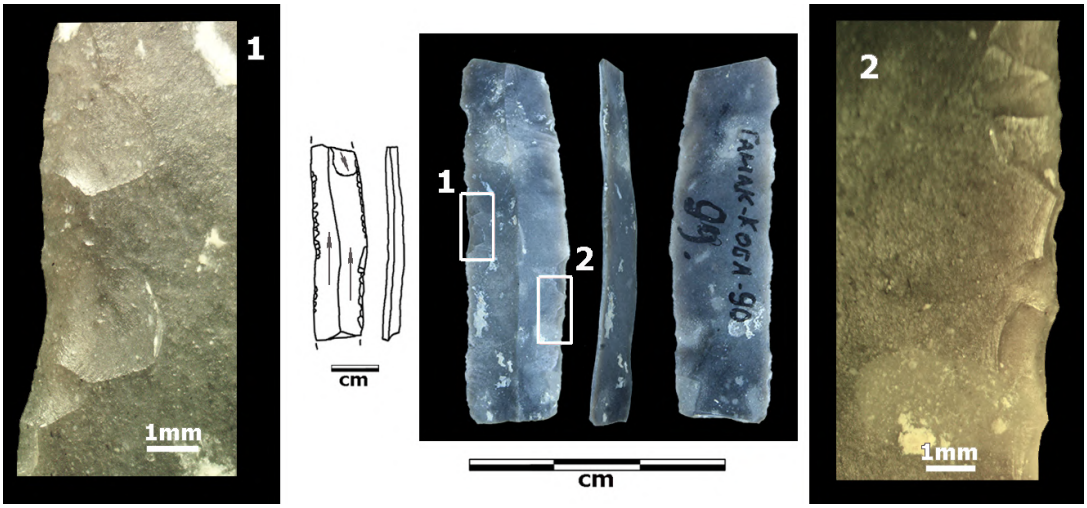

Fig. 3. Hamak-Koba, medial blade fragment showing continuous use-wear along the left and right edges. Two edge areas of the dorsal aspect are magnified, presenting shallow small to medium bending feathered and hinged scars.

Рис. 3. Гамак-Коба, медіальний фрагмент пластинки, що демонструє значні сліди використання вздовж лівого та правого країв. Дві крайові ділянки дорсальної сторони збільшені, демонструючи неглибокі дрібні та середні вигнуті пірчасті та шарнірні негативи.

Artefact 2 (Fig. 2: 2, 11; 4). Practically a whole piece, but the distal part is missing. Grey with brownish hue, light grey irregular inclusions, well translucent quality fine-grained flint. Length >45.65 mm, width 14.09 mm, thickness 3.39 mm. A cross-section is three-faced.

[10] Claud É., Thiébaut C., Coudenneau A., Deschamps M., Mourre V., Brenet M., Chacón-Navarro M.G., Colonge D., Lemorini C., Maury S., Servelle C., Venditti F. Le référentiel des outils lithiques. In: Thiébaut C., Claud É., Costamagno S. (dir.) *L'acquisition et le traitement des matières végétales et animales par les néandertaliens: quelles modalités et quelles stratégies?* 2019. Palethnologie 10.

The dorsal pattern is unipolar parallel. The terminal part of the blade may also have been removed intentionally, with the power impulse directed from the dorsal surface to the ventral one, with an angle of about 90 degrees.

There are use-wear along both longitudinal edges (Fig. 4). The right edge shows bifacial isolated discontinuous oblique and perpendicular half-moon, triangular, trapezoidal, often semi-abrupt small scars. The left edge displays several patterns. Bifacial isolated discontinuous, slightly oblique semi-circular, half-moon, trapezoidal scarring with bending initiations and feathered terminations prevails (Fig. 4: 1, 2). There is also a dorsal zone with discontinuous superposed perpendicular shallow angle triangular, trapezoid, and half-moon small and medium scars. Another edge zone locates on the proximal ventral surface and is characterized by aligned continuous, very small scars of half-moon morphology, bending initiations and feathered terminations (Fig. 4: 3). This last zone probably presents a deliberately prepared edge, while other damage could suggest processing soft animal material (meat, hide) and contact with hard material (like bone). The transversal end also shows macro wear in the form of very small superficial scarring (Fig. 4), likely resulting from pressure due to the contact with medium-hard to hard material. Some likely wear shines are also visible in this area (Fig. 4: 1).

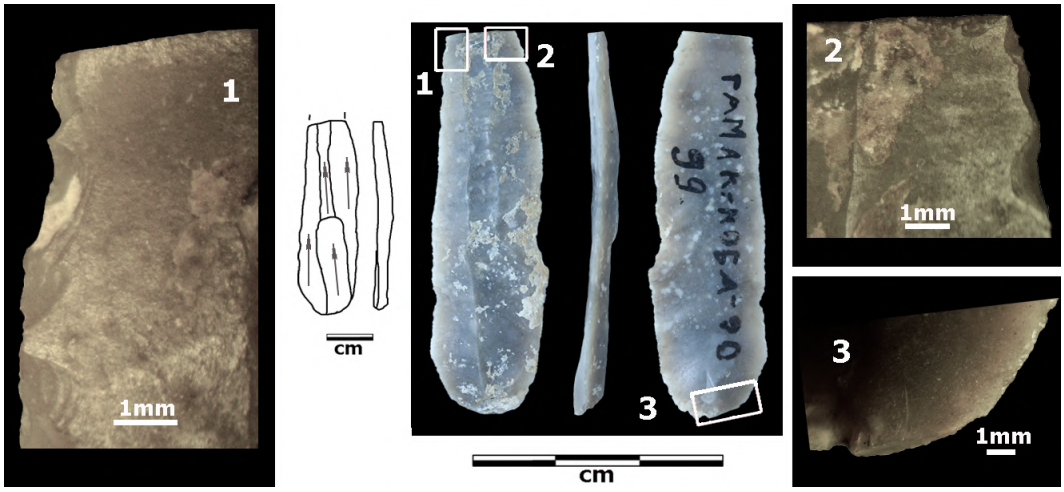

Fig. 4. Hamak-Koba, blade with a missing distal end, as well as continuous use-wear along the left and right edges. Distal fracture displays post-fracture micro-wear and possibly polish.
Magnified are two zones (1, 2) on the contact between longitudinal and transversal (trimmed or broken) edges and a zone with likely intentional micro-retouch (3).

Рис. 4. Гамак-Коба, пластинка з відсутнім дистальним кінцем, а також безперервним зносом від використання вздовж лівого і правого країв. На дистальному зламі помітний мікрознос після зламу і, можливо, полірування.
Збільшено дві зони (1, 2) на контакті між поздовжнім і поперечним (видаленим або зламаним) краями і зону з імовірним навмисним мікроретушуванням (3).

Artefact 3 (Fig. 2: 3, 10). Blade of milky-white fine-grained opaque flint, zoned with brown-stained spots. The basal part is missing. The terminal part also demonstrates light damage. Object length >45.05 mm, width 16.03 mm, thickness 3.1 mm. A cross-section is three-faced. The dorsal pattern is unipolar parallel and sub-convergent in distal area, profile is slightly convex and twisted. The longitudinal edges have continued fine retouching that does not alter the contour of the blank. The retouched edges are alternatively positioned: the left edge on the ventral side and the right edge on the dorsal side. Both edges also show macro wear in the form of small isolated, mainly dorsally located scars. The base fracture interrupts the negatives of the retouching of the right edge. The proximal end displays a combination of micro-fractures whose nature is not clear.

Artefact 4 (Fig. 2: 8). Currently is not presented in the collection. Represents a basal fragment of a regular blade. Dimensions according to the drawing from the field report are length >24.0 mm, width 13.5 mm, and thickness 3.0 mm. The cross-section is three-faced, a dorsal pattern is parallel, and the artefact profile is straight. No data of use wear along the edges of the piece is available.

Artefact 5 (Fig. 2: 4, 7). Fragment of a massive flake (or large blade with a two-faced dorsal plan) with current dimensions of 18.28×22.77×6.47 mm. It has a strongly convex endscraper edge, up to 28 mm long, with a sharpened edge between 45 and 60 degrees. Badly burned, the surface is covered with cracks, and some of the edges are completely destroyed. The initial raw material is fine-grained grey flint, and the colouring is not restored; due to heating, it has acquired secondary zoning and colour.

Artefact 6 (Fig. 2: 5). Fragment of a massive flake (perhaps a large flake with intentionally cut edges?). Dimensions 23.49×24.47×12.27 mm. The raw material is fine grey-brown flint with calcareous inclusions. Also intensely burnt, the surfaces are covered with cracks, part of the edges are completely destroyed, and there are small potlid flakes' scars. The piece has a strongly convex scraper edge with a length of >12 mm; a sharpness angle varying from 45 to 60 degrees.

The composition and features of the finds allow us to draw some preliminary conclusions. The finds are composed only of items with evident wear or secondary treatment. Close technical parameters characterise the blades; originally, they were regular standardised items with dimensions of around 50×15×3 mm. Although they seem to be manufactured in a controlled single-platform unidirectional splitting process, the high degree of closeness in their metric parameters and morphology suggests deliberate intentionality in their selection. The nature of the macro wear on the blades indicates their active use in processing soft animal material (meat, hide) and associated occasional contact with hard material (like bone) and processing medium-hard material such as dry wood, possibly bone. It remains unclear whether blades were used as inserts or held directly in hand. Note that the recovered pieces show no indisputable signs of projectile wear.

In the set of finds, there are also endscrapers with a sharpened working edge, possibly indicating work with leather-hide-wood. The high degree of alteration of the structure of the rock material of the endscrapers as a result of heating suggests their

prolonged presence in the immediate vicinity or directly at the epicentre of the temperature anomaly. In other words, these items were most likely intentionally placed in the fire. The specific features of the set of stone tools, namely the unification of the recovered lithic artefacts and their intensive wear, the limited range of types (blades and endscrapers only) with the absence of flakes and chips, allow us to attribute them to a part of the mobile set of instruments. This assumption is consistent with the nonstandard location of the monument and supports the theory that a small group of hunters briefly occupied the rock shelter. The *Helix* shell finds are most likely associated with flint items from a mobile package of stone tools. This point is supported by their recovery at the same stratigraphic level as the flints. They were deposited in the same sediments, and their surfaces were sometimes partially covered with calcite crust. Some whole shells show presumed signs of heating (Fig. 2: 6b), and some fragments of shell walls were found directly in the hearth horizon. Suppose we accept the simultaneity of accumulating stone items and land snail shells as remnants of consumed food. In that case, we can cautiously limit the time of the visit to the refuge to the time of active *Helix* life, i.e. the spring-summer-autumn period.

Conclusion

Judging by the available evidence, Hamak-Koba represents a short-term stay of a limited group of hunters. The presence of remains of land snail shells, likely used as food, may indicate an Epipalaeolithic or Mesolithic age, as this kind of evidence is reported for other Crimean sites of that age[11]. The features of recovered lithic artefacts do not contradict this assumption. It means the chronological position of the site somewhere between the Late Pleistocene and Early Holocene. We can presume that a layer with human activity remains still survived in the area in front of the grotto and partially under the overhang. The areas near the drip line of the area outside the rock roof appear the most promising for further research. The presence of organic residues, such as snail shells and sooty charcoal materials identified in the hearth horizon, suggests the possibility of obtaining an absolute date of the visitation episode.

The peculiarity of the Hamak-Koba locality lies in its setting at a considerable distance from known water sources. The vast majority of known Late Palaeolithic, Epipaleolithic or Mesolithic sites in Crimea are located directly near water flows or sources[12]. In contrast, Hamak-Koba is located comparatively high in the Crimean Mountains (about 510 above sea level). According to Google Earth data, its altitude above the valley with the nearest water sources is up to 100 metres.

---

[11] Бибиков С.Н. Об использовании улиток Helix в позднепалеолитическое время. *Материалы и исследования по археологии СССР.* 1941. № 2. С. 141-142; Колосов Ю.Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму. *Краткие сообщения института археологии АН Украины.* 1960. № 10. С. 17–22.

[12] Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Палеолит Крыма. *Поздний палеолит Крыма*. 1990. Вып. I и II, Киев: Институт археологии АНУ; Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. Одесса: Весть, 1994.

The use of this rock refuge as a temporary shelter point could be explained by the visiting season; in winter, the snow could have been used as an alternative water supply and ensure a long stay. However, this is opposed by the finds of land snails, the discovery of which in the hearth rather indicates the summer-autumn season of the site. Therefore, it is more reasonable to assume that Hamak-Koba represents a very short-term hunting stop not far from the convenient access to the cuesta surface of the second ridge of the Crimean Mountains.

REFERENCES

Bibikov, S.N. (1941). Ob ispolzovanii ulitok *Helix* v pozdnepaleoliticheskoe vremia [On the use of *Helix* snails in Late Palaeolithic times]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 2,* 141-142 (in Russian).

Bibikov, S.N., Stanko, V.N. & Koen, V.Yu. (1994). Finalnyi paleolit i mezolit gornogo Kryma [The Final Paleolithic and Mesolithic of the Crimean Mountains]. Odessa: Vest' (in Russian).

Claud, É., Thiébaut, C., Coudenneau, A., Deschamps, M., Mourre, V., Brenet, M., Chacón-Navarro, M.G., Colonge, D., Lemorini, C., Maury, S., Servelle, C. & Venditti, F. (2019). Le référentiel des outils lithiques. In: Thiébaut, C., Claud, É. & Costamagno, S. (dir.) L'acquisition et le traitement des matières végétales et animales par les néandertaliens: quelles modalités et quelles stratégies? *Palethnologie*, *10*. DOI: https://doi.org/10.4000/palethnologie.4070 (in French and English).

Kolosov, Yu.G. (1960). Raskopki peshchery Kara-Koba v Krymu [Excavations of the Kara-Koba cave in Crimea]. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii AN Ukrainy*, *10,* 17–22. URL: http://vgosau.kiev.ua/load_period-sb/ksiau_10.pdf (in Russian).

Kolosov, Yu. G. (1991). Pro perspektyvnist doslidzhennia piznopaleolitychnykh pam'iatok Krymu [On the prospects of studying Late Palaeolithic sites of the Crimea]. *Arkheolohiia, 1,* 3–10. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/arkheolohiya/586 (in Ukrainian).

Kolosov, Yu.G., Stepanchuk, V.M. & Chabai, V.P. (1988). Novi mustierski stoianky Pivdenno-Zakhidnoho Krymu [New Mousterian sites of the South-Western Crimea]. *Arkheolohiia,* 64, 34–45. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/arkheolohiya/422 (in Ukrainian).

Kolosov, Yu.G., Stepanchuk, V.N. & Chabai, V.P. (1990). *Paleolit Kryma. Pozdnii paleolit Kryma [Paleolithic of the Crimea. The Late Paleolithic of the Crimea*]. Vol. I and II, Kiev: Institute of Archaeology, Academy of Sciences of Ukraine. https://www.academia.edu/99192158/1990 (in Russian).

Kolosov, Yu.G., Stepanchuk, V.N. & Chabai, V.P. (1993). Musterskaia stoianka im G.A. Bonch-Osmolovskogo [G.A. Bonch-Osmolovsky Mousterian Site] *Rossiiskaia Arkheologiia*, *3,* 119–129. URL: https://www.academia.edu/31521461 (in Russian)

Kolosov, Yu.G., Stepanchuk, V.N. & Chabai, V.P. (1993). *Rannii paleolit Kryma* [Early Palaeolithic of Crimea]. Kiev: Naukova Dumka. URL: https://www.academia.edu/18337950 (in Russian).

Muratov, M.V. (1973). *Geologiia Krymskogo poluostrova* [Geology of the Crimean Peninsula]. Moskva: Nedra (in Russian).

Stepanchuk, V.N. (1996). Le Moustérien Charentien à pièces foliacées de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine. *PALEO* 8, 225–241. URL: https://www.persee.fr/issue/pal_1145-3370_1996_num_8_1 (in French)

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/019-031
УДК (UDC) 903.2 (477.51/52) "638"-035.57

ORNAMENTED TOOLS FROM ORGANIC MATERIALS OF THE MESOLITHIC – NEOLITHIC TIMES FROM THE DESNA BASIN REGION

Dmytro Stupak*
Alina Stupak**

Abstract

The most earliest cases of using the long bones of ungulates as tools are known from the Middle Paleolithic. In the Upper Paleolithic time, the manufacture of tools from the long bones of ungulates, as well as the ornamentation of some of them, is often represented in the sites of Europe. The territory of the Desna basin, during the time of the Final Paleolithic – Neolithic, was involved in the same cultural and historical processes that took place in the northern part of Europe. But, for today, unlike many northern regions of Europe, in the territory of the Desna basin, items made of bone or horn are known only from Neolithic points. Ornamented tools are represented only by single samples.

The purpose of this work is to consider ornamented tools made of organic materials found in the Desna basin and to publish a previously unknown sample of such tools found on the outskirts of Chernihiv, on Telyachiy island.

The find from Telyachiy island is a fragment of a tool made from a long bone of a deer (Cervidae gen. etsp.). The the lack of a radiocarbon date makes it impossible to clarify its accurate dating. Based on the spread of columns of parallel strokes of ornament in the Mesolithic period and its continued existence in the Neolithic period, as well as the presence of finds of fragments of Neolithic ceramics on Telyachyi island, the found fragment of the tool, today, should be dated to the Mesolithic – Neolithic period.

Thus, for the Early Holocene periods of the territory of the Desna basin, items made of organic materials are represented only by the Neolithic period. Among them, ornamented tools are rare specimens. Only for a fragment of a tool made of a long bone of a deer found on Telyachyi island, it can be assumed that it dates back to the Mesolithic. Given the meager amount of ornamented items made from organic materials from the territory of the Desna basin, this find is certainly an important source for understanding the ornamental traditions of decorating tools and the aesthetic preferences of the ancient population of the Desna basin.

Keywords: Neolithic, Mesolithic, Chernihiv, Telyachyi island, tools from organic materials, Cervidae gen. etsp., ornament

* PhD., Research Fellow in the Department of Stone Age Archeology, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: stupak17@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0809-2179

** Leading Engineer of Paleontological Department, National Museum of Natural History NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: lusyleakey@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5178-498X

ОРНАМЕНТОВАНІ ЗНАРЯДДЯ З ОРГАНІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ МЕЗОЛІТУ-НЕОЛІТУ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

Дмитро Ступак*
Аліна Ступак**

Анотація

Стаття присвячена огляду орнаментованих знарядь з органічних матеріалів басейну Десни та публікації не відомого раніше зразку таких виробів, виявленого на околиці м. Чернігів, на Телячому острові. Для ранньоголоценових періодів території Подесення вироби з органічних матеріалів представлені лише часом неоліту. Серед них орнаментовані знаряддя є поодинокими рідкісними зразками. Лише для фрагменту знаряддя з трубчастої кістки оленя, знайденому на Телячому острові, можна допускати датування часом мезоліту. Враховуючи мізерну кількість орнаментованих виробів з органічних матеріалів з Деснянського басейну, ця знахідка, безперечно, є важливим джерелом для розуміння орнаментальних традицій оздоблення знарядь та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Ключові слова: Неоліт, Мезоліт, Чернігів, Телячий острів, знаряддя з органічних матеріалів, Cervidae gen. etsp., орнамент

Цитування: Ступак, Д. & Ступак, А. (2023). Орнаментовані знаряддя з органічних матеріалів мезоліту-неоліту басейну Десни. *Консенсус*, 2, 19-31.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/57

Постанова проблеми. Самі ранні випадки використання трубчастих кісток копитних тварин в якості знарядь, відомі ще з середнього палеоліту[1]. За доби верхнього палеоліту виготовлення знарядь з трубчастих кісток копитних, а також орнаментування деяких з них, часто представлено на пам'ятках Європи. Їх використання є більш характерним для тих регіонів, де у фауністичному комплексі копитні тварини домінують. Прикладом такої території є степова зона України. Зокрема, тут серія знарядь з фрагментів трубчастих кісток бізона представлена на епіграветських стоянках Амвросіївка[2] та Анетівка II[3]. Для басейну Десни більш

* кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку, Інститут археології НАН України, Київ, Україна; старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: stupak17@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0809-2179

** провідна інженерка відділу палеонтології, Національного науково-природничого музею НАН України, Київ, Україна. E-mail: lusyleakey@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5178-498X

[1] Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. Ленинград: Наука, 1968. С. 129, 130; Сапожникова Г.В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму (за матеріалами стоянок Заскельна VI (Колосовська), Пролом I та Пролом II). *Кам'яна доба України.* 2008. № 11. С. 52-58.

[2] Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів. Київ: Видавець Олег Філюк, 2013. 420 с.

поширеними органічними матеріалами для виготовлення знарядь та виробів мистецтва були бивні мамонта, роги оленя та кістки тварин, традиційних для хутряного полювання. Але, періодично використовувались і трубчасті кістки копитних. Найбільш широко представлена обробка та виготовлення знарядь з такого матеріалу на стоянках з території Посейм'я – Пєни, Бики 1, Бики 7[4].

Зі зникненням мамонта, трубчасті кістки копитних починають більш інтенсивно залучатись в якості сировини для виготовлення знарядь. Номенклатура виробів з них збільшується і стає дуже широкою. Властивості трубчастих кісток дозволяли виготовляти як найпростіші знаряддя типу пєшні, так і такі більш технологічно складні, як пазові вістря чи кинджали. Кістяні знаряддя особливо яскраво представлені на мезолітичних і неолітичних пам'ятках, які виникли на території півночі Європи, покинутій льодовиком.

Територія басейну Десни упродовж фінального палеоліту–неоліту була задіяна в тих же культурно-історичних процесах, що відбувались на території північної частини Європи[5]. Однак, станом на сьогодні, на відміну від багатьох північних регіонів Європи, у Подесенні вироби з кістки чи рогу відомі лише на неолітичних пам'ятках. Вони походять з пунктів Погорілівка-Коса, Погорілівка-Есмань, Оболоння-Лиман, Гришівка, Ображіївка-Каплунов берег, Сагутьєво, Тьомная[6]. Основними знаряддями є різні види оснащення метальної зброї, рибальські гачки та масивні знаряддя, які визначаються як мотики, долотоподібні та тесла. Орнаментовані ж вироби, представлені лише поодинокими зразками.

Метою даної роботи є огляд орнаментованих знарядь з органічних матеріалів, виявлених у Подесенні та публікація не відомого раніше зразку таких виробів, виявленого на околиці м. Чернігів.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що орнаментація знарядь з органічних матеріалів широко представлена на пам'ятках мезоліту–неоліту Європи, на території басейну Десни такі вироби поодинокі (рис. 1). З неолітом пов'язується знахідка вістря з пункту Оболоння-Лиман, який розташований на правому березі Десни, біля с. Оболоння, Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Воно знайдене на

[3] Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Київ: Наукова думка, 1989. 137 с.

[4] Ахметгалеева Н.Б. Каменный век Посеймья: верхнепалеолитическая стоянка Быки–7. Курск: Мечта, 2015. С. 120-180.

[5] Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тисячоліття. Київ: Бібліотека українця, 1998. 304 с.

[6] Левенок В.П. Неолит верхнего участка басейна средней Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1948. Вып. XXIII. С. 60-66; Рудинський М.Я. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1956. Вип. VI. С. 163-171; Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 204-208; Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев: Наукова думка, 1976. С. 34-39; Ногін Є.В. Неоліт Північно-Східної України. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. С. 134-383.

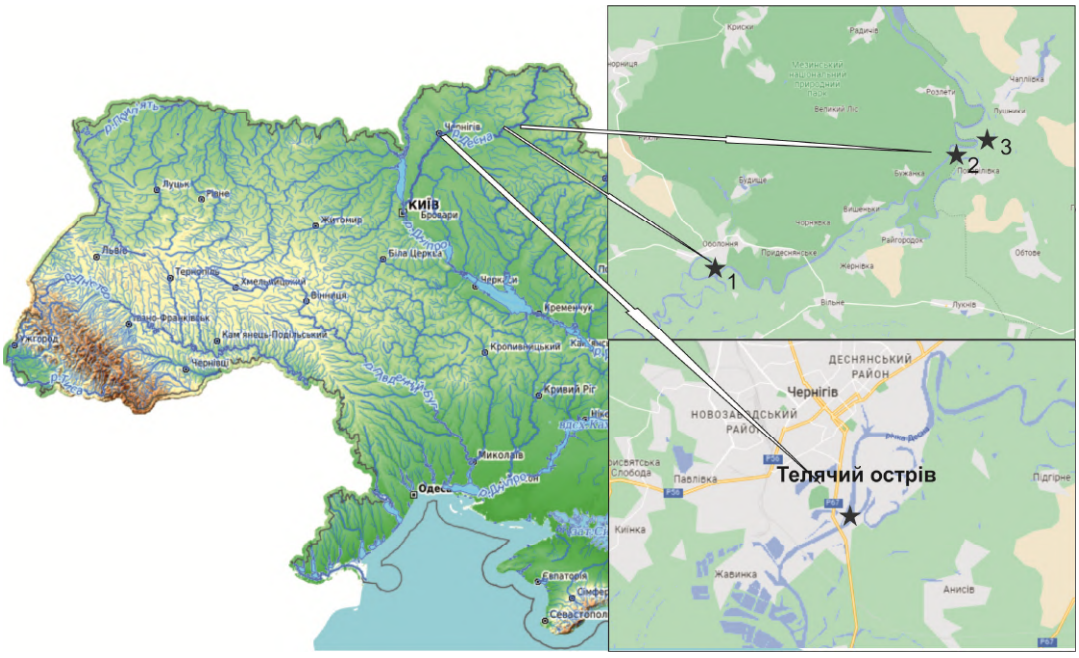

Рис. 1. Розташування місцезнаходжень орнаментованих виробів: 1 – Оболоння-Лиман, 2 – Погорілівка-Коса, 3 – Погорілівка-Есмань та Телячий острів.

піску, видобутому земснарядом з Десни. Це вістря спису чи дротику, довжиною 15,5 см, трохи сплощене з двох сторін. У середній частині знаряддя має перетин 1,5×1,0 см. По його поверхні нанесено кілька поперечних нарізок (рис. 2: 1)[7]. На лівому березі Десні, біля села Погорілівка, Конотопського району Сумської області, біля впадіння в Десну річок Реть і Есмань, розташовані відомі неолітичні пам'ятки. Місцезнаходження Погорілівка-Коса розташоване в 2-х км від села Погорілівка, на лівому березі Десни, де річка робить різкий поворот. Цей пункт відомий знахідками великої кількості виробів з кістки та рогу[8]. З цієї місцевості походить виріб (рис. 2: 2), віднесений до пазових вістер списів і прикрашений, за характеристикою В.І. Непріної, «тонкими орнаментальними насічками»[9]. Поселеня Погорілівка-Есмань розташоване на північний схід від Погорілівки, на підвищенні між устями річок Есмань і Реть, в місцевості, що має назву Панська земля. З цієї пам'ятки походить гарпун, насад якого оздоблений кількома стовпчиками дрібних насічок, які,

[7] Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 204–20; Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев: Наукова думка, 1976. С. 34-39.

[8] Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики… С. 94; Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Киев: Наукова думка, 1986. С. 158, 159.

[9] Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики… С. 35, рис. 22: 16.

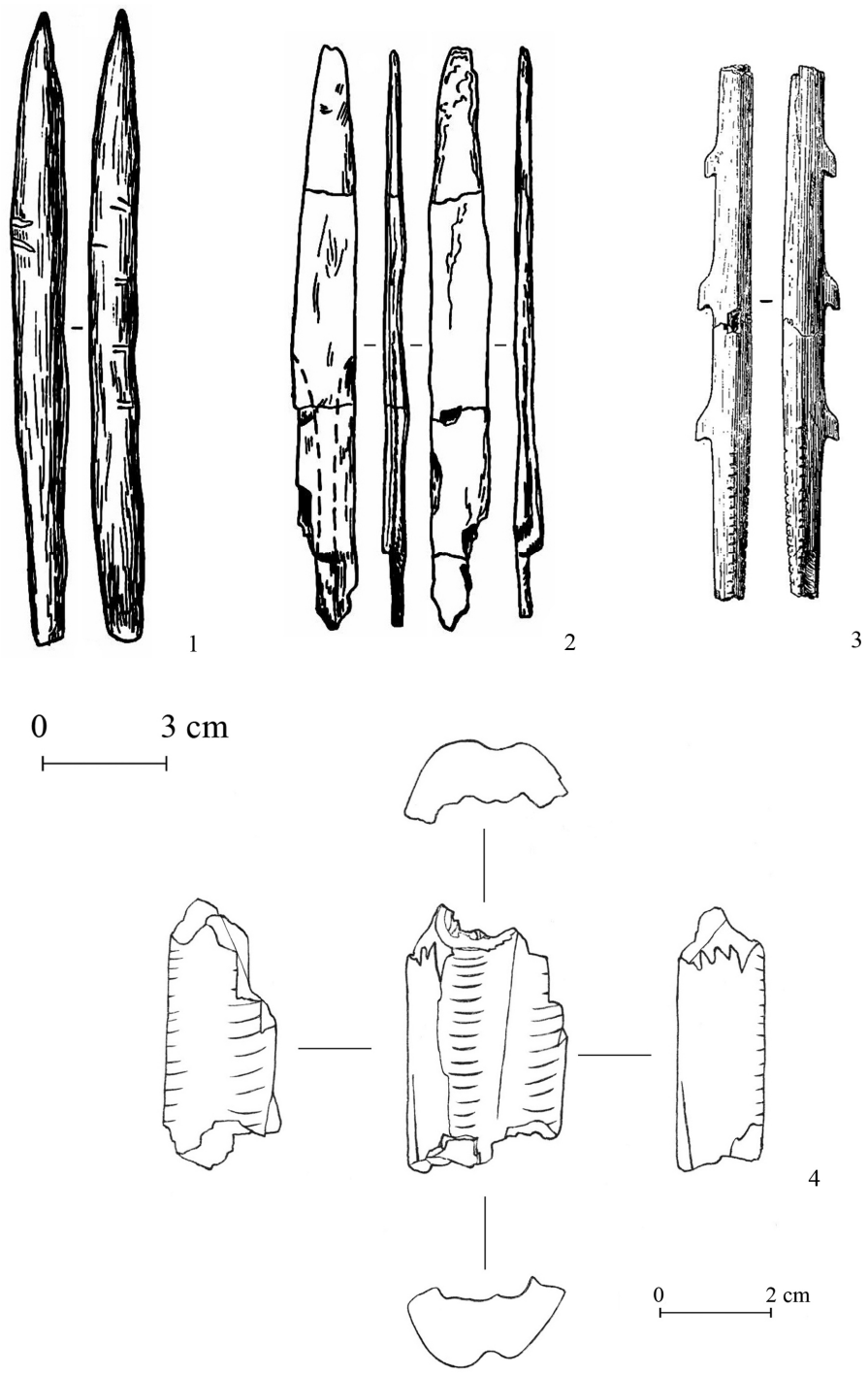

Рис. 2. Орнаментовані вироби. 1 – Оболоння-Лиман, 2 – Погорілівка-Коса, 3 – Погорілівка-Есмань, 4 – Телячий острів.

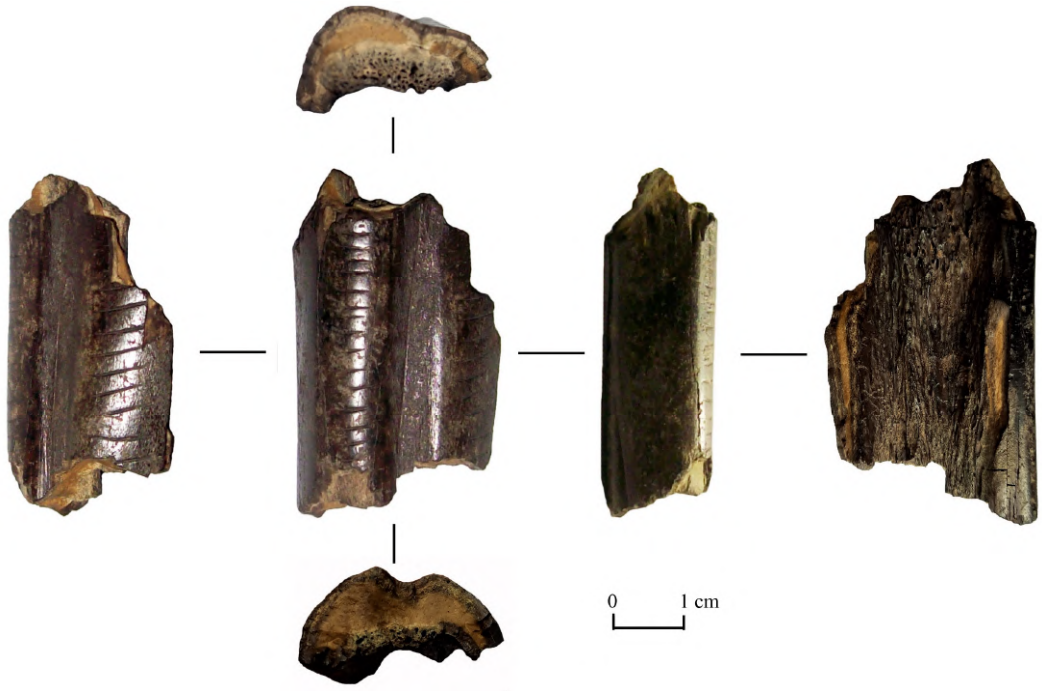

Рис. 3. Фото фрагменту виробу з Телячого острову.

вірогідно, в першу чергу мали утилітарне призначення (рис. 2: 3). У кожному стовпчику їх було по 14–16[10].

На початку 1980-х рр. О.В. Шекуном на Телячому острові, що розташований в межах м. Чернігова на р. Десні, в 400 метрах вище мосту на трасі Є95, був знайдений фрагмент кістки, орнаментований двома стовпчиками поперечних насічок (рис. 2: 4; 3). Згідно повідомлення О.В. Шекуна, на 1983 рік Телячий острів мав площу приблизно 2 га і інтенсивно розмивався земснарядами. Пісок з нього постачався на місцевий завод силікатної цегли, який розташовувався від острова за 0,5 км на північ. Судячи за картами, острів утворився зовсім нещодавно. Мис берега, який виступав в річку, був відокремлений Десною і перетворився на острів в середині XX ст. Принаймні, на карті 1944 року його ще не існувало (рис. 4). На поверхні острова були зібрані різночасові археологічні матеріали. Зокрема, це фрагменти кераміки доби неоліту, пізньої бронзи, милоградської та зарубинецької культур, а також кам'яні сокири, час походження яких залишився невизначеним[11].

Виявлений уламок орнаментованої кістки, розміром 45,91×28,35×14,63 мм, анатомічно являє собою фрагмент дорсальної сторони проксимальної частини лівої

[10] Рудинський М.Я. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1956. Вип. VI. С. 169, 170. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики… С. 35–39, 90–94.

[11] Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. 1986. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. експ. 1983/170. С. 27. Рис. 100.

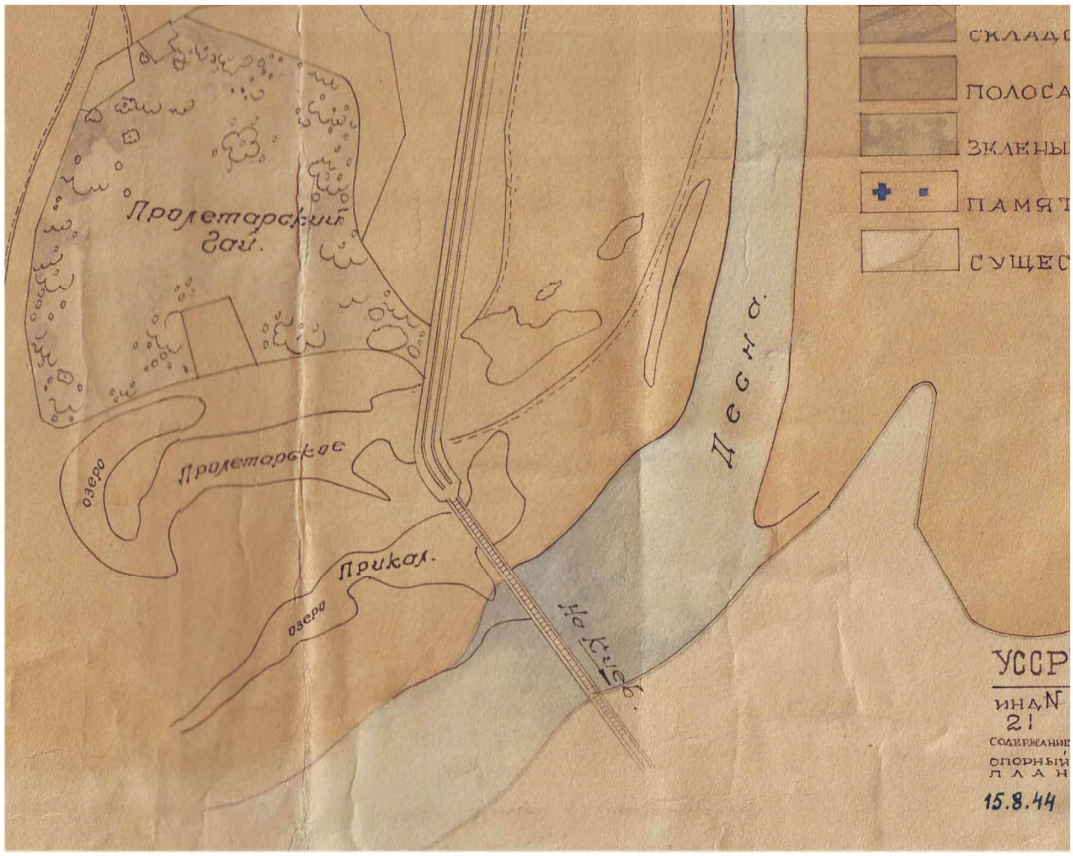

Рис. 4. Карта 1944 року. Місце майбутнього утворення Телячого острова.

метатарсальної (*metatarsale III+IV*) кістки оленя (*Cervidae gen. etsp.*). Це лише невелика частина кістки, умовно, близько 1/6 її розміру (рис. 5).

Метатарсальні, або плесневі кістки парнокопитних тварин є кістками кінцівок, які в проксимальній частині з'єднані із кістками заплесни (*Os. Cuneiforme intermediolaterale*), центральною (*Os. Centroquartale*), астрагальною кісткою (*Os. Talus*). Дистальна частина метатарсальної кістки сполучена із двома першими фалангами (*Phalanx III+IV*). Метатарсальна кістка парнокопитних тварин являє собою поєднані в процесі еволюції третю та четверту метатарсальні кістки їхніх п'ятипалих пращурів. Тому метатарсальна кістка має специфічний рельєф, який вказує на те, що вона складається з двох об'єднаних метаподіальних кісток[12].

Стан збереженості фрагменту не дозволяє точно визначити вид оленя. Кістка могла належати оленю європейському *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, або північному оленю *Ragnifer tarandus* Linnaeus, 1758. Обидва ці види відомі на території України,

[12] Popesko P. Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 2015. S. 143–148.

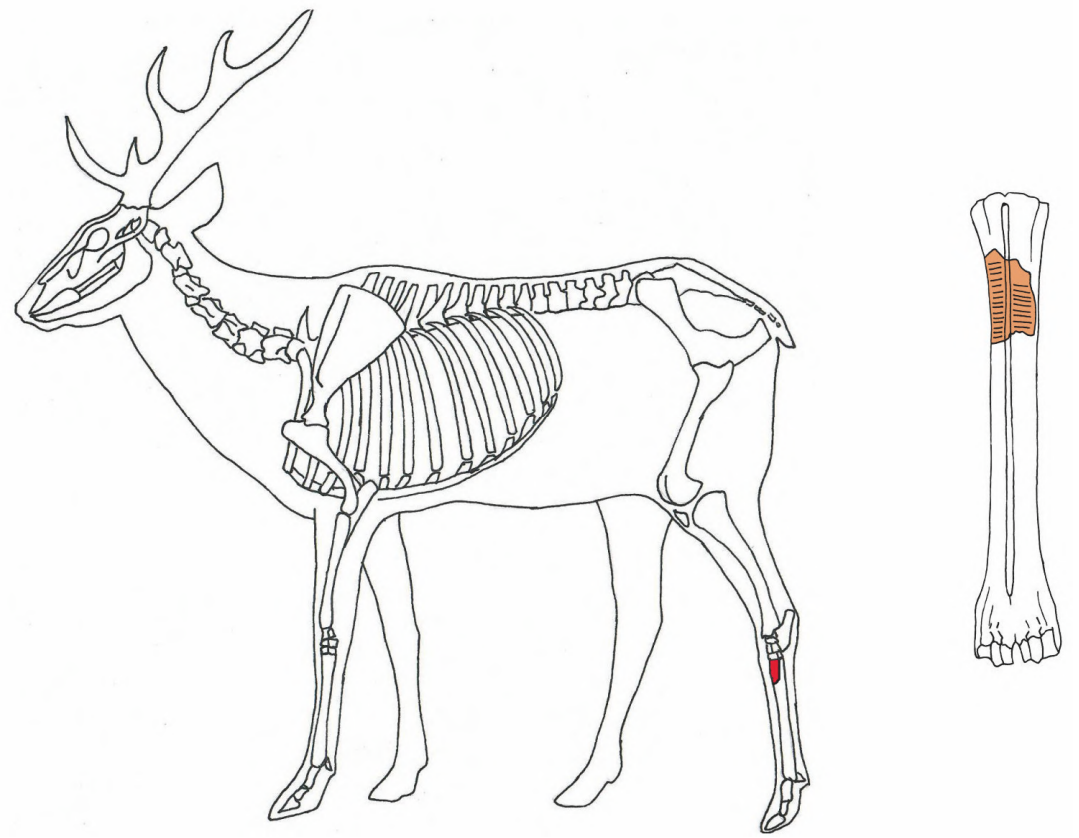

Рис. 5. Місце розташування фрагменту кістки відносно анатомії оленя.

починаючи із середнього плейстоцену. Найраніші знахідки оленя європейського походять з місцезнаходжень в с. Шутнівці (Хмельницька область) та печери Іллінка (Одеська область). З появою в межах України первісних людей, олень стає одним з найбільш популярних об'єктів полювання. Олень європейський продовжує становити собою частину сучасної фауни України. Північний олень поступово зникає з території України, після потепління останнього дріасового періоду[13].

Знайдений фрагмент має темно-коричневий колір поверхні (рис. 3). Такий колір, як правило, мають ті кістки тварин та людей, які тривалий час перебували у зволоженому ґрунтовому середовищі. Причиною появи такого кольору на кістках є гумінові кислоти, які утворюються внаслідок розкладу органічних компонентів, за участю води та бактерій[14].

[13] Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Вип. 2. Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. 235 с.

[14] Dupras L.T., Schultz J.J. Taphonomic bone and color changes in forensic context. In: Pokines J., Symes S.A. (ed.) Manual of forensic taphonomy. Boca Raton: CRC Press, 2013. P. 315-340; Fernandez-Javlo Y., Andrews P. Atlas of taphonomic identification. Switzerland: Springer, 2016.

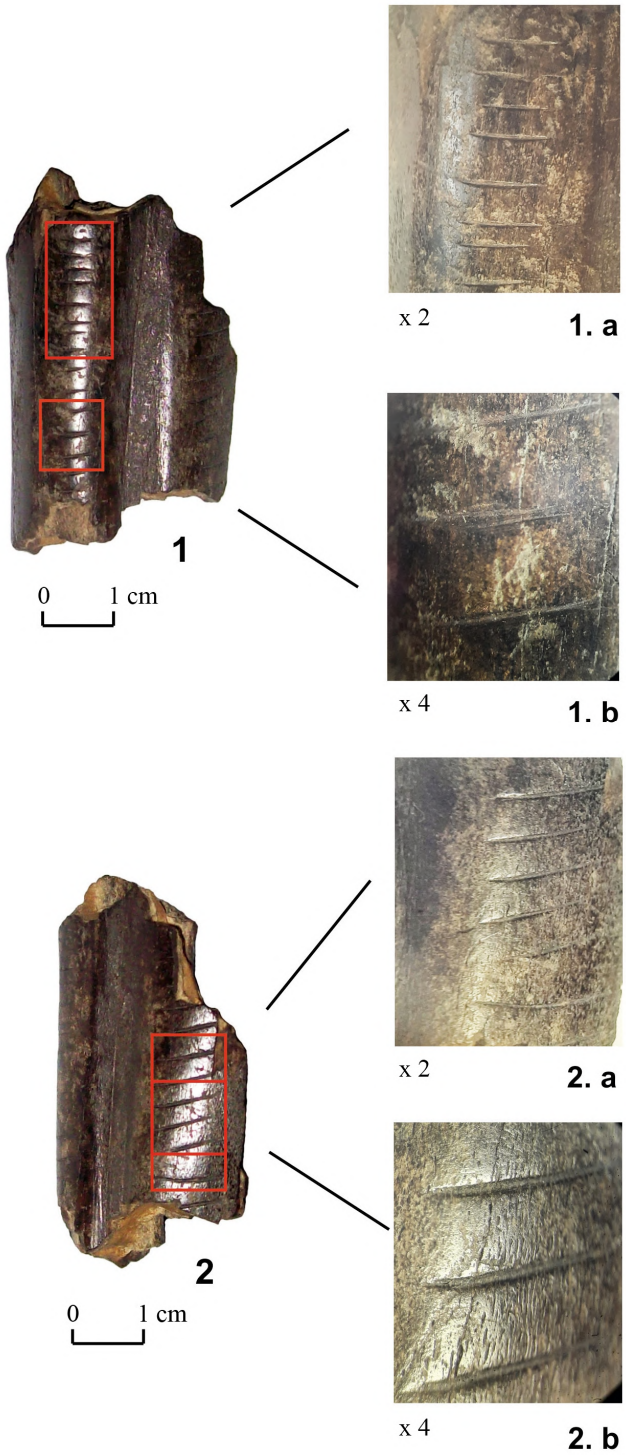

Рис. 6. Фото нарізок із двохкратним і чотирьохкратним збільшенням.

Верхня та нижня сторони фрагменту мають не рівні злами природного характеру, які утворилися задовго до моменту коли кістка була вийнята із ґрунтового середовища (рис. 2: 4; 3). Його зовнішня та тильна поверхні виглядають заполірованими. Це могло утворитися як внаслідок діяльності людини в процесі використання артефакту, так і внаслідок природних процесів, наприклад, переміщення фрагменту водними потоками після його потрапляння у природне середовище (рис. 3).

Немає сумніву, що знайдений фрагмент є частиною якогось знаряддя. На ньому збереглись два стовпчики поперечних нарізок декорування. У лівому стовпчику видно 16, а у правому – збереглися 11 нарізок. Нарізки лівого –коротші і нанесені більш щільно, аніж у правому. У лівому стовпчику більшість нарізок мають довжину від 4 до 5 мм, з них найдовша – 6,77 мм. У правому стовпчику нарізки, що збереглися на всю свою довжину – більше 7 мм, з них найдовша – 9,26 мм (рис. 6). Виріб був оглянутий В.Б. Панковським з використанням бінокуляру МБС-9. Згідно його висновків, нарізки були залишені не металевим предметом. Зважаючи на малу кількість орнаментованих виробів з басейну Десни,

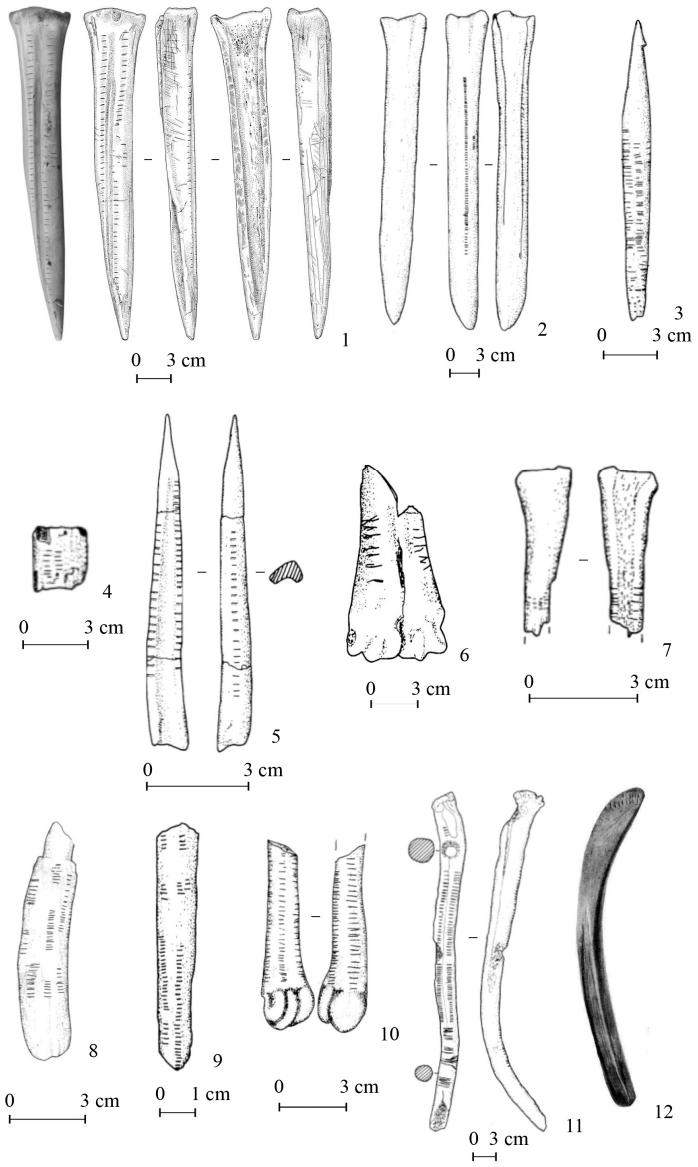

Рис. 7. Вироби з органічних матеріалів, орнаментовані стовпчиками паралельних нарізок: 1 – шило з метатарсальної кістки оленя, Столец (Stolec, Poland) (Płonka 2022 et al. p. 5, 8, fig. 2: 2; 4); 2 – ніж з метатарсальної кістки копитної тварини, Боруп Зо (Borup So, Denmark) (Płonka 2022, p. 328, fig. 1: 1); 3 – вістря, Лілео (Lilleo, Denmark) (Płonka 2022, p. 382, fig. 55: 2); 4 – фрагмент вістря, Сйолмен, (Sjöholmen, Sweden) (Płonka 2022, p. 541, fig. 214: 4) 5 – вістря з ліктьової кістки копитної тварини, Романьяно III, шар AB1-2 (Romagnano III, layer AB1-2, Italy) (Płonka 2022, p. 540, fig. 213: 3); 6 – фрагмент метопадільної кістки копитної тварини, Кунда (Kunda, Estonia) (Płonka 2022, p. 399, fig. 72: 2); 7 – фрагмент метопадільної кістки копитної тварини, Свадборг (Sværdborg, Denmark) (Płonka 2022, p. 405, fig. 78: 9); 8 – фрагмент сокири з рогу оленя, Огарде (Øgårde, Norway) (Płonka 2022, p. 459, fig. 132: 2); 9 – кинджал, Свадборг (Sværdborg, Denmark) (Płonka 2022, p. 374, fig. 47: 4); 10 – руків'я з метаподіальної кістки кабана, Огарде (Øgårde, Норвегія) (Płonka 2022, p. 391, fig. 64: 3); 11 – руків'я з рогу оленя, Снаптун (Snaptun, Denmark) (Płonka 2022, p. 513, fig. 186: 2); 12 – виріб з дерева, культового призначення, Івановскоє III (Ивановское III, Росія) (Ошибкина, Крайнов, Зимина 1992, с. 104, 105, рис. 139).

знахідка з Телячого острова, безперечно, є важливою для розуміння орнаментальних традицій та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Орнаментація насічками чи нарізками, розташованими у стовпчик, широко представлена на кістяних та рогових виробах мезоліту Європи. Часто таких стовпчиків було кілька, одним із поширених варіантів орнаментації було поєднання двох стовпчиків. За формою та розташуванням орнаментації, найбільш наближеним до нашої знахідки є виріб, що походить з пам'ятки Столец (Stolec, Poland) (рис. 7: 1). Згідно авторів публікації цього знаряддя, знахідка являє собою шило[15]. Заготовкою для його виготовлення послужила проксимальна частина дорсальної сторони метатарсальної кістки оленя європейського. Як і в нашому випадку, знаряддя орнаментоване нарізками у два стовпчики. Радіовуглецеве датування цього виробу вказує на час його існування (OxA-40164) 6229-6078 років ВС[16].

Окрім шила із пам'ятки Столец, орнаментацію нарізками, сформованими у стовпчики, які розташовані вздовж довгої вісі артефакту, має значна кількість виробів. Зокрема, ніж виготовлений із трубчастої кістки копитної тварини, був виявлений на пам'ятці Боруп Зо (Borup So, Denmark), (рис. 7: 2)[17]. Орнаментоване вістря виготовлене з фрагменту ліктьової кістки оленя було виявлене на пам'ятці Романьяно, шар AB1-2 (Romagnano III, layer AB1-2, Italy), (рис. 7: 5)[18]. Схожі орнаментальні мотиви представлені на фрагментах вістер з пам'яток Сйолмен (Sjöholmen, Sweden) (рис. 7: 4), та Ліллео (Lilleo, Denmark) (рис. 7: 3)[19]. З пам'ятки Свадборг (Sværdborg, Denmark) схожу орнаментацію мають фрагмент кинджалу (рис. 7: 9), а також фрагмент метопадільної кістки копитної тварини (рис. 7: 7)[20]. Нарізками, сформованими у стовпчики, орнаментований фрагмент виробу, виготовлений з метаподіальної кістки копитної тварини зі стоянки Кунда (Kunda, Estonia), (рис. 7: 6)[21]. А також фрагмент сокири з рогу оленя (рис. 7: 8) і руків'я з метаподіальної кістки кабана (рис. 7: 10) із Огарде (Øgårde, Norway)[22] та руків'я з рогу оленя (рис. 7: 11) із пам'ятки Снаптун (Snaptun, Denmark)[23]. Орнамент з нарізок, поєднаних у два стовпчики, було виділено на матеріалах мезолітичної культури Вєрєтьє, на півночі Східної Європи, у окремий варіант[24]. Подібний орнамент,

[15] Płonka T., Adamczyk M., Diakowski M. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*. 2022. P. 5, 8, fig. 2: 2, 4.
[16] Ibid. P. 7.
[17] Płonka T. The Portable Art of the Mesolithic Europe. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 2003. P. 328, fig. 1: 1.
[18] Ibid. P. 540, fig. 213: 3.
[19] Ibid. P. 541, fig. 214: 4; P. 382, fig. 55: 2.
[20] Ibid. P. 374, fig. 47: 4; P. 405, fig. 78: 9.
[21] Ibid. P. 399, fig. 72: 2.
[22] Ibid. P. 459, fig. 132: 2; P. 391, fig. 64: 3.
[23] Ibid. P. 513, fig. 186: 2.
[24] Ошибкина С.В., Крайнов Д.А., Зимина М.П. Искусство каменного века (лесная зона Восточной Европы). Москва: Наука, 1992. С. 25.

зустрічався у північній частині Східної Європи, зокрема, у Волго-Окському межиріччі і у неолітичний час (Рис. 7: 12)[25].

Висновки. Знахідка з Телячого острова є фрагментом знаряддя, виготовленого з трубчастої кістки оленя. Відсутність радіовуглецевої дати не дає можливості чітко визначити час його існування, але, спираючись на розповсюдженість орнаменту у вигляді стовпчиків нарізок у мезолітичний час та продовження його існування в неолітичну добу, а також наявність знахідок фрагментів неолітичної кераміки на Телячому острові, знайдений фрагмент знаряддя, на сьогодні, слід датувати часом мезоліту – неоліту.

Отже, для ранньоголоценових періодів території Подесення вироби з органічних матеріалів представлені лише часом неоліту. Серед них орнаментовані знаряддя є поодинокими рідкісними зразками. Лише для фрагменту знаряддя з трубчастої кістки оленя, знайденому на Телячому острові, можна допускати датування часом мезоліту. Враховуючи мізерну кількість орнаментованих виробів з органічних матеріалів з Деснянського басейну, ця знахідка, безперечно, є важливим джерелом для розуміння орнаментальних традицій оздоблення знарядь та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Подяки. Автори висловлюють щиру подяку за надані консультації і цінні поради Т.М. Жаровій, В.В. Мултанен, І.М. Ігнатенку, В.Б. Панковському, С. Пеану, Л. Крепину, Л. Демей.

REFERENCES

Akhmetgaleeva, N.B. (2015). Kamennyi vek Poseimia: verkhnepaleoliticheskaia stoianka Byki–7 [Stone Age of the Seim River Basin: Upper Paleolithic site Byki-7]. Kursk: Mechta [in Russian].

Gladkikh, M.I., Tolochko, P.I. & Shovkoplias, I.G. (1967). Arkheologicheskie razvedki na Chernigovshchine v 1965 g [Archaeological exploration in the Chernihiv region in 1965]. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965-1966 g.g.*, 204–208 [in Russian].

Zalizniak, L.L. (1998). Peredistoriia Ukrainy X-V tysiacholittia [Prehistory of Ukraine X-V millennium]. Kyiv: Biblioteka ukraintsia [in Ukrainian].

Krotova, O.O. (2013). Pizniopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv [Late Paleolithic hunters of the Azov-Black Sea steppes]. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk [in Ukrainian].

Levenok, V.P. (1948). Neolit verkhnego uchastka baseina srednei Desny [Neolithic of the Upper Part of the Middle Desna Basin]. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury, XXIII,* 60-66 [in Russian].

Neprina, V.I. (1976). Neolit yamochno-grebenchatoi keramiki na Ukraine [Neolithic Pit-Comb Pottery in Ukraine]. Kiev: Naukova dumka, 1976 [in Russian].

Neprina, V.I., Zalizniak, L.L. & Krotova, A.A. (1986). Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy [Sites of the Stone Age in Left-bank Ukraine]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Nogin, Ye.V. (2016). Neolit Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy [Neolithic of North-East Ukraine]. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk [in Ukrainian].

[25] Ibid. P. 104, 105, рис. 139.

Oshibkina, S.V., Krainov, D.A. & Zimina, M.P. (1992). Iskusstvo kamennogo veka (lesnaya zona Vostochnoi Yevropi) [Art of the Stone Age (Forest zone of Eastern Europe)]. Moskva: Nauka [in Russian].

Pidoplichko, I.H. (1956). Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR [Materials for the study of the ancient fauna of the Ukrainian SSR]. Vyp. 2. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Ukrainian].

Rudynskyi, M.Ya. (1956). Pohorilivka [Pohorilivka]. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, VI*, 163-171 [in Ukrainian].

Sapozhnykova, G.V. (2008). Kistiani znariaddia neandertaltsiv Krymu (za materialamy stoianok Zaskelna VI (Kolosovska), Prolom I ta Prolom II) [Bone tools of the Neanderthals of the Crimea (based on the materials of Zaskelna VI (Kolosovska), Prolom I and Prolom II sites)]. *Kamiana doba Ukrainy, 11,* 52-58 [in Ukrainian].

Semenov, S.A. (1968). Razvitie tekhniki v kamennom veke [Development of technology in the Stone Age]. Leningrad: Nauka [in Russian].

Stanko, V.N., Grigorieva, G.V. & Shvaiko, T.N. (1989). Pozdniepaleolitichieskoie poseleniie Anetovka II [Late Paleolithic settlement Anetovka II]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Dupras, L.T. & Schultz, J.J. (2013). Taphonomic bone and color changes in forensic context. In: Pokines, J. & Symes, S.A. (ed.) Manual of forensic taphonomy. Boca Raton: CRC Press [in English].

Fernandez-Javlo, Y. & Andrews, P. (2016). Atlas of taphonomic identification. Switzerland: Springer [in English].

Płonka, T. (2003). The Portable Art of the Mesolithic Europe. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego [in English].

Płonka, T., Adamczyk, M. & Diakowski, M. (2022). New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity,* 1–21 [in English].

Popesko, P. (2015). Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych [Atlas of topographic anatomy of domestic animals]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne [in Polish].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/032-042
УДК (UDC) 902.01

APPROACHES TO UNDERSTANDING THE CAUSES OF MILITARY CONFLICTS DURING THE MIDDLE BRONZE AGE OF THE DNIPRO-DON MEASURE

Andrii Dubiaha*

Abstract

The purpose of the article is to conduct an analysis of the possible causes of the military conflicts through the prism of the proposed approaches of V. Shnirelman.

Research methodology. The research is based on the methodological principle of determinism, which assumes the existence of cause-and-effect relationships between phenomena, and universalism, which is conditioned by the consideration of human reactions in ancient times based on the behavior and reactions of modern humans. The research is based on the historical-comparative and historical-systemic method, which allow to fully realize the set goal.

Scientific novelty. In the article, the question of considering the causes of military conflicts between pastoralists of the Middle Bronze Age between the Dnieper and Don rivers is updated. Solving the problems of the causes of military conflicts lies at the basis of the study of not only the military affairs of the Donetsk-Don catacomb culture, but also such issues as the technical level of the development of crafts, social stratification and economic formation. The main achievements of scientists regarding the development of the issues of the military affairs of the catacomb cultural circle are highlighted. Emphasis is placed on the main achievements of the leading researchers of the issue. An analysis of the causes of military conflicts was carried out through the approaches accumulated by V. Shnirelman.

Conclusions. Analysis of the causes of the war, based on the approaches proposed by V.O. Shnirelman, testifies to the complexity of the problem. None of the proposed approaches fully reveals the causes of military conflicts. The most consistent and thorough is the neo-evolutionist approach, which proposes to consider the causes of military conflicts from the point of view of three components: organizational-structural, causal-purpose, military-technical. Taking these components into account, we can conclude that the leading cause of military conflicts is the form of economic activity, namely nomadic herding, which requires the protection or capture of new lands for livestock.

Keywords: Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, military affairs, causes of military conflicts

* Head of the Department of National Education, Extracurricular and Civic-Historical Education of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Kyiv, Ukraine. E-mail: Metod.ist.ukrdon@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8143-4980

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИЧИН ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ ЗА ЧАСІВ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Андрій Дубяга*

Анотація

Метою статті є проведення аналізу можливих причин воєнних конфліктів крізь призму запропонованих підходів В.О. Шнірельманом.

Методологія дослідження. Дослідження ґрунтується на методологічному принципі детермінізму, який передбачає наявність причинно-наслідкових зв'язків між явищами, та універсалізму, що зумовлений розглядом реакцій людини у давнину виходячи з поведінки та реакцій сучасної людини. В основі дослідження лежать історико-порівняльний та історико-системний методи, які дозволяють у повній мірі реалізувати поставлену мету.

Наукова новизна. У статті актуалізоване питання розгляду причин виникнення воєнних конфліктів скотарів середнього бронзового віку міжріччя Дніпра та Дону. Розв'язання проблематики причин воєнних конфліктів лежить в основі вивчення не тільки військової справи донецько-донської катакомбної культури, а й таких питань, як технічний рівень розвитку ремісничої справи, соціального розшарування та господарсько-економічної формації. Висвітлено головні здобутки науковців щодо розробки проблематики військової справи катакомбного культурного кола. Наголошено на основних здобутках провідних дослідників проблематики. Здійснено аналіз причин виникнення воєнних конфліктів крізь підходи, які було акумульовано В.О. Шнірельманом.

Висновки. Аналіз причин війни, виходячи із підходів, запропонованих В.О. Шнірельманом, свідчить про комплексність проблеми. Жоден із запропонованих підходів повністю не розкриває причин виникнення воєнних конфліктів. Найбільш послідовним і ґрунтовним є неоеволюціоністський підхід, який пропонує розглядати причини воєнних конфліктів з точки зору трьох складових: організаційно-структурного, причинно-цільового, військово-технічного. Ураховуючи ці складові можна дійти висновку, що провідною причиною виникнення воєнних конфліктів є форма господарської діяльності, а саме кочове скотарство, що вимагає охорону чи захоплення нових угідь для худоби.

Ключові слова: бронзова доба, донецько-донська катакомбна культура, військова справа, причини воєнних конфліктів

Цитування: Дубяга, А. (2023). Підходи до розуміння причин воєнних конфліктів за часів середньої бронзи дніпро-донського межиріччя. *Консенсус*, 2, 32-42.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/58

* завідувач відділу національного виховання, позашкільної та громадянсько-історичної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Київ, Україна. E-mail: Metod.ist.ukrdon@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8143-4980

Постановка проблеми. Військова справа скотарів за часів середньої бронзи є недостатньо вивченою сторінкою праісторії українського степу та лісостепу. Це зумовлено тим, що в розпорядженні дослідників головним чином є виключно поховальні пам'ятки, бо саме вони містять інформацію про військову справу (про наявність воєнних конфліктів свідчать поховання зі зброєю й ознаками поранень). Поселення скотарів досліджені недостатньо, та й культурний шар на поселеннях незначний, а окремі знахідки озброєння ускладнені культурно-хронологічною інтерпретацією. У переважній більшості в науковій літературі наявні розвідки, які акумулюються в статті, або ж цій проблематиці в кращому випадку присвячено окремий розділ у монографіях. Як правило, у цих публікаціях автори обмежуються констатацією наявного озброєння або проводять аналіз з точки зору соціальної інтерпретації, визначаючи місце та роль військового в соціумі катакомбної культури. Та ж ситуація спостерігається серед напрацювань, присвячених причинам воєнних конфліктів. Зазвичай, науковці розглядають лише одну із можливих причин, яка безпосередньо стосується концепції питання, що розглядається. Концептуальної роботи, у якій це питання було б розглянуто різнобічно, не існує. Саме цим зумовлена актуальність цієї роботи. Розв'язання питання про причини воєнних конфліктів дасть змогу вирішити комплекс наявних задач, зокрема необхідність розвитку військової справи і рівень її розвитку, визначення соціального статусу воїна в суспільстві та багато інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що провідною метою статті є аналіз причин виникнення воєнних конфліктів, не можна оминути увагою доробок науковців у сфері військової справи скотарів середньої бронзи, адже саме ці напрацювання є відправною точкою у розкритті питання. Коли мова йде про військову справу донецько-донської катакомбної культури, неможливо залишити поза увагою фундаментальні дослідження С.Н. Братченка. Дослідник на основі аналізу поховального реманенту й іконографічних джерел довів існування не тільки простих, а й складних луків у катакомбників[1]. Фактично кульмінацією розробки питання військової справи С.Н. Братченком була монографія «Левенцівська фортеця». Необхідно підкреслити, що пам'ятник датується фіналом катакомбного часу та посткатакомбними часами, проте саме в ній здійснено кропіткий аналіз еволюції озброєння з часів енеоліту, запропоновано класифікацію наконечників стріл та обґрунтовано їхні матеріально-метричні характеристики[2]. Також значних результатів у розробці класифікації наконечників стріл досягнуто С.М. Разумовим[3]. Доцільно зазначити, що в основі класифікацій наконечників стріл С.М. Разумова та

[1] Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989. № 4. С. 70-80.

[2] Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірник наукових праць*. Луганськ, 2006. С. 231-296.

[3] Razumov S.M. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200-1600 BC. *Baltic-Pontic Studies.* 2011. Vol. 16. Poznań. P. 69-86.

С.Н. Братченка лежать однакові характеристики, тому обидві класифікаційні системи легко співвідносяться. Вагомий внесок у розробку проблематики військової справи праісторії України зробив В.І. Клочко. Заслуговує на увагу монографія, яка присвячена історії зброї та військової справи України. У монографії військовій справі катакомбників присвячено окремий розділ, у якому автор аналізує наявний арсенал зброї та наводить перелік поховань з ознаками прижиттєвих поранень[4]. Доцільно підкреслити, що саме фіксація й аналіз поховань з ознаками прижиттєвих поранень є найбільш цінною для вивчення всіх аспектів військової справи, адже наявність зброї ще не доводить наявність воєнних конфліктів. З іншого боку треба констатувати факт, що значний масив даних щодо прижиттєвих поранень залишається непоміченим, бо охоплення антропологічними дослідженнями матеріалів в Україні на вкрай низькому рівні. Тому, як правило, фіксуються тільки очевидні ознаки поранень, серед яких травми черепу та наконечники стріл, що було зафіксовано безпосередньо в кістяку. Саме на основі аналізу наконечників стріл, якими було вражено небіжчиків, В.І. Клочко зробив висновки, що воєнні конфлікти мали місце як у середині катакомбної культурної області, так і з представниками інших культур. Окремої уваги заслуговують дослідження В.І. Клочка булав часів енеоліту-бронзи. Науковцем було виділено основні типи булав і проведено порівняльну характеристику цього елементу озброєння[5]. Доцільно звернути увагу на те, що булави в науковій літературі ще не знайшли одностайної інтерпретації. В окремих дослідженнях вони розглядаються в якості елементу збройного комплексу, в інших – у якості інсигній влади, у третіх вбачається їхнє подвійне призначення – і в якості символу влади, і в якості зброї. Необхідно зупинитись на статті В.І. Клочка та С.Ж. Пустовалова, яка безпосередньо присвячена військовій справі катакомбної культурної області. За матеріалами поховань науковці проаналізували весь наявний збройний комплекс і здійснили реконструкцію організації війська. Треба зазначити, що деякі висунуті в статті припущення мають дискусійний характер, зокрема щодо використання бойових колісниць та етнічний принцип побудови війська[6]. Значний внесок у розробку питання військової справи зроблено С.М. Санжаровим. Науковець присвятив свої дослідження вивченню ремаменту для виготовлення зброї, які доводять існування спеціалізації в ремісничій сфері, а саме появу зброярів[7]. Також

[4] Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). Київ, 1996. С. 71-72.

[5] Klochko Viktor I. Maces of the Neolithic-Bronze Age of the Northern Pontic Region. *Baltic-Pontic studies.* 2002. Vol. 11, s. 22-30.

[6] Клочко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 1992. С. 118–139.

[7] Санжаров С.Н. О некоторых аспектах изучения катакомбных производственных наборов «стрелочников». *Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР*. Москва, 1988. С. 26.

дослідник приділив значну увагу класифікації кам'яних сокир. Наразі можна констатувати факт, що запропонована С.М. Санжаровим класифікація чи не єдина, яка є у розпорядженні наукової спільноти[8]. Типологічний аналіз збройного комплексу катакомбної культури здійснила В.Я. Стьоганцева[9]. Найбільш ґрунтовна робота щодо етимології війни та її причин здійснена В.О. Шнірельманом. Саме підходи до причин війни, запропоновані науковцем, є базисом для здійснення аналізу причин війни для донецько-донської катакомбної культури[10].

Метою статті є аналіз причин воєнних конфліктів в катакомбному світі крізь призму підходів, запропонованих В.О. Шнірельманом.

Виклад основного матеріалу. В.О. Шнірельманом було запропоновано п'ять основних підходів до причин воєнних конфліктів в історії людства. Ці підходи мають узагальнений характер і фактично мають відношення до всіх періодів історії. Але кожна окрема доба та кожна археологічна культура мають свої особливості, зокрема рівень соціального та технічного розвитку, форма господарства тощо. Саме тому є нагальна необхідність проведення аналізу можливих причин воєнних конфліктів для окремих культур, зокрема донецько-донської катакомбної культури.

Психологічний підхід. Психологічний підхід розглядає першопричини виникнення війни як вроджений потяг до агресії кожного індивіду. Найбільше в цьому аспекті природу людської ворожості розглядали в межах психоаналітичного напряму в психології. Родоначальник психоаналізу З. Фройд визначав у людини два базові інстинкти: інстинкт до створення (сексуальна енергія) й інстинкт до руйнування (енергія агресії)[11]. Е. Фромм, аналізуючи агресивну поведінку народів, що перебувають на початкових стадіях соціального та політичного розвитку, доходить висновку, що людина споконвічно вела війни з представниками свого виду, і тому в неї розвивалась вроджена тяга до вбивства. Проте дослідник наголошує, що у первісних людей війни були рідкісними, а загарбницькі походи не мали місця взагалі. Це був скоріше захист свого укладу, територій та угідь. Аналізуючи сучасне йому австралійське плем'я, яке перебувало на рівні свого розвитку близько до первісного ладу, Е. Фромм доводить, що вони не мають загальної стратегії, постійного військового керівництва. І взагалі ці конфлікти мають дуже локальний характер[12]. Враховуючи, що поховання з ознаками поранень у катакомбній культурній області не

[8] Санжаров С.Н. Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса. *Российская археология*. 1992. № 3. С. 165-173.

[9] Стёганцева В.Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе*: матер. междунар. конф. Санкт-Петербург, 1998. С. 53-55.

[10] Першиц А.И., Семенов Ю.И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва, 1994. 419 с.

[11] Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. Харьков, 1998. С. 147.

[12] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с англ. Э.М. Телятникова, Т.В. Панфилова. Москва, 1994. С. 92–94.

є чисельними, а скоріше носять поодинокий характер, то це цілком підтверджує анонсовану Е. Фроммом «локальність конфліктів». До того ж масштабні воєнні конфлікти вимагали б масових поховань, тобто фактично масових, «братських» могил, що взагалі не фіксується в ареалі донецько-донської катакомбної культури. Натомість маємо доволі складний поховальний обряд, що підкреслює значимість обряду переходу в цій культурі, тому вважати, що після масштабних битв використовувався інший спосіб поховань, наприклад, трупоспалення, не доречно.

Розуміючи під агресією поведінку, метою якої є підкорення інших людей своїй волі чи оволодіння певними об'єктами, психологічний підхід не може в повній мірі пояснити природу та першопричини війни, адже здебільшого пояснює деструктивно-агресивну поведінку окремих індивідів. Психологічний підхід у цілому акцентує увагу на вроджених агресивних поведінкових реакція особистості та може пояснити такі агресивні дії, як кровна помста чи агресія з наміром особистого збагачення. Агресія на рівні воєнного конфлікту, крізь призму психологічного підходу, може пояснювати причини війн на більш пізніх етапах розвитку суспільства, коли з'являється інституція влади та чітка ієрархія, коли підлеглі повністю підкорені волі володаря, який у свою чергу реалізує свої агресивні тенденції через них. Такі війни можливі за умови існування цивілізації. Проте, беручи до уваги відсутність стійкого державного апарату скотарів середньобронзової доби, психологічний підхід лише частково пояснює виникнення воєнних конфліктів.

Етологічний підхід. Етологічний підхід також пояснює першопричину виникнення війни вродженими якостями. Але якщо психологічний підхід здебільшого акцентує увагу саме на поведінкових реакціях, які людина як має від народження, так і набуває в процесі соціалізації та виховання, етологічний підхід зосереджує увагу виключно на вроджених інстинктах, до того ж екстраполюючи інстинктивні реакції тварин на людей. Прихильники етологічного підходу вбачають дуже тісний зв'язок у поведінці тварин і людей. Дослідники, зокрема К. Лоренц, Н. Тиберген, дійшли висновку, що тварини, як взагалі і люди, прагнуть до внутрішньовидового об'єднання, яке дає ряд переваг. Перш за все це можливість більш ефективно захищатись від хижаків чи представників того ж виду з інших зграй[13]. У цьому було підмічена соціальна поведінка тварин, яка багато в чому співпадає з прагненням людини до групування.

У межах етологічного підходу в більшому ступені приділяється увага внутрішньовидовій агресії, адже агресивна поведінка між різними видами є поширеною і, як правило, лежить у площині захисту від хижаків. Внутрішньовидова агресія, якою безперечно є деструктивно-агресивна поведінка людини під час воєнних конфліктів, також спостерігається у тварин. Зокрема дослідниками було виділено два головних мотиви такої поведінка, а саме боротьба за території та за

[13] Тинберген Н. Поведение животных / Пер. с англ. О. Орлова и Е. Панова; Предисл. канд. биол. наук К.Э. Фабри. Москва, 1978. С. 149–150.

самок[14]. Необхідно акцентувати увагу на тому, що поняття «територія» в межах розуміння причин агресивної поведінки має доволі глибокий вимір. Під територією необхідно розуміти той ареал, який здатен прогодувати окрему общину чи плем'я. Тому територіальне питання майже завжди було доволі гострим як за часів привласнюючої економіки, коли певна територія мала забезпечувати групу людей необхідною кількістю промислових тварин, так і за часів відтворювальної економіки, коли територія повинна мати відповідну кількість якісних орних земель чи угідь для випасу худоби. Здійснюючи екстраполяцію основних концептів цього підходу можна дійти висновку, що він у територіальному аспекті цілком може пояснити воєнні конфлікти, коли представники одного племені починали використовувати угіддя іншого. Це цілком могло спричинити локальний конфлікт, наслідком якого може бути або втрата угідь, або їхній захист, що зрештою забезпечує виживання племені. Воєнні конфлікти через прагнення володіння жінками наразі важко реконструювати, адже не можна відкидати можливість внутрішньогрупових шлюбів. Агресивна поведінка через жінок скоріше за все мала індивідуальний характер і зовсім не стосувалась усієї групи.

Культурологічний підхід. Зовсім на інших основах базується позиція культурологічного підходу, засновники якого фактично відкидають вплив уроджених інстинктів як першопричини початку війн. Цілком можна погодитись з головним постулатом про те, що війна ведеться не окремими особистостями. Вона ведеться певними соціальними групами[15]. Фактично цей підхід підтверджує наведені вище тези про те, що війна не може мати в основі індивідуальну агресивність, яка зумовлена біологічними або психологічними чинниками, особливо на додержавному етапі розвитку людства. Виходячи із визначених понять «війна» та «воєнний конфлікт», саме залучення окремої групи до ведення військових дій може вважатись воєнним конфліктом. Агресія у вигляді кровної помсти, сутичок із застосуванням зброї за жінок або особистої наживи не може вважатись воєнним конфліктом. Саме тому перехід від індивідуально-особистісних причин воєн до соціально-групових зумовлює актуальність цього підходу. Один із засновників цього підходу Л. Уайт зазначав, що культура не існує без людей, які утворюють соціум і оголошують війни[16]. Представники соціальної антропології пішли далі у розумінні сутності впливу культури на соціум. Зокрема було виділено чотири типи культури: допервісна, первісна, воєнна та релігійна[17]. Центральною віссю диференціації типів

[14] Тинберген Н. Социальное поведение животных / Пер. с англ. Ю.Л. Амченкова; Под ред. акад. РАН П.В. Симонова. Москва, 1993. С. 13-16.

[15] Першиц А.И., Семенов Ю.И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва,1994. С. 20.

[16] Лесли А. Уайт. Наука о культуре URL: https://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_ant_cult1/~phil_ant_cult1.htm#16 (дата звернення 12.06.2023).

[17] Feibleman J. The Theory of Human Culture. N.Y., 1968. P. 125–150. URL: https://muse.jhu.edu/article/639068/pdf (дата звернення 10.06.2023).

культур, які еволюціонують, є зміни взаємозв'язків між індивідом і своєю соціальною групою. На допервісному рівні головним виступає цінність окремої людини для соціуму, на первісному – на скільки людина інтегрована у суспільство та підкоряється наявним нормам, на воєнному – на скільки людина підкорена владі та виконує свої функції, на релігійному – на скільки людина служить певному культові. У даному випадку найбільше нас цікавить воєнний тип культури та визначити, чи катакомбна спільнота відповідала йому, чи досягла цього рівня соціально-економічного розвитку. Воєнна культура, на думку дослідників, перш за все полягає у двох компонентах: торгівля та війна. Остання покликана захопити торговельні шляхи та нові території. Аналізуючи уклад життя катакомбної спільноти не можна говорити про функціонування торгівлі в чистому вигляді, проте наявність окремих матеріалів та артефактів указують на наявність бартерного обміну з людністю Кавказу, а подекуди і Балкан. У переважній більшості тут мова йде про сировину, а не про вироби. Найчастіше це фіксується по відношенню до кременю та бронзи, аналіз складу яких дозволяє з'ясувати джерело видобутку. Раніше було визначено, що загарбницькі походи не були притаманні катакомбникам, тому наразі доцільно говорити, що за часів середньої бронзи тільки відбувався перехід від первісного до воєнного типу культури. Проте визнання факту функціонування в катакомбному суспільстві первісного типу культури підтверджує можливість воєнних конфліктів, адже саме на цьому еволюційно-культурному етапі розвитку ключовою є інтеграція людини в соціум, що зрештою може забезпечити формування окремих груп для ведення військових дій. Таким чином, культурологічний підхід, в основі якого лежить соціальна антропологія, дозволяє розглядати війну не як особистісні прояви агресії, а як соціальний феномен, яким вона безперечно і є.

Неоеволюціоністський підхід. Неоеволюціоністський підхід ґрунтується на трьох основних критеріях: організаційно-структурному, причинно-цільовому, військово-технічному. З точки зору організаційно-цільового критерію будь-яка кровна помста, войовнича поведінка заради наживи чи жінок не може вважатись ані війною, ані військовим конфліктом. Усе це є індивідуальна агресія. Війною та воєнним конфліктом може вважатись лише агресія, у якій беруть участь автономні групи[18]. Наразі доволі важко оцінити кількісний склад груп катакомбної спільноти, яка брала участь у воєнних конфліктах. Проте наявність ремісничої спеціалізації – зброярів – указує на те, що питання військової справи було актуалізованим, а виготовляти зброю виключно для індивідуальних потреб недоцільно, тому можна вважати, що у сутичках участь брала певна частина общини. Причинно-цільовий критерій найбільш повно відкриває сутність причин воєнних конфліктів. В основі критерію лежить мета воєнних дій, яка здебільшого розглядається у площині грабунку та територіальних захоплень. У цьому аспекті на перший план виходить

[18] Першиц А.И., Семенов Ю.И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва, 1994. С. 25.

форма господарства катакомбної культури – скотарство. Головною цінністю скотарів є худоба. Цей «продукт» легко відчужувати у будь-який момент на відміну від землеробських культур, адже у цьому випадку присутнє обмеження в часі, а саме період врожаю. Худоба ж може бути захопленою у будь-яку пору року. Також доцільно відмітити, що продукція землеробства потребує значних зусиль для транспортування. Звісно, візки та волокуші були відомі катакомбникам, проте це все одно викликає певні труднощі. Худоба ж переганяється без будь-яких труднощів. Територіальні претензії також могли мати місце в катакомбному суспільстві. Зазвичай кочове скотарство вимагає значних пасовиськ, тому кожна община мала контролювати свої угіддя та не допускати на них чужинців. Також доцільно відмітити, що не всі угіддя мають однакову цінність. Наприклад, улоговини річок і заплави мають більшу цінність, адже мали значне зрошення, тому являли собою значні запаси кормів для худоби. Також ці низини були краще захищені від вітру і могли мати менший сніговий покрив взимку, тому худоба могла легше дістатись до кормів. Можливо, саме контроль за такими територіями, які являли більшу цінність, і ставав причиною воєнних конфліктів. Третій критерій – військово-технічний – розкриває причини воєнних конфліктів як досягнення певного рівня технічного розвитку, так званого «військового горизонту»[19]. Військовий горизонт передбачає виокремлення професійних воїнів із загальної структури соціуму, а також наявність професійної зброї. Спробуємо коротко відреагувати на два з цих положення військового горизонту. Насамперед треба наголосити, що окремі дослідники, зокрема С.Ж. Пустовалов, Д.І. Кравець, вважають, що таке виокремлення відбулось, проте наразі вважати це доведеним і достатньо аргументованим не варто. Скоріше за все воєнні функції виконували дорослі чоловіки, можливо з певного віку після обряду ініціації. Друге положення зосереджене в площині наявності професійної зброї. З цього приводу доречно звернутись до класифікації зброї С. Венцла, який виділяє спеціалізовану зброю (не може використовуватись в інших сферах діяльності, виключно у військовому, наприклад, мечі), неспеціалізовану (може використовуватись як у військовій справі, так і в інших сферах, наприклад, у полюванні чи господарстві – сокири, лук зі стрілами тощо) та випадкову зброю (та, якою можна завдати враження супротивнику, але ці предмети попередньо не оброблялись, наприклад, палиця, камінь)[20]. Збройний комплекс донецько-донської катакомбної культури у своєму арсеналі має лук зі стрілами, кам'яні сокири-молоти, бронзові сокири, списи-дротики, ножі (збройний комплекс представлено без урахування булав, адже цей компонент не має однозначного тлумачення), тобто професійної, спеціалізованої зброї в арсеналі катакомбників не виявлено. Виходячи з цього можна говорити про те, що донецько-донська катакомбна культура не досягла рівня військового горизонту.

[19] Першиц А.И., Семенов Ю.И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва, 1994. С. 145.
[20] Vencl Sl. War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1984. V. 3. № 2.

Функціоналістський підхід. Зазначений підхід можна вважати комплексним, бо розглядає причини війни крізь призму таких категорій як економічна, демографічна, каральна та психологічна[21]. Економічна категорія була ґрунтовно розглянута вище, тобто ця категорія передбачає грабунок і контроль за ресурсами, що забезпечують нормальне економічне функціонування общини. Демографічна категорія передбачає підтримку балансу народонаселення за рахунок воєнних конфліктів. Вважати цю категорію провідною наразі недоцільно, адже жодних вказівок щодо наявного перенаселення за часів середньої бронзи немає. До того ж фіксуються лише поодинокі поховання з ознаками поранення, що свідчить про локальність і короткотривалість конфліктів, тому одиночні втрати не могли мати потужний вплив на баланс населення. Проте якщо розглянути цю категорію більш ширше, а саме з позиції рівномірного розселення, то саме воєнні конфлікти сприяли цьому процесу, адже взяття під контроль окремих територій скоріше за все відбувалось військовим шляхом і відповідно відбувалось розселення. Категорія «каральності» передбачає встановлення соціальної справедливості, проте на основі виключно археологічних джерел визначити встановлення соціальної справедливості шляхом воєнних конфліктів важко, або навіть неможливо. Психологічний критерій детально було розглянуто вище, і він головним чином передбачає природну людську агресивність. Тож фактично можна вважати, що функціоналістський підхід вбирає основні положення раніше розглянутих підходів і дозволяє поглянути на проблему причин воєнних конфліктів узагальнено.

Висновки. Аналіз причин воєнних конфліктів за часів середньої бронзи степової смуги свідчить про комплексність цієї проблеми. Жоден із запропонованих підходів повністю не розкриває можливі причини виникнення війн і не може розглядатись у якості вичерпного й аксіоматичного. З іншого боку, на особливу увагу заслуговує неоеволюціоністський підхід, який відкидає розуміння війни в якості індивідуальної агресії, пропонує акцентувати увагу на економічному та технічному боці проблеми. З господарсько-економічної точки зору скотарство є одночасно прогресивним видом господарства і тим видом господарства, який певним чином спонукає до військових дій. Аналіз технічного рівня розвитку у військовій сфері донецько-донської катакомбної культури свідчить про те, що вони не досягли рівня військового горизонту та виокремлення професійних військових із соціуму ще не відбулось, тому у воєнних конфліктах брали участь ополченці з числа дорослого чоловічого населення.

Отримані результати теоретичного аналізу причин воєнних конфліктів донецько-донської катакомбної культури можуть бути використані при здійсненні соціальних реконструкцій суспільного ладу катакомбної культурної області, а також при вивченні військової справи цієї археологічної культури.

[21] Першиц А.И., Семенов Ю.И., Шнирельман В.А. Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва, 1994. С. 28-34.

REFERENCES

Bratchenko, S.N. (1989). Luk i strily doby eneolitu – bronzy Pivdnia Skhidnoi Ievropy [Bow and arrows of the Eneolithic period - bronzes of the South of Eastern Europe]. *Arkheolohiia*, 4, 70–82 [in Ukrainian].

Bratchenko, S.N. (2006). Levencovskaya krepost'. Pamyatnik kul'tury bronzovogo veka [Leventsovskaya fortress. Monument of culture of the Bronze Age]. *Materiali ta doslidzhennya z arheologiï Skhidnoï Ukraïni: Zbirnik naukovih prac'*. Lugans'k [in Russian]

Klochko, V.I. (1996). Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000–900 rr. do R.Kh.) [Armament and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000–900 BC)]. Kyiv [in Ukrainian].

Klochko, V.I. & Pustovalov, S.Zh. (1992). Do rekonstruktsii ozbroiennia ta viiskovoi spravy katakombnoho suspilstva pivnichnoho Prychornomor'ia [To the reconstruction of weapons and military affairs of the catacomb society of the northern Black Sea region]. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva*, 118–141 [in Ukrainian].

Lesli A. Uait. Nauka o kulture [Cultural Science]. URL: https://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_ant_cult1/~phil_ant_cult1.htm#16 [in Russian].

Pershits, A.I., Semenov, Yu.I. & Shnirelman, V.A. (1994). Voina i mir v rannei istorii chelovechestva [War and peace in early human history]. T. 1. Moskva [in Russian].

Sanzharov, S.N. (1992). Kamennye sverlennye topory-molotki Donbassa [Stone drilled axes-hammers of Donbass]. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, 160-177 [in Russian].

Sanzharov, S.N. (1988). O nekotorykh aspektakh izucheniia katakombnykh proizvodstvennykh naborov «strelochnikov» [On some aspects of the study of catacomb production sets of "switchmen"]. *Drevnee proizvodstvo, remeslo i torgovlia po arkheologicheskim dannym: tez. Dokl. IV konf. molodykh uchenykh IA AN SSSR*, 25–27 [in Russian].

Stegantseva, V.Ya. (1998). Voennoe delo v epokhu rannei i srednei bronzy na iuge Vostochnoi Evropy [Warfare in the Early and Middle Bronze Age in the South of Eastern Europe]. *Voennaia arkheologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. mater. mezhdunar. konf. Sankt-Peterburg,* 52–57 [in Russian].

Tinbergen, N. (1978). Povedenie zhivotnykh. Per. s angl. O. Orlova i E. Panova; Predisl. kand. biol. nauk. K.E. Fabri. Moskva [in Russian]

Tinbergen, N. (1993). Sotsialnoe povedenie zhivotnykh [Animal behavior]. Moskva [in Russian]

Freid, Z. (1998). Ya i Ono: Sochineniia [I and It: Essays]. Kharkov [in Russian].

Fromm, E. (1994). Anatomiia chelovecheskoi destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness]. Moskva [in Russian].

Feibleman, J. (1968). The Theory of Human Culture. N.Y., P. 125–150. URL: https://muse.jhu.edu/article/639068/pdf

Razumov, S.M. (2011). Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200–1600 BC. *Baltic-Pontic Studies,* 16 [in Polish].

Vencl, Sl. (1984). War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 3, 2 [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/043-052
УДК (UDC) 902 (471) «19/21»

ENGAGEMENT DISTRICT AS PART OF THE EARLY RUS NOVGOROD-SIVERSKY POSITION

Ivan Kedun*

Abstract

The article is dedicated to the part of the Novgorod-Siversky post that was located beyond the Zubrytsky stream. **The purpose of the work** is to determine the above-mentioned territory as a part of the post of the Old Russian city, although to this day there is no consensus on whether the studied territory belongs to the post of the city of Novgorod-Siverskyi. The most popular is its interpretation as a country estate that belonged to a wealthy Novgorodian from the north.

The methodological basis of the research is based on the verification of previous versions with the materials of the latest archaeological research.

The scientific novelty of the study is that a number of materials are published for the first time and fundamentally change the view on the system of positions in the ancient Russian city of Novgorod-Siverskyi.

Excavations and mining of the surrounding area in recent years showed the spread of the ancient Russian cultural layer on an area of about 10 hectares, and reached the same area in his work O. Polyakov. In fact, the territory of Zaruchavya is adjacent to the post from the West. We believe that it was part of it, formed in the 12th century. To date, there is no consensus on whether the studied territory belongs to the city of Novgorod-Siverskyi. The most popular is its interpretation as a country estate that belonged to a wealthy Novgorodian from the north. However, the results of recent studies allow us to look at the problem in a new way. Further excavations and dredging of the surrounding area showed the spread of the ancient Russian cultural layer on an area of about 10 hectares, and O.M. Polyakov reached the same area in his work. In fact, the territory of Zaruchavya is adjacent to the post from the West. We believe that it was part of it, formed in the 12th century. Also, the cemetery discovered on the territory of Zaruchavye deserves special attention.

Conclusions. The betrothal area was a part of the open post of Novgorod-Siverskyi, which was actively exploited in the 11th-13th centuries. It is also likely that the city cemetery was located on its territory. The time of the cemetery's origin requires further research, however, today it can be attributed to the period after the Mongol invasion, since materials dated no later than the 14th century were found in the backfill of the graves. However, further research can significantly adjust the chronology.

Keywords: Zaruchavya District, Novgorod-Siverskyi, suburb, early Rus, housing, cultural layer, finds, city

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations Mykola Gogol Nizhyn State University, Nizhyn, Ukraine. E-mail: Kedunis@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1200-2188

РАЙОН ЗАРУЧАВ'Я ЯК ЧАСТИНА ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО

Іван Кедун*

Анотація

Стаття присвячена частині посаду Новгород-Сіверського, що знаходилася за Зубрицьким ручаєм. **Метою роботи** є визначення зазначеної вище території як частини посаду давньоруського міста, хоча до сьогодні єдиної думки про приналежність досліджуваної території до посаду м. Новгород-Сіверський не існує. Найбільш популярною є його інтерпретація як заміське володіння, що належало заможному новгород-сіверцю.

Методологічна основа дослідження базується на верифікації попередніх версій з матеріалами останніх археологічних досліджень.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що низка матеріалів публікуються в перше і докорінним чином змінюють погляд на систему посадів давньоруського міста Новгород-Сіверський.

Розкопки та шурфування навколишньої території останніми роками, показала поширення давньоруської культурного шару на площу близько 10 гектарів. До такої ж площі у своїй праці прийшов і О.М. Поляков. Фактично, територія Заручав'я примикає до посаду із Заходу. Вважаємо, що вона була його частиною, сформованою в XII ст.

На сьогодні єдиної думки про приналежність досліджуваної території до посаду м. Новгород-Сіверський не існує. Найбільш популярною є його інтерпретація як заміське володіння, що належало заможному новгород-сіверцю. Утім результати останніх досліджень дозволяють по новому поглянути на проблему. Подальші розкопки та шурфування навколишньої території показала поширення давньоруської культурного шару на площу близько 10 гектарів, до такої ж площі у своїй праці прийшов і О.М. Поляков. Фактично, територія Заручав'я примикає до посаду із Заходу. Вважаємо, що вона була його частиною, сформованою в XII ст. Також особливої уваги заслуговує могильник, виявлений на території Заручав'я.

Висновки. Район Заручав'я являв собою частину відкритого посаду Новгород-Сіверського, яка активно експлуатувалась в XI–XIII ст., також ймовірно на її території було розташовано і міській могильник. Час виникнення кладовища вимагає подальших досліджень, втім, на сьогодні його можна віднести до періоду після монгольської навали, оскільки в засипку могил потрапили матеріали, що датуються не пізніш ніж XIV ст. Утім подальші дослідження можуть суттєво скоригувати хронологію.

Ключові слова: Район Заручав'я, Новгород-Сіверський, посад, давня Русь, житло, культурний шар, знахідки, місто

Цитування: Кедун, І. (2023). Район Заручав'я як частина посаду давньоруського Новгород-Сіверського. *Консенсус*, 2, 43-52.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/59

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжин, Україна. E-mail: Kedunis@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1200-2188

Площа посаду Новгород-Сіверського в 40 разів перевищує площу дитинця та складає близько 60 гектарів. Він займає сусідні з дитинцем пагорби та підвищені ділянки тераси р. Десни. Їх схили створюють систему природних укріплень. У цілому, планування міста обумовлено природним рельєфом, розташуванням водорозділів та тальвегів (ліній, що сполучають найнижчі точки дна яру, балки тощо). Можна відзначити, що більш пізнє планування XVIII–XIX ст. з сіткою дрібних кварталів, розміщених в межах плато, яке примикає до давнього дитинця, являється прикладом детального врахування топографічної ситуації, що склалась раніше.

Постановка проблеми. Територія посаду розподілялась на кілька структурних частин. Новгород-Сіверський мав Окольний град (площею близько 30 га)[1], яке межувало з дитинцем на Сході, Півдні і Заході. За його межами, з південно-західного боку, розташовувався відкритий посад. У підніжжя дитинця, ймовірно, знаходився поділ, який тягнувся вздовж устя Зубрицького ручая. Також заселеною була ділянка на пагорбі за згаданим ручаєм, що прилягала до міста із Заходу. На сьогодні єдиної думки про приналежність досліджуваної території до посаду м. Новгород-Сіверський не існує. Найбільш популярною є його інтерпретація як заміське володіння що належало заможному новгород-сіверцю. Утім результати останніх досліджень дозволяють по новому поглянути на проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ключовими дослідженнями з даної тематики є праці авторів археологічних досліджень. Так, у роботах І.І. Єдомахи дана територія як вже зазначено вважалась заміським володінням і не входило до території міста[1]. Дослідник О.М. Поляков, у свою чергу, приходить до висновку, що Заручав'я являло собою окремий міський кінець[2]. Утім, з 2008 р. Заручав'є досліджується лівобережною археологічною експедицією під керівництвом автора, що дало можливість накопичити нові матеріали.

Виклад основного матеріалу. Район Заручав'я, площа якого близько 10 га, розташований на лівому березі Зубрицького ручаю, на північний Захід від дитинця (Замкова Гора), займає виступ тераси, що з трьох боків має круті схили. Урочище Заручав'я розташоване на підвищеній ділянці корінної тераси р. Десна. Вперше дослідження на цій території провадились І.І. Єдомахою у 1962 році. В ході цих робіт вдалось зафіксувати культурний шар доби Київської Русі та зібрати колекцію знахідок, що зберігається нині в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (колекція А-134 (1-202)/197). У ході робіт 1962 року І.І. Єдомахою було зафіксовано декілька жител (рис. 1).

[1] Кедун І.С. Лист А.В. Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста. *«Слово о полку Ігоревім» та його епоха (Словознавство. Вип. II): Матеріали XIII міжнародної наукової конференції.* Київ-Суми-Путивль: видавництво СумДУ. 2008. С. 83–87.

[2] Поляков А.Н. В граде Игореве: Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков. СПб., 2001. 150 с.

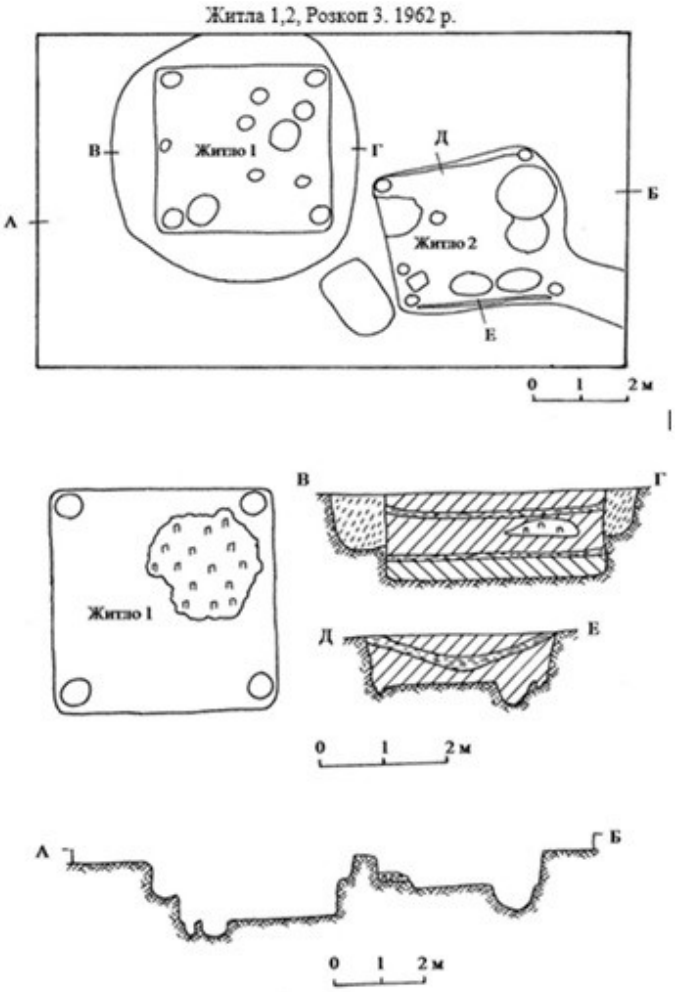

Рис. 1. Житла 1, 2. Розкоп 3. 1962 р.

Одне з них («житло 1», розкоп 3, 1962 року) мало прямокутну форму, розміри 3,5×3,6 м і було орієнтовано стінками по сторонах світу. Підлога будівлі заглиблена в материк на 1 м. Залишки печі мали погану збереженість, тому зафіксувати її конструкцію не вдалось. Згідно з матеріалами польового звіту, житло загинуло в результаті пожежі, оскільки в його заповненні зафіксовано потужний прошарок попелу. Автор робіт також відмічає, що, зважаючи на характер знахідок (фрагменти ножів, предмети кінського спорядження, точильні бруски, піддон від тонкоскольного скляного бокалу, уламки скляних браслетів, два кам'яних хрестики, срібна сережка тощо) стає зрозуміло, що житло належало заможному городянину[3]. На основі

[3] Казаков А.Л. К исторической топографии «окольного града» Новгород-Северского XII-XIII вв. *Путивлю 1000 лет: древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сооб. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля*. Путивль, 1988. С. 23–25.

керамічного матеріалу та інших речей, знайдених в заповненні котловану споруди, її датовано XII ст.

На відстані 0,9 м від описаної споруди зафіксовано ще одне житло (житло 2, розкоп 3, 1962 року). Його розмір 3,4×3 м. Як і в попередньому випадку, житло орієнтовано стінками по сторонах світу. Воно мало форму неправильного прямокутника та було врізано в материк на 0,8 м. Судячи з наявності характерних канавок, заповнених деревинним тліном, котлован мав зрубну обшивку. Житло опалювалось за допомогою глинобитної печі. Серед знахідок в заповненні: кераміка XII ст., пірофілітове пряслице, кістяний гребінець, ніж, кільце від уздечки та 7 уламків скляних браслетів синього та зеленого кольорів.

Аналізуючи керамічний матеріал та характер речових знахідок, І.І. Єдомаха припустив синхронність обох будівель. Він розглядав їх як єдиний комплекс, який був заміським володінням і належав заможному новгород-сіверцю та загинув внаслідок пожежі, можливо, в ході однієї з міжусобних феодальних війн XII ст.[4] Отримані матеріали дали досліднику підстави висунути припущення про наявність у цьому районі в XII ст. житла заможного городянина (можливо, князівської або боярської садиби) (рис. 1).

Ця територія досліджувалась також в ході робіт експедиції під керівництвом автора в 2008–2015 роках.

На підставі отриманих в ході розкопок матеріалів можна визначити, що культурний шар поширюється майже по всій території Заручав'я та репрезентує два історичні періоди: час Київської Русі та XVII–XVIII ст. Скоріш за все, ця ділянка посаду була заселена не пізніше кінця X – початку XI ст. Проте треба відзначити досить незначну кількість роменських матеріалів. Археологічні комплекси цього часу відсутні. Забудова формується в XII ст. та концентрується у північній, більш підвищеній частині урочища. Культурний шар цього часу зосереджений на тих ділянках, де знаходились археологічні комплекси.

Подальше дослідження зазначеної території у 2008–2015 роках. розширило наші знання про характер поселення в урочищі Заручав'я. У ході цих розкопок було розкрито низку житлових та господарських споруд, господарські ями.

Одна з досліджених будівель (№ 5, розкоп 2 2008 року) у плані має форму неправильного чотирикутника 2,5×2,5 м, орієнтованого кутами по сторонах світу (рис. 2). Стінки майже прямовисні, дно рівне. Котлован споруди заглиблено в материк на 0,4 м. У західному куті розчищена округла в плані піч, котра примикала до борту котлована. Її діаметр – 0,6 м. Від неї вціліла нижня частина, врізана в материковий останець на 0,2 м таким чином, що черінь знаходився на 0,2 м вище рівня підлоги. Вціліла також основа складених з глини стінок. Всередині піч була заповнена попелом. На північний Схід від печі у стінці котловану знаходився ступінчастий виступ, висотою 0,3 м від рівня підлоги. Ще один ступінчастий виступ, 1×0,5 м у плані та висотою 0,3 м, примикав до південно-західної стінки споруди. Під

[4] Ibid.

час розбірки заповнення будівлі зібрано уламки гончарних посудин XII ст. Швидше за все вона становила собою житло, що функціонувало в XII ст.

Інша будівля розташована неподалік від описаної вище (№ 6, розкоп 2 2008 року) зафіксована на рівні материка у вигляді плями жовто-коричневого супіску. Її котлован, розміром 3×3,2 м у плані, за формою був наближений до прямокутника, орієнтованого стінками по сторонах світу (з незначним відхиленням). Котлован заглиблений в материк на 0,4-0,8 м. З рівня дна впущені дві стовпові ями діаметром 0,15 м і глибиною 0,5-0,6 м. (рис. 2).

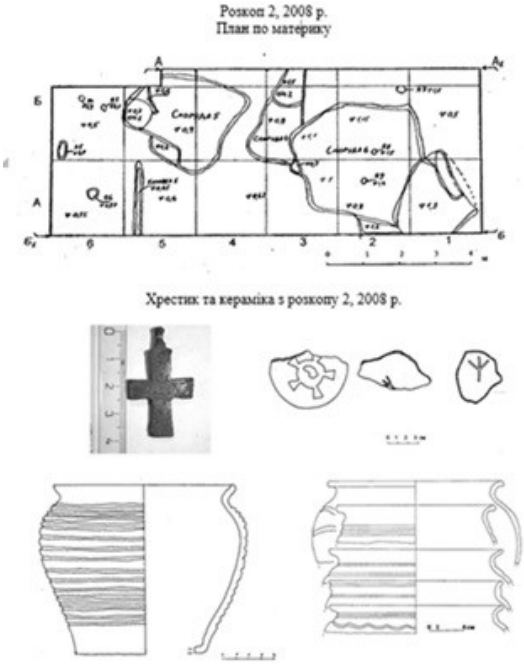

Рис. 2. Розкоп 2 2008 року.

Під час розбірки споруди зібрано кераміку, що датується XII ст., уламки плінфи та крицю, а у верхній частині заповнення – срібний хрестик (рис. 2). Також навколо житла зафіксовано дві канавки, що, ймовірно, являють собою залишки огорожі. Аналізуючи керамічний матеріал, приходимо до висновку, що споруди розкриті у 2008 році були приблизно синхронними дослідженим І.І. Єдомахою. Під час розбірки культурного шару знайдено аналогічні описаним вище фрагменти скляних браслетів, ножів та інших металевих виробів (рис. 3). Також культурний шар насичений великою кількістю металевих шлаків і криці, що дає можливість припустити існування поряд виробництва заліза[5].

[5] Кедун І.С. Економічний розвиток і побут населення Новгород-Сіверського в X-XIII ст. *Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі:* Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. Ніжин, 2009. С. 45-49.

Рис. 3. Речі з культурного шару (ур. Заручав'є. Розкоп 1, 2010 р.).

Роботи на зазначеній ділянці продовжені і в наступні роки. У результаті дослідження вдалось вивчити декілька господарських ям XI–XII ст. Так в ході досліджень 2014 р. зафіксована **Яма** у вигляді плями овальної форми, темно сірого кольору на рівні материку. Дослідити вдалося лише її західну частину оскільки східна виходила за межі розкопу. Стінки мали нахил, що спочатку розходився в різні сторони, а ближче до дна звужувався, чим утворювалась грушоподібна форма. Дно ями рівне, круглої форми. Глибина ями становить 1,1 м від рівня материка. Під час розбірки зафіксоване тришарове заповнення ями. Верхній шар темно-сірого кольору, потужністю 0,1-0,15 м, в зазначеному шарі зібрано декілька фрагментів давньоруської кераміки. Під ним розташовувався шар сірого кольору, потужністю 0,9 м, в якому знайдені рештки кісток тварин. У придонній частині розташовано шар темно-сірого кольору, потужністю 0,1–0,15 м, в якому археологічних матеріалів не виявлено. Судячи з конструктивних особливостей даний об'єкт являє собою зернову яму, ймовірно давньоруської доби .

Аналізуючи результати досліджень, варто відмітити, що зазначена ділянка була досить інтенсивно заселена в давньоруський період, знаходилась в безпосередній близькості від дитинця та навряд чи могла бути окремим поселенням. У цілому, це спростовує припущення І.І. Єдомахи щодо існування тут заміської феодальної садиби. Його похибка логічно пояснюється недостатньою розкритою площею. Однак,

О.М. Поляков, на основі використання матеріалів розкопок І.І. Єдомахи, приходить до висновку, що Заручав'я являло собою окремий міський кінець. Він обґрунтовує таку думку наявністю в урочищі садиби заможного городянина[6]. Окрім цього, О.М. Поляков на тому ж місці локалізує і поділ, що не відповідає рельєфу місцевості[7].

Подальші розкопки та шурфування навколишньої території показала поширення давньоруської культурного шару на площу близько 10 гектарів, до такої ж площі у своїй праці прийшов і О.М. Поляков. Фактично, територія Заручав'я примикає до посаду із Заходу. Вважаємо, що вона була його частиною, сформованою в XII ст.

Рис. 4. Поховання могильника Заручав'я.

Також особливої уваги заслуговує могильник, виявлений на території Заручав'я. Так, уперше Поховання зафіксовано в ході робіт 2014 р. у вигляді плями сірого кольору, на рівні материка. Її розмір 1,5×0,8 м. Східна частина поховання прорізана ямою. Розмір могильної ями становить 1,5×0,8 м. Вона заглиблена в материк на 0,35 м (рис. 4). По її контуру простежувались залишки труни у вигляді

[6] Поляков А.Н. В граде Игореве: Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков. СПб. 2001. 150.
[7] Ibidem.

смужок дерев'яного тліну. Скелет померлого зберігся в анатомічному порядку, за виключенням частини, пошкодженої більш пізньою ямою. Відсутні нижні кінцівки до колінних суглобів. Поховання орієнтоване вздовж осі захід-схід. Померлий був покладений випростано, на спині, руки підведені до ключиць. Супровідний інвентар відсутній.

Утім, продовження робіт у 2015 р. дало можливість виявити низку поховань. Вони утворювали два паралельні ряди, які протягнулись з південного заходу на північний схід, відповідно лінії краю тераси. Таке порядове розташування дозволяє дійти висновку про регулярне функціонування некрополю. Зверху могили перекривав шар темно-сірого супіску, що частково просів у їх заповнення. Їх заповнення було майже однорідним, тому контури простежувались нечітко. Утім, для більшості могил стінки ям вдалось виявити у процесі розчистки.

Могили розташовувались майже паралельно одна одній. При цьому в кожному ряді фіксувалось не менш ніж три стратиграфічні яруси поховань, що може свідчити про досить довге функціонування кладовища. Усі могили були безінвентарні, однак у їх заповненні містились археологічні матеріали роменського часу та XI-XIV ст., що, судячи з усього, потрапили сюди з культурного шару під час засипки могильних ям. Також під час розчистки у всіх ямах було виявлено деревинний тлін, а в кількох випадках по кутах ям збереглись ковані цвяхи від грибовищ.

Висновки. Отже, є певні підстави припустити, що досліджений комплекс поховань є частиною кладовища. Судячи з наявності кількох ярусів могил, воно функціонувало безперервно досить довгий час, оскільки нові захоронення змінювали старі принаймні тричі, але порядовість могил при цьому зберігалась. Час виникнення кладовища вимагає подальших досліджень, втім, на сьогодні його можна віднести до періоду після монгольської навали, оскільки в засипку могил потрапили матеріали, що датуються не пізніш ніж XIV ст.

Проведені польові археологічні дослідження дають підстави стверджувати, що район Заручав'я являв собою частину відкритого посаду Новгород-Сіверського, яка активно експлуатувалась в XI-XIII ст. Також ймовірно на її території було розташовано і міській могильник. Утім подальші дослідження можуть суттєво скоригувати хронологію.

Таким чином, досліджувана ділянка майже за всіма параметрами відповідає частині давньоруського міста а саме: наявність різних соціальних категорій населення (є знахідки характерні як для еліти так і рядового населення), значна концентрація різноманітної забудови, можливо наявність могильника, та інше. Відсутність укріплень алогічно пояснюється що це частина відкритого посаду, що було досить типовим явищем для давньоруських міст.

REFERENCES

Kazakov, A.L. (1989). Posad Novhorod-Severskoho X–XIII vv. [Posad Novgorod-Seversky X–XIII centuries]. *Novhorodu-Severskomu 1000 let: tezysy dokladov oblastnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy*, 30–33 [in Russian].

Kazakov, A.L. (1988). K istorycheskoi topohrafii «okolnoho hrada» Novhorod-Severskoho XII–XIII vv. [To the historical topography of the "roundabout city" of Novgorod-Seversky in the 12th – 13th centuries.]. *Putyvliu 1000 let: drevnerusskyi horod Putyvl: tezysy dokladov y soob. obl. nauch. konf., posv. 1000 letyiu Putyvlia*. Putyvl, 23–25 [in Russian].

Kuza, A.V. (1985). Vazhneishye horoda Rusy. Drevniaia Rus. Horod, zamok, selo [The most important cities of Rus'. Ancient Rus'. City, castle, village]. Moskva [in Russian].

Kedun, I.S. (2005). Do pytannia utochnennia istorychnoi topohrafii Novhoroda-Siverskoho: istoriohrafichni realii ta problemy [On the question of clarifying the historical topography of Novgorod-Siverskyi: historiographical realities and problems]. *Literatura ta kultura Polissia,* 30, 36–41 [in Ukrainian].

Kedun, I.S. (2008). Lyst A.V. Kuzy dyrektoru Novhorod-Siverskoho kraieznavchoho muzeiu pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen mista [A. V. Kuza's letter to the director of the Novgorod-Siversky Regional History Museum about the results of archaeological research in the city]. *«Slovo o polku Ihorevim» ta yoho epokha (Slovoznavstvo. Vyp. II): Materialy XIII mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, II,* 83–87 [in Ukrainian].

Kuza, A.V., Kovalenko, V.P. & Motsia, A.P. (1985). Chernihov i Novhorod-Severskiy v epokhu «Slova o polku Ihoreve» [Chernigov and Novgorod-Seversky in the era of "Words to Igor's militia"]. *Istoriko-arkheologicheskiy seminar «Chernihov i eho okruha v IX-XIII vv.»: tezisy dokladov*, 58–60 [in Russian].

Kedun, I.S. (2009). Ekonomichnyi rozvytok i pobut naselennia Novhorod-Siverskoho v X-XIII st. [Economic development and daily life of the population of Novgorod-Siverskyi in the 10th – 13th centuries.]. *Znaky pytannia v istorii Ukrainy: osoba i suspilstvo v istoryko-kulturnomu prostori: Zbirnyk materialiv IV Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii,* 45–49 [in Ukrainian].

Poliakov, A.N. (2001). *V grade Igoreve: Novhorod-Severskyi v kontse X – nachale XIII vekov* [In the city of Igor: Novgorod-Seversky in the late X – early XIII centuries]. SPb [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/053-061
УДК (UDC) 94 (477.52) "14-15"

SETTLEMENT OF THE GOLDEN HORDE PERIOD IN THE MIDDLE PSEL

Evgeny Osadchy*

Abstract

The article is devoted to the results of archaeological investigations in the territory of the middle course of the Psel in the area of the city of Sumy. As a result of the surveys, a number of settlements with materials from the Golden Horde period of the second half of the 13th - 14th centuries were discovered. They were located around a large lake, which in ancient times was part of the old river Psel and was connected to it by numerous channels. This area was rich in resources - the lake was a convenient place for farming, fishing, hunting and grazing. The ceramic material discovered in the settlements is typical for the second half of the 13th - 14th centuries and has wide analogies among the antiquities of the Dnieper Left Bank. At the same time, there is a small but distinct group of corollas with an arrow-shaped edge, which is not typical for this region. The unusual location of the settlement at a considerable distance from significant settlements was due to the changes that took place in ancient Russian society after 1239/1240. At this time, there was a gradual outflow of the population from the territory of the middle streams of the Psel and Vorskla to the Poseimya, but these territories remained important for farming in the next few centuries.

Keywords: Psel, Golden Horde, settlement, XIII–XIV centuries

ПОСЕЛЕННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ

Євген Осадчий*

Анотація

Стаття присвячена результатам археологічних розвідок на території середньої течії Псла в районі міста Суми. У результаті проведених обстежень було виявлено низку поселень з матеріалами золотоординського часу другої половини XIII–XIV століть. Вони знаходилися навколо великого озера, яке у давнину було частиною старого річища Псла та сполучалося з ним численними протоками. Ця територія була багата ресурсами – озеро було зручним місцем для ведення сільського господарства рибної ловлі, мисливства випасання худоби. Керамічний матеріал, виявлений на поселеннях типовий для другої половини XIII–

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9143-110X

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9143-110X

XIV століть і має широкі аналогії серед старожитностей Дніпровського Лівобережжя. Разом з тим, присутня невелика, але виразна група вінчиків зі стрілоподібною закраїною, яка не є типовою для даного регіону. Незвичайність розташування поселення на значній відстані від значних населених пунктів була обумовлена змінами, що відбулися у давньоруському суспільстві після 1239/1240 рр. У цей час відбувається поступовій відтік населення з території середніх течій Псла та Ворскли у Посейм'я, проте ці території залишалися важливими для ведення господарства у наступні кілька століть.

Ключові слова: Псел, Золота Орда, поселення, XIII- XIV століття

Цитування: Осадчий, Є. (2023). Поселення золотоординського часу на середньому Пслі. *Консенсус*, 2, 53-61.
URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/60

Постановка проблеми. У першій третині XIII ст. у середній течії р. Псел існувало кілька значних поселень, які складалися з городища, посаду, відкритого поселення та одного або кількох могильників. Така структура склалася ще у ранньодержавний період, коли у середовищі сіверян почали з'являтися укріплення. Спочатку вони відігравали роль общинних сховищ-твердей, а з приєднанням до Київської Русі частина з них були покинуті, а ті, що лишилися заселеними були перетворені на приватновласницькі укріплені садиби. З приходом християнства поховання під курганним насипом поступово зникають, а домінуючим стає безкурганний обряд. Проте, загальна структура населених пунктів не зазнає суттєвих змін – відкрите поселення навколо укріпленої частини. Переважна більшість відомих на Середньому Пслі поселень розташована саме поряд з городищем або в його безпосередній близькості[1]. Це було обумовлене кількома чинниками. Перше – це загроза нападів. Часті міжусобні війни князів та напади кочовиків не сприяли появі відкритих поселень на значній відстані від укріплень. Другий – економічний, адже поблизу боярської садиби завжди працювали ремісники, які її обслуговували, до того ж, торжища також влаштовувалися поблизу них.

Така містобудівна традиція майже без змін проіснувала понад 300 років і була зруйнована лише з приходом монгольської армії. Починаючи з 30-х рр. XIII ст. монголи брали штурмом та руйнували усі більш-менш важливі укріплення давньоруських князівств. 1239 р. було спалено Переяслав і Чернігів[2]. У цій ситуації центрами економічного та політичного життя стають невеликі міста, які раніше входили до складу Новгород-Сіверського князівства – Путивль і Глухів. На території

[1] Коротя О.В., Осадчий Є.М. Дослідження пам'яток роменсько-давньоруського часу Середнього Псла. *Старожитності Лівобережжя Дніпра: збірник наукових праць*. 2018. С. 252-267.

[2] Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянной историко-археографической комиссией Академии наук СССР. Лаврентьевская летопись. 1927. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Издание второе. Л.: изд. АН СССР. Т. 1. С. 196-198.

Південної Сіверщини також були зруйновані або покинуті всі городища, які розташовувалися вздовж кордону зі Степом. Однак життя в регіоні не припинилося, про що свідчать дані археологічних досліджень[3].

Аналіз останніх досліджень. Вивчення старожитностей золотоординського часу Південної Сіверщини триває вже більше ніж півстоліття. Пам'ятки цього періоду були досліджені Д.Т. Березовцем[4] та С.О. Біляєвою[5]. Згодом їх доповнили археологічні розвідки Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського та В.В. Приймака. Було виявлено та досліджено поселення поблизу с. Чаплищі та Пересипки, розпочато розкопки посаду Тополянського археологічного комплексу. Результати цих досліджень були узагальнені в колективній монографії полтавських та сумських археологів «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя»[6].

Під час підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область» автором було продовжено археологічні розвідки, в результаті яких виявлено багатошарові поселення з матеріалами XIII-XIV ст. поблизу с. Барвінкове, в урочищі Мамаївщина і Старе Село (колишнє – Червоне)[7]. Вони розташовані на значній відстані від відомих на сьогодні городищ, що робить їх цікавими для дослідження об'єктами. На території Путивльського Посейм'я в результаті розвідок також були виявлені об'єкти з матеріалами золотоординського часу та випадкові знахідки, які потрапили до фондів Путивльського краєзнавчого музею.[8]

У 2021–2022 рр. автором було здійснено розвідки течією Псла від південної околиці міста Суми до с. Старе Село та західним і північним берегом озера Олдиш. У результаті було знайдено кілька місцезнаходжень з матеріалами доби бронзи, раннього залізного віку та XIII-XIV століттями (рис. 1).

---

[3] Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Київ-Полтава: Вид. ЦОДПА, ЦП НАН України і УТОПІК, 2004. С. 6, рис. 1.

[4] Березовец Д.Т. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 году. Науковий архів ІА НАН України. 1953/8б. Ф.е. 2080 – 2085. С. 22-28.

[5] Беляєва С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований). К.: Наукова думка, 1982. 118 с.

[6] Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу… С. 46-73.

[7] Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського р-ну Сумської обл. у 2006 р. Науковий архів ІА НАН України. 2006/69. С. 12; Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 4-6.

[8] Осадчий Є.М., Качура О.В. Багатошарове поселення «Стрільники» (до археологічної карти Путивльського Посейм'я). *Матеріали міжнародної наукової конференції «II Путивльські археологічні читання»*. До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора. Київ: ІА НАН України, 2022. С. 134-138.

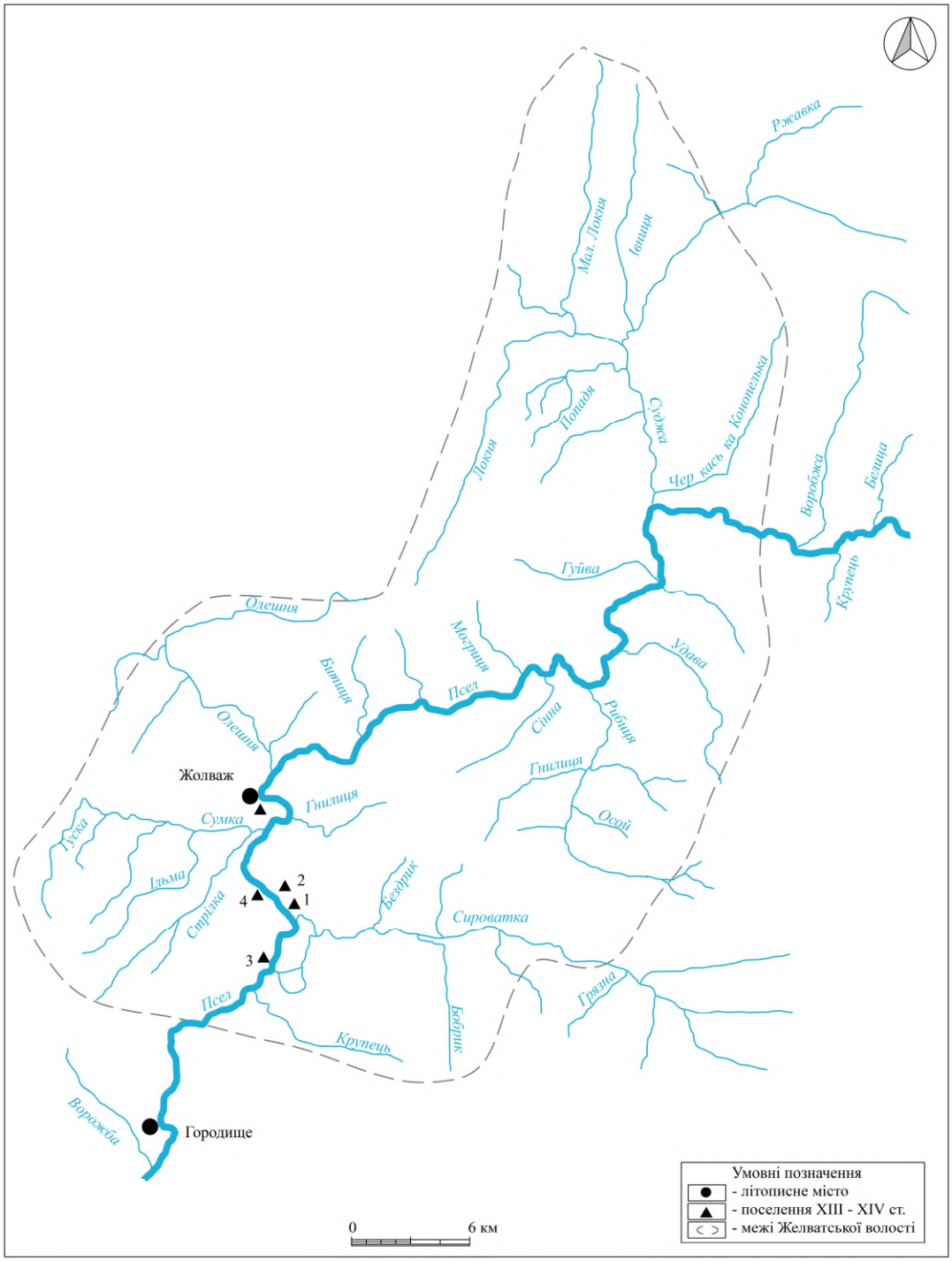

Рис. 1. Карта розташування поселень золотоординського часу
в межах Желватської волості XV-XVII століть.

Метою дослідження є аналіз поселенської системи післямонгольського часу, яка складається з основного поселення і ресурсної зони та керамічної колекції, яка походить з виявлених археологічних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Обстежена територія – це обширне плато, порізане ярами та довгою мокрою балкою, яка тягнеться з півдня на північ, і разом з долиною Псла, утворює своєрідний острів. Там рівна місцевість зі значною кількістю озер, що весною наповнюються водою та алювіальними ґрунтами. Лівий берег Псла також має значну кількість стариць та озер серед яких найбільше – Олдиш, на сьогодні майже пересохле. У давнину воно сполучалося з Пслом протокою, яка утворювала довгий півострів оточений водою. Саме там були виявлені місцезнаходження золотоординського часу.

Поселення «Мамаївщина». Розташоване у північній околиці села Барвінкове в урочищі Мамаївщина. Займає лівий берег мокрого яру, який є правою притокою р. Псел. Виявлене Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2007 р.[9], 2016 р. обстежене В.В. Приймаком та О. Гопкало[10]. Його розміри становлять 120×50 м, а висота над рівнем заплави – до 3 м. Матеріали золотоординського часу концентруються на вузькому мисі, утвореному долиною струмка та старицею Псла. Північна частина поселення зруйнована у 1975 р. під час спорудження мулових майданчиків міських очисних споруд, західна – пошкоджена самочинним глиняним кар'єром. Потужність культурного шару становить 0,5–0,7 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихинської культури доби бронзи, гончарної черняхівської, а також гончарної XIII-XIV століть. Західна частина поселення частково перекриває грунтовий могильник черняхівської культури.

Поселення «Червоне» в с. Старе Село розташоване у південно-східній частині села і займає два миси правого берега р. Псел. Виявлене Є.М. Осадчим у 2006 та обстежене у 2007 р.[11] Його розміри становлять 220 м на 50-60 м. Висота над рівнем заплави становить 7 м. Потужність культурного шару становить 0,8-1 м. З території поселення походять фрагменти ліпної кераміки доби бронзи та волинцевської культури. Матеріали золотоординського часу концентруються на невеликому мисі, зайнятому козацькою садибою XVIII ст.

Поселення «Олдиш 1» розташоване на території однойменного дачного кооперативу на південній околиці міста Суми. Займає рівну ділянку в місці, де у Псел

[9] Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 4-6.

[10] Гопкало О.В., Приймак В.В. Звіт про археологічні розвідки в м. Суми та його околицях в жовтні 2016 р. Київ, 2017. 2017/14. С. 10.

[11] Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 6.

впадає протока озера Олдиш. Розміри поселення 50×20 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи та золотоординського часу.

Поселення «Олдиш 2» розташоване у східній частині озера Олдиш, поблизу відвалу фосфогіпсу. Розміри поселення становлять 60×20 м. Частина поселення була затоплена водами озера про що свідчать фрагменти ліпного посуду доби бронзи, обточені водою. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи, раннього залізного віку та гончарні XIII-XIV століть.

З території поселень походить невелика, але виразна колекція вінчиків гончарних горщиків. Вони поділяються на три групи. Перша – тонкостінна кераміка з вираженою закраїною. Стінки орнаментовані хвилястою лінією та прокресленими лініями. Вони знайдені на території поселення в ур. Мамаївщина і відноситься до середини XIII ст. (рис. 2, 1-3). Це є свідченням того, що поселення в ур. Мамаївщина, звідки походить така кераміка, виникає ще до монгольського погрому або одразу після нього. У цей час ще зберігається традиція виготовлення подібної кераміки.

Друга – сіроглиняна кераміка з потовщенням під вінчиком. Вся колекція походить виключно з поселення в ур. Мамаївщина. Така кераміка має більшу товщину, а масивний вінчик є свідченням втрати навичок виготовлення тонкостінної кераміки (рис. 2, 4-10). Подібна кераміка має аналогії з розкопок посаду Тополянського археологічного комплексу XII–XIV століть і В.В. Приймаком датується в межах другої половини XIII – XIV століть[12].

Третя – кераміка зі стрілоподібним вінчиком. Поверхня такої кераміки темно-сіра, хоча саме тісто коричневе. Це свідчить про відмінність у технології виготовлення кераміки, а саме зміні температурного режиму та доступу повітря. Знахідки такої кераміки траплялися виключно на невеликих поселеннях – «Червоне», «Олдиш 1» та Олдиш-2» (рис. 2, 11-19). Аналогії таким формам вінчика трапляються не часто, але в невеликій кількості зустрічається на території Тополянського археологічного комплексу та поселенні Пересипки на Сеймі. Її датування також визначається в межах другої половини XIII – XIV століть. За межами середньої течії Псла подібні форми виявлені у Полтаві та поселеннях Золотнище I–III поблизу Кременчука.[13]

Поява подібних поселень є результатом змін, які відбулися у давньоруському суспільстві у середині XIII ст. Значно слабшає влада місцевих князів, які вже були повністю залежними від ординської адміністрації. Також занепадають городища як фортеці та осередки соціально-економічного життя в регіоні. У досліджуваному регіоні таким центром були рештки літописного міста Жолваж. В середині XIII ст. укріплення на мисі були покинуті, але на посаді населення

[12] Приймак В.В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали. *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.): Збірник наукових праць.* Суми, 2003. С. 117, 126.

[13] Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часту Дніпровського лісостепового Лівобережжя… С. 12, рис. 7, с. 64, рис. 51, с. 70, рис. 55.

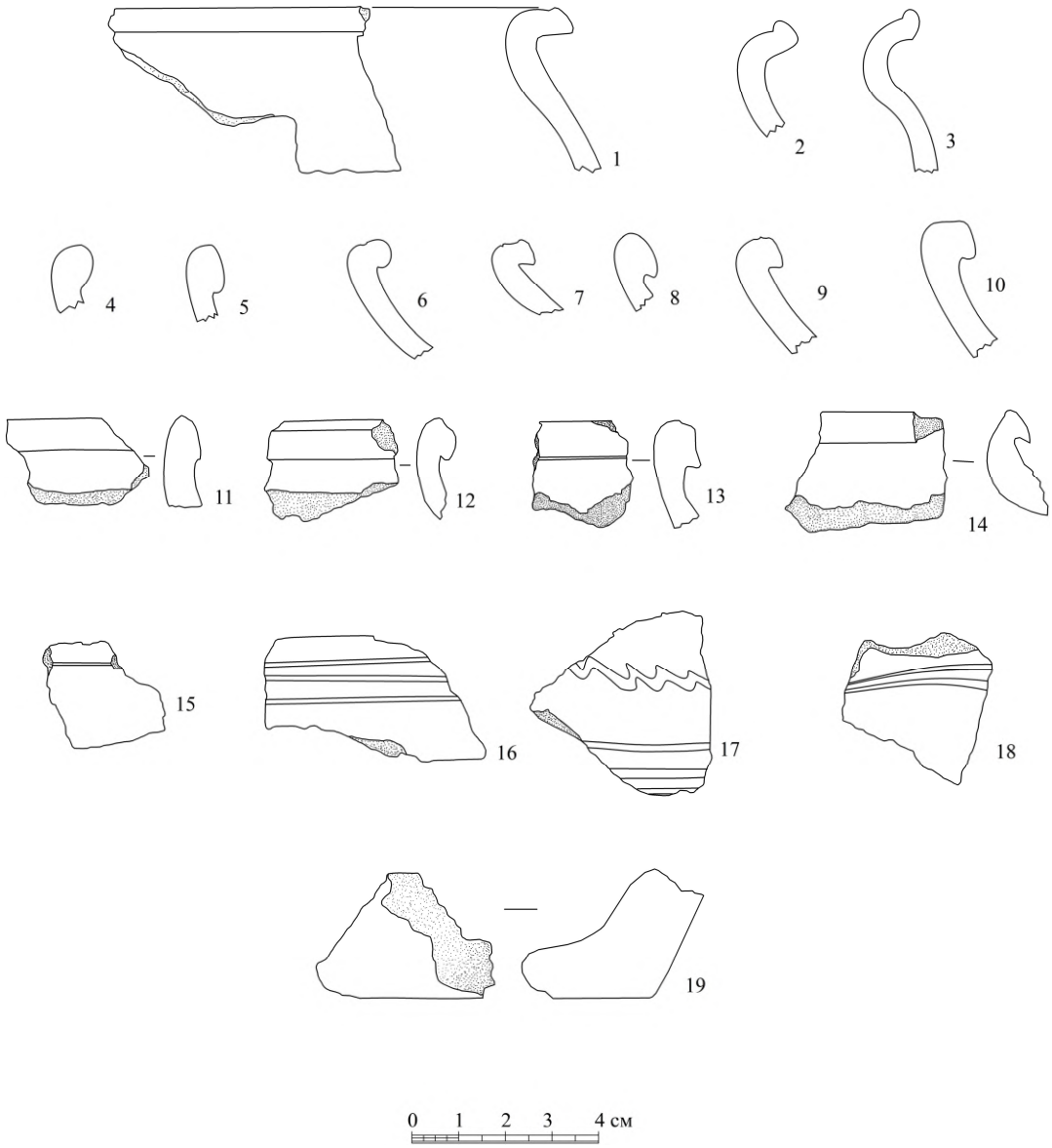

Рис. 2. Кераміка золотоординського часу. 1-10 – поселення «Барвінкове» в урочищі Мамаївщина, 11, 12, 15, 16 – поселення «Олдиш –1», 13, 17-19 – поселення «Олдиш 2», 14 – поселення «Червоне» в с. Старе Село.

залишилося. Залишення фортеці свідчить про зникнення місцевого феодала, який контролював в тому числі і навколишні території. В цей час починає формуватися Желватська волость, яка згодом буде відома за документами литовського часу та увійде до складу Путивльського повіту XVI – першої половини XVII ст.[14]

[14] Осадчий Є.М. Літописні міста Південної Сіверщини. Харків: Експрес-книга, 2023. С. 119-133.

У результаті з'являється можливість для освоєння земель, де раніше не можливо було селитися з ряду причин. До таких поселень належить «Мамаївщина». Воно було засноване вже після монгольського погрому і місить матеріали, які ще мають давньоруську традицію виготовлення кераміки та ті, що вже типові для золотоординського часу. Невеликі розміри поселення свідчать про те, що тут могло одночасно функціонувати дві-три садиби. Решта поселень – це ресурсна зона, де сезонно перебували промисловики – рибалки, мисливці, пастухи.

З приходом монголів також зникає загроза нападів половців, а монгольська знать та їх представники починають втручатися у політичне і економічне життя регіону. Яскравою ілюстрацією подібних процесів є заснування баскаком Ахматом слобід і реакція на це місцевих князів[15]. Тобто за ініціативи дрібних функціонерів Золотої Орди могли відбуватися переселення та заснування нових населених пунктів на територіях, які раніше не використовувалися для проживання.

Присутність серед знахідок кераміки зі стрілоподібним вінчиком є свідченням появи прийшлого населення. На користь цього можуть свідчити і знайдені поховання золотоординського часу на території центру м. Суми. Їх поховальний обряд типовий для жителів Нижнього Поволжя[16]. Цікаво, що кераміка зі стрілоподібними вінчиками була знайдена саме у невеликих, ймовірно, сезонних поселеннях. Можливо вона належала переселенцям з інших регіонів, зокрема Поволжя, а їх тип ведення господарства відрізнявся від традиційного місцевого.

Отже, у підсумку зазначимо таке. Виявлені поселення розташовані на землях з багатими природними ресурсами, придатними для ведення сільського господарства та уходних промислів. Загальне датування виявлених матеріалів – післямонгольський період. Розташування поселень та насиченість культурного шару матеріалами середини XIII – XIV ст. дає змогу виділити невелике стаціонарне поселення та місця ведення сезонних промислів. Причому основне поселення має кераміку, що масово зустрічається на синхронних пам'ятках Південної Сіверщини, а знахідки з решти поселень – досить рідкісну в цьому регіоні.

REFERENCES

Belyaeva, S.A. (1982). *Yuzhnorusskie zemli vo vtoroj polovine XIII – XIV vv. (po materialam arheologicheskih issledovanij)* [South Russian lands in the second half of the 13th-14th centuries [(Based on materials of archaeological research)]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Korotya, O.V. & Osadchij, E.M. (2018). Doslidzhennya pam'yatok romens'ko-davn'orus'kogo chasu Seredn'ogo Psla [Study of monuments of the Romanian-Ancient Russian times of the Middle Psla]. *Starozhitnosti Livoberezhzhya Dnipra: zbirnik naukovih prac*, 252–267 [in Ukrainian].

[15] Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. С. 340.

[16] Приймак В.В., Осадчий Є.М. Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста). *АДУ 2004-2005 рр.* Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 307–310.

Osadchij, E.M. (2023). *Litopisni mista Pivdennoï Sivershchini* [Historical cities of Southern Severshchyna]. Harkiv: Ekspres-kniga [in Ukrainian].

Osadchij, E.M. & Kachura, O.V. (2022). Bagatosharove poselennya «Stril'niki» (do arheologichnoï karti Putivl's'kogo Posejm'ya) [The multi-layered settlement "Strilnyki" (to the archaeological map of the Putivlskyi Poseim region)]. *Materiali mizhnarodnoi naukovoi konferenciï «II Putivl's'ki arheologichni chitannya»: Do 70-richchya vid dnya narodzhennya Volodimira Pavlovicha Bilozor*a, 134–138 [in Ukrainian].

Polnoe sobranie russkih letopisej, izdavaemoe postoyannoj istoriko-arheograficheskoj komissiej Akademii nauk SSSR. Lavrent'evskaya letopis'. 1927. Vyp. 2: Suzdal'skaya letopis' po Lavrent'evskomu spisku [Suzdal chronicle according to the Laurentian list]. Leningrad, 1, 196–198 [in Russian].

Prijmak, V.V. (2003). Pivnichnij Skhid Dniprovs'kogo Livoberezhzhya pislya mongolo-tatars'koï navali [The Northeast of the Dnipro Left Bank after the Mongol-Tatar invasion]. *Arheologiya ta istoriya Pivnichno-Skhidnogo Livoberezhzhya (I – pochatku II tis.): Zbirnik naukovih prac'*, 111–135 [in Ukrainian].

Prijmak, V.V. & Osadchij, E.M. (2006). Zolotoordins'ke pohovannya u centri Sum (z privodu 350-richchya mista) [The Golden Horde burial ground in the center of Sumy (on the occasion of the 350th anniversary of the city)]. *ADU 2004–2005 rr.* Kyiv-Zaporizhzhya: Dike pole, 307–310 [in Ukrainian].

Priselkov, M.D. (1950). *Troickaya letopis'. Rekonstrukciya teksta* [Trinity chronicle. Text reconstruction]. M.-L.: izd. AN SSSR [in Russian].

Suprunenko, O.B., Prijmak, V.V. & Mironenko, K.M. (2004). *Starozhitnosti zolotoordins'kogo chastu Dniprovs'kogo lisostepovogo Livoberezhzhya* [Antiquities of the Golden Horde part of the Dnieper forest-steppe Left Bank]. Kyiv-Poltava [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/062-076
УДК (UDC) 903.4 (477.53) “637.7/638” : 902.2 “2022”

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TERRITORY OF THE BILSK MICROREGION DURING THE PERIOD OF MARTIAL LOW

Igor Korost*

Abstract

The article presents brief summaries of protective and rescue archaeological research conducted on cultural heritage sites in 2022 by specialists of the Communal Institution «Historical and Cultural Reserve «Bilsk» of the Poltava Regional Council. The works were carried out on the territory of the modern left bank of the Vorskla River (Kotelva territorial community, Poltava district, Poltava region). The materials highlight the results of archaeological studies of 2 multi-layered settlements – Kotelva II and Staryi Karier.

The article presents information about the research history of the sites selected for study in 2022. The reasons that prompted large-scale archaeological research of cultural heritage sites during the Russian-Ukrainian war era are outlined. According to the results of the field work, a preliminary description of the discovered objects and antiquities is given. On the settlement Kotelva II, during the activities of the expedition of the «Bilsk» reserve in 2022, 350 m² were discovered. 39 objects of the Scythian period were found. The vast majority of them are household pits. In 2022, 2 excavations with a total area of 295 m² were laid at the settlement Staryi Karier. In the first excavation, 16 household objects, a cellar of the Scythian time, were founded and investigated. A Bronze Age dwelling was also discovered. In the second excavation, 12 objects were founded. Among them are 2 dwelling and a household pits of the Final Bronze Age and Scythian time.

Important attention is paid to clarifying (determining) the cultural and chronological positions of the studied settlement monuments. It has been established that the Bronze Age layering from the Kotelva II settlement can be attributed to the XIII–XII centuries B.C. During the Scythian era, the village functioned in the 6th – at the beginning of the 5th centuries B.C. Large-scale excavations made it possible to find out that the antiquities of the Scythian period from the territory of the Staryi Karier settlement can be dated to the end of the 6th – the first half of the 5th centuries B.C. Materials of the Bronze Age belong to the bearers of the Bondarikha, Ivanivka and Lebedivka cultures.

Keywords: Bilsk microregion, Kotelva territorial community, archaeological research (excavations), settlements, Bronze age, Scythian time

* Postgraduate student of the Department of History of Ukraine of the Educational and Scientific Institute History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine; Director of the Communal Institution «Historical and Cultural Reserve «Bilsk» of the Poltava Regional Council, Kotelva, Ukraine. E-mail: korost_igor_1987@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7191-1149

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Ігор Корост*

Анотація

У статті представлено короткі підсумки охоронно-рятівних археологічних досліджень, проведених на об'єктах культурної спадщини в 2022 р. фахівцями Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Роботи здійснювалися на теренах сучасного лівого берега р. Ворскла (Котелевська селищна рада Полтавського району Полтавської області). Матеріали висвітлюють результати археологічних вивчень 2 багатошарових поселень – Котельва II та Старий кар'єр.

У статті представлено інформацію про історію дослідження обраних для вивчень у 2022 р. пам'яток. Окреслено причини, які спонукали до проведення масштабних археологічних досліджень об'єктів культурної спадщини в епоху російсько-української війни. За підсумками польових робіт подано попередню характеристику виявлених об'єктів та старожитностей. На поселенні Котельва II в ході діяльності експедиції заповідника «Більськ» у 2022 році розкрито 350 м^2. Виявлено 39 об'єктів археології (усі – скіфського часу). Переважна більшість із них – господарські ями. На поселенні Старий кар'єр у 2022 р. було закладено 2 розкопи загальною площею 295 м^2. У першому розкопі зафіксовано та досліджено 16 господарських об'єктів, льох скіфського часу. Також виявлено житло епохи бронзи. У другому розкопі зафіксовано 12 об'єктів. Серед них – 2 землянки та господарські ями доби фінальної бронзи та скіфського часу.

Важливу увагу приділено уточненню (визначенню) культурно-хронологічних позицій досліджених поселенських пам'яток. Встановлено, що нашарування доби бронзи з поселення Котельва II можна віднести до XIII–XII ст. до н.е. За скіфської доби селище функціонувало в VI – на початку V ст. до н.е. Масштабні розкопки дали змогу з'ясувати, що старожитності скіфського часу з території поселення Старий кар'єр можна датувати кінцем VI – першою половиною V ст. до н.е. Матеріали доби бронзи належать носіям бондарихинської та іванівської, лебедівської культур.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Котелевська територіальна громада, археологічні дослідження (розкопки), поселення, епоха бронзи, скіфський час

Цитування: Корост, І. (2023). Археологічні дослідження на території Більського мікрорегіону в період воєнного стану. *Консенсус*, 2, 62-76.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/61

* аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна; директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна. E-mail: korost_igor_1987@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7191-1149

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації на терени Української Держави перед співробітниками Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» постала вкрай гостра й актуальна проблема щодо проведення охоронно-рятівних робіт на об'єктах культурної спадщини, розташованих у межах Більського археологічного комплексу та його округи. Мова йде, у першу чергу, про пам'ятки, що локалізуються на північ від селища Котельва Полтавського району Полтавської області. Руйнування ділянок з археологічними об'єктами було спричинене передусім інтенсивною вибіркою піску для облаштування захисних споруд.

Археологічні дослідження переважно здійснювалися на теренах сучасного лівого берега р. Ворскла (Котелевська селищна рада, Полтавський район, Полтавська область). З поміж іншого, заслуговують на увагу результати досліджень 2 багатошарових поселень – Котельва II та Старий кар'єр.

Огляд літератури. Обрані для дослідження в 2022 р. об'єкти культурної спадщини замало вивчалися археологічно. Особливо це стосується поселення Старий кар'єр. Відповідно, у науковій літературі, а також у звітах археологів, інформація про дані пам'ятки була доступною в мінімальних обсягах.

Поселення Котельва II знаходиться на північно-західній околиці однойменного селища, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла. Зафіксовані на сьогодні розміри поселення – 360×100 м, площа – 2,5 га, висота над рівнем моря – 109 м (рис. 1).

Дані про знаходження на цій території старожитностей сягають ще 70-х років минулого століття. Проте ділянка археологічно не обстежувалася.

У науковій літературі пам'ятка вперше описана в 1992 р. керівником експедиції обласного Центру туризму та краєзнавства І.М. Гавриленком[1].

У 2017 р. поселення оглядалося спільною експедицією ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського[2]. Тоді було зафіксовано катастрофічне пошкодження пам'ятки – у стінках несанкціонованого кар'єру добре простежувалися доволі потужні культурні нашарування, а у зсувах та на дні штучно створеного об'єкта науковці зібрали значну кількість археологічного матеріалу. Також вдалося виявити уламки вінець ліпних горщиків, прикрашених пальцевими защипами та проколами, шматки стінок та денець ліпної кераміки, глиняне прясло усічено-біконічної форми, фрагмент горла світлоглиняної амфори кола Хіос зі збереженими частинами ручки та вінця, що датується кінцем VI – початком V ст. до н.е. В обвалі землі було помічено залишки об'єкта, вочевидь – господарської ями. В її «заповненні» виявлено розвал ліпного горщика тюльпаноподібної форми,

[1] Гавриленко И.Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. Науковий архів ІА НАН України, ф.е., 1992/59. 1992. С. 2.

[2] Шапорда О.М., Ткаченко О.М., Луговий Р.С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017.* Київ; Котельва: ЦП України і УТОПІК. 2018. С. 188–189.

Рис. 1. Котельва II, поселення. План. Автор – О.М. Шапорда.

Рис. 2. Котельва II, поселення. Горщик бондарихинської культури з території пам'ятки. Дослідження спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та ПКМ ім. В. Кричевського. 2017 р.

прикрашеного трьома рядами тичкового орнаменту. Знахідка належить до бондарихинської культури (рис. 2).

У 2021 р. на поселенні експедицією заповідника «Більськ» на чолі з О.М. Шапордою та А.О. Семененком проведено масштабні розвідкові роботи[3]. Це дало

[3] Семененко А.О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. Науковий архів ІА НАН України, ф.е., 2022/б.н. 2022. С. 5–9; Шапорда О.М. Звіт про дослідження експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» в межах Більського археологічного комплексу у 2021 році. Науковий архів ІА НАН України, ф.е., 2022/б.н. 2022. С. 10–11.

змогу встановити межі пам'ятки, істотно уточнити потужність та датування культурних нашарувань, отримати різносторонню інформацію про функціонування селища за різних часів, визначити основні риси скіфського матеріалу з території об'єкта. У ході робіт виявлено цікаві археологічні знахідки (рис. 3–4).

Рис. 3. Котельва II, поселення. Фрагмент стінки античної амфори з орнаментом.
Дослідження експедиції ІКЗ «Більськ». 2021 р.

Рис. 4. Котельва II, поселення. Ліпний горщик та фрагмент ліпного горщика скіфського часу.
Дослідження експедиції ІКЗ «Більськ». 2021 р.

Поселення Старий кар'єр відкрито в 2021 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом А.О. Семененка[4]. Тоді було здійснено поверхневий огляд території пам'ятки, знято план місцевості, проведено шурфування. У результаті розвідок вдалося зібрати невелику кількість археологічного матеріалу скіфського часу.

У січні 2022 р. спеціалістами ЦОДПА Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації здійснено огляд території поселення. У ході обстежень археологічних матеріалів не вдалося виявити. Відповідно, було надано погодження на розробку землевпорядної документації, яка передбачає в подальшому функціонування на цій території кар'єру з видобутку піску.

Оскільки в науковій літературі фактично відсутня інформація про поселення Котельва II, Старий кар'єр **метою даної статті** є введення до наукового обігу результатів масштабних археологічних досліджень вказаних пам'яток, а також висвітлення даних про їх культурно-хронологічні позиції, площі й межі. Публікація створює підґрунтя для подальшого наукового вивчення старожитностей епохи бронзи – скіфського часу на теренах лівого берега р. Ворскла (в межах Котелевської територіальної громади (Полтавська область) та Грунської ОТГ на Сумщині).

Виклад основного матеріалу. У 2022 р. розкопки на поселенні проводилися експедицією заповідника «Більськ» (керівник – А.О. Семененко) вздовж південно-східного схилу кар'єру, де спостерігався найбільш потужний культурний шар (рис. 5). Роботи проводилися за фінансової підтримки громадської організації «Центр історичної пам'яті» (м. Львів). Неймовірно масштабну допомогу ІКЗ «Більськ» також надала неприбуткова фундація «ALIPH». Під час досліджень 2022 р. було розкрито 350 м^2 території поселення. На цій площі виявлено 39 об'єктів археології, здебільшого – господарських ям (рис. 6). Знахідки з об'єктів – уламки типового посуду місцевого виробництва скіфського часу, деякі орнаментовані, фрагменти тарної грецької кераміки, глиняні прясла (у т.ч. прикрашені візерунком), велика кількість бронзових вістер стріл, шматок бронзового браслета, кілька залізних ножів з вигнутою спинкою, а також тесло-сокира і шматки глиняного ліпного посуду пізнього бронзового віку (рис. 7).

Нашарування доби бронзи з поселення відносяться до XIII–XII ст. до н.е. За скіфської доби селище функціонувало в VI – на початку V ст. до н.е.

Поселення Котельва II, згідно клопотання представників ІКЗ «Більськ», включено до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Полтавської області (розпорядження голови Полтавської облдержадміністрації від 23.02.2022 р. № 76).

Поселення Старий кар'єр розташовується на невеликому мисоподібному підтрикутному за формою виступі першої надзаплавної (борової) тераси лівого

[4] Семененко А.О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. Науковий архів ІА НАН України, ф.е., 2022/б.н. 2022. С. 9.

Рис. 5. Котельва II, поселення. Розкопки експедиції ІКЗ «Більськ». 2022 р.

Рис. 6. Котельва II, поселення. Розкоп 1/2022. Дослідження експедиції ІКЗ «Більськ». 2022 р.

Рис. 7. Котельва II, поселення. Знахідки з досліджень 2022 р. експедиції ІКЗ «Більськ»: 1 – верхня частина античної пухлогорлої амфори, 2 – ліпний скіфський мініатюрний горщик, прикрашений по краю вінця проколами та пальцевими защепами, 3-4 – глиняні прясла скіфського часу, 5 – залізний ніж з вигнутою спинкою (скіфського часу), 6-11 – бронзові вістря стріл скіфського часу, 12 – бронзове тесло-сокира пізнього бронзового віку.

берега річки Ворскла. Територія селища засаджена листяним та сосновим лісами, повністю задернована, значна частина вкрита чагарниками. Центральний сектор пам'ятки зруйновано кар'єром. Площа поселення – 6,5 га. Розміри – 530 м по лінії північ–південь, 270 м по лінії схід–захід. Потужність культурного шару на різних ділянках в середньому сягає 0,4–0,6 м. Абсолютна висота ділянки поселення над рівнем моря – 119 м (рис. 8).

Враховуючи катастрофічний стан та можливість повного знищення ділянки, що спричинено розширенням кар'єру, експедицією ІКЗ «Більськ» у липні-вересні 2022 р. було продовжено дослідження поселення. Під час робіт закладено два розкопи. Перший – загальною площею 135 м^2. У результаті досліджень виявлено досить потужні культурні нашарування, які відносяться до різних часових періодів. Верхній пласт у розкопі належить до скіфського часу та датується кінцем VI – першою половиною V ст. до н.е. У межах вивченої ділянки виявлено значну кількість об'єктів раннього залізного віку, а саме: 16 господарських ям та льох (рис. 9). Серед знахідок виділяються фрагменти орнаментованої місцевої ліпної кераміки, уламки

Рис. 8. Старий кар’єр, поселення. План. Автор – О.М. Шапорда.

Рис. 9. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 1/2022. Дослідження експедиції ІКЗ «Більськ». 2022 р.

Рис. 10. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2022. Дослідження експедиції ІКЗ «Більськ». 2022 р.

тарного посуду різних античних центрів виробництва, глиняні прясла, бронзові деталі від кінської упряжі та вістря стріл.

Нижній простежений у розкопі шар, а саме – заповнення котловану житлової споруди – відноситься до періоду фінальної бронзи. Колекція цього часу за складом полікультурна і представлена двома групами[5].

До першої відноситься переважна більшість горщиків, що ідентифікуються з постзрубною іванівською культурою (XII–X ст. до н.е.). Остання поширилась зі степового Нижнього Поволжя до лісостепової Донщини (басейн р. Хопер), Лівобережної лісостепової України та степового Пониззя Дніпра[6].

Друга група керамічної колекції із житла складається з 16 фрагментів горщиків бондарихинської культури. При цьому виділяється малобудківський тип: прикрашені тичками та круглими наколами горщики, зовнішня поверхня яких покрита розчосами дрібнозубчастого штампу. Один горщик реставровано (рис. 11: 1). Він має тонкі стінки, трохи відігнутий високий вінчик, слабо виражену шийку та слабо опуклий тулуб (тип Г1-7 за В.А. Ромашко). Його корпус прикрашено трьома горизонтальними рядами круглих ямок (збереглись тільки два). Близькі аналогії можна знайти на багатьох пам'ятках малобудківського типу[7].

З котловану житла походить надзвичайно цікавий предмет – дископодібне пряслице, прикрашене солярним знаком у вигляді сонячного сяйва (рис. 11: 4). По формі подібні вироби зустрічаються в матеріалах постзрубних поселень. Здається, що пряслице було навмисне залишене в цій споруді – у рамках обряду прощання з покинутим житлом[8].

Дещо південніше від першого розкопу, безпосередньо на краю кар'єру, було закладено розкоп 2. Його площа – 160 м^2 (рис. 10). Під час розкопок зафіксовано 12 об'єктів. Серед них – 2 землянки та господарські ями доби фінальної бронзи та скіфського часу.

---

[5] Визначення та аналіз матеріалів епохи бронзи проведено к.і.н. Ю.В. Буйновим, за що автор висловлює йому свою вдячність.

[6] Колев Ю.И. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы исследования. *Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья*. Самара: «Глагол». 2008. С. 209–210, 229.

[7] Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні. *Вісник Харківського університету, 32*. 2000. С. 10, рис. 2: *2*; Буйнов Ю., Левченко Н. Некоторые вопросы историко-культурного развития бондарихинских племён в бассейне Северского Донца. *Ранній Залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків, Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ». 2021. Рис. 4: *2, 3, 6, 7, 12*; Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах, 29*. Донецьк: «Донбас», 2013. С. 131, рис. 82: *18*.

[8] Ромашко В.А. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Дніпропетровський національний університет: НАН України; Інститут археології, 2013. Рис. 44: *19, 23, 27*, 85: *24, 25, 27, 29, 30*, 110: *21*.

Рис. 11. Старий кар'єр, поселення. Знахідки з досліджень 2022 р. експедиції ІКЗ «Більськ»: 1 – верхня частина ліпного горщика бондарихинської культури (малобудківський тип), 2 – антична червоноглиняна амфора, 3 – бронзова замочкоподібна бляшка від кінської упряжі скіфського часу, 4 – глиняне дископодібне орнаментоване прясло постзрубного часу, 5 – бронзова бляха чорногорівської культури, 6 – уламок рогового триотворного багатоприкрашеного гравірованим орнаментом псалія часу існування чорноліської культури (X ст. до н.е.).

Виявлені в розкопі культурні нашарування датуються переважно бронзовим віком (рис. 11: 5–6). Серед них переважають матеріали лебедівської культури. Саме представникам останньої належали досліджені дві землянки та одна господарська яма[9]. У розкопі (у т.ч. в об'єктах) знайдено фрагменти кераміки бондарихинської культури. Серед виявленого матеріалу також виділяються кілька бронзових бляшок, фрагмент леза ножа, глиняні цеглини, кремнієвий вкладень до серпа, уламок рогового орнаментованого псалія.

На фінальному етапі дослідження поселення в його межах та окрузі проведено масштабні розвідки. У ході робіт, з поміж іншого, було закладено 18 шурфів. Матеріали з них – епохи бронзи та скіфського часу. Дослідженнями встановлено, що

[9] Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка. 1976; Савчук А.П. Пам'ятки лебедівської культури. *Археологія.* 1978. *25*.

площа поселення може бути значно більшою від раніше визначеної. Однак для підтвердження цього необхідні подальші археологічні розвідки та розкопки.

Поселення Старий кар'єр за результатами досліджень включено до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Полтавської області згідно з розпорядженням голови Полтавської облвійськадміністрації від 04.10.2022 року № 318.

Висновки. Отже, під час археологічного сезону 2022 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» було досліджено маловідомі для археологічної науки багатошарові поселення Котельва II та Старий кар'єр. Певна увага приділялася й вивченню округи даних пам'яток. Зона проведення досліджень охоплювала лівий берег р. Ворскла в територіальних межах Котелевської селищної ради Полтавського району Полтавської області.

Розвідками та розкопано встановлено, що поселення Котельва II та Старий кар'єр були обжитими за доби пізньої бронзи та скіфського часу. Уперше для даного мікрорегіону зафіксовано проживання носіїв лебедівської та іванівської культур. У цілому ж, за результатами археологічних робіт видається, що теперішній лівий високий берег річки Ворскла в територіальних межах від села Куземин (Грунська ОТГ Охтирського району Сумської області) до села Млинки (Котелевська ОТГ Полтавського району Полтавської області) був масово обжитий древніми племенами, починаючи з епохи бронзи. Однак дане твердження потребує археологічних уточнень та масштабних досліджень у найближчі роки.

Розвідки та розкопки на вказаних об'єктах культурної спадщини заплановано провести й у наступні археологічні сезони. Подальше вивчення пам'яток дасть можливість уточнити їх культурно-хронологічні позиції, межі, площі, а також визначити головні етапи розвитку та особливості заселення.

REFERENCES

Berezanskaia, S.S. (1976). Lebedovskaia kultura epokhi bronzy v lesostepnoi Ukraine [Lebedovka culture of the Bronze Age in the forest-steppe Ukraine]. In: Berezanskaia, S.S., Otroschenko, V.V. & Telegin, D.Ya. (Ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*, 190–221 [in Russian].

Buinov, Yu.V. (2000). Pamiatky marianivskoi kultury v Livoberezhnii Lisostepovii Ukraini [Sites of the Marianivka culture in Left-Bank Forest-Steppe Ukraine]. *Visnyk Kharkivskogo universytetu, 32,* 4–12 [in Ukrainian].

Buinov, Yu. & Levchenko, N. (2021). Nekotorye voprosy istoriko-kulturnogo razvitiia bondarihinskih pliemon v baseine Severskogo Donca [Some questions of the historical and cultural development of the Bondarikha tribes in the Seversky Donets basin]. In: Skory, S. & Zadnikov, S. (Ed.). *Rannii Zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V.N. Karazina, IKZ «Bilsk», 22–39 [in Russian].

Kolev, Yu.I. (2008). Ivanovskaya kultura pozdnego bronzovogo veka: harakteristika kultury i problemy issledovaniya [Ivanovka culture of the late Bronze Age: characteristics of culture and research problems.]. In: Stashenkov, D.A. (Ed.). *Aktualnye problemy arheologii Urala i Povolzhya*. Samara: «Glagol», 208–240 [in Russian].

Kushtan, D.P. (2013). Pivden Lisostepovoho Podniprovia za doby piznoi bronzy. [The South of the Forest-Steppe Dnipro during the Late Bronze Age]. *Arkheolohichnyi almanakh, 29.* Donetsk:

«Donbas» [in Ukrainian].

Romashko, V.A. (2013). *Zaklyuchitelnyj etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoj Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoj kultury)* [The final stage of the Late Bronze Age of the Left-Bank Ukraine (based on materials from the Boguslavsko-Belozerska culture)]. Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet: NAN Ukrainy; Instytut arkheolohii [in Russian].

Savchuk, A.P. (1978). Pamiatky lebedivskoi kultury [Sites of Lebedivka culture]. *Arkheolohiia, 25*, 71–83 [in Ukrainian].

Shaporda, O.M., Tkachenko, O.M. & Luhovyi, R.S. (2018). Arkheolohichni rozvidky spilnoi ekspedytsii IKZ «Bilsk» ta Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu v mezhakh Kotelevskoho raionu [Archaeological explorations of the joint expedition of the «Bilsk» HCR and the Poltava Museum of Local History within the Kotelevsky district.]. In: Korost, I.I. (Ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2017.* Kyiv; Kotelva: TsP Ukrainy i UTOPIK, 188–203 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/077-085
УДК (UDC) 903.4 (477.53) “637.7/638” : 902.2 “2020/2021”

TOPOGRAPHY AND DEFENSIVE BUILDINGS OF KOTELVA HILLFORT

Oleksiy Korotya*

Abstract

The article is devoted to the results of archaeological explorations on the territory of the Kotelva hillfort, which is located to the northeast of the Bilsk hillfort. Today, the Kotelva hillfort is one of the controversial archaeological sites, which contains materials from the Bronze Age and the final stage of the Early Iron Age. The peculiarity of this archaeological site is that it is located on the left bank of the Vorskla river, which is unique for the Early Iron Age settlements of this region. Earlier, its belonging to the Scythian period was doubted. In addition, there are no finds from the VI-IV centuries BC on the hillfort, and it was at this time that all the Scythian hillforts known today were built, which also complicates the dating of defensive structures in particular. Today, the question of the origin of the fortifications of the hillfort and their connection with the archaeological cultures discovered during the excavations of recent years is relevant. Two important aspects were highlighted in the work, namely, the analysis of the paleorelief and defensive structures of the hillfort, the solution of which will allow us to answer the time of its origin and the specifics of the location of this monument.

Keywords: Early Iron Age, Bilsk settlement, Kotelva settlement, defensive structures

ТОПОГРАФІЯ ТА ОБОРОННІ СПОРУДИ КОТЕЛЕВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Олексій Коротя*

Анотація

Стаття присвячена результатам археологічних розвідок на території Котелевського городища, що розташоване на північний схід від Більського городища. Котелевське городище на сьогодні є одним з дискусійних археологічних об’єктів, яке містить матеріали доби бронзи та фінальної стадії доби раннього заліза. Особливість цього археологічного об’єкта полягає у тому, що воно розташоване на лівому березі р. Ворскла, що є унікальним для городищ раннього залізного віку цього регіону. Раніше було піддано сумніву його належність до скіфського періоду. До того ж на городищі відсутні знахідки VI-IV ст. до н.е., а саме у цей час

* Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities Historical and Cultural Reserve “Bilsk”, Postgraduate Student of the Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2919-8375

* магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ», аспірант НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2919-8375

будуються всі відомі на сьогодні городища скіфського часу, що також ускладнює датування саме оборонних споруд. На сьогодні актуальними є питання походження оборонних споруд городища, та їх зв'язок з тими археологічними культурами, виявленими в ході розкопок останніх років. В роботі було виділено два, важливих аспекти, а саме – аналіз палеорельєфу та оборонних споруд городища, вирішення яких дозволять дати відповідь на час виникнення та особливості розташування цієї пам'ятки.

Ключові слова: ранній залізний вік, Більське городище, Котелевське городище, оборонні споруди

Цитування: Коротя, О. (2023). Топографія та оборонні споруди Котелевського городища. *Консенсус*, 2, 77-85.
URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/62

Постановка проблеми. Більське городище на сьогодні є одним зі значних регіональних центрів доби раннього залізного віку на території Лівобережжя Дніпра. Навколо Більського городища виникає низка менших за розмірами укріплень, які були розташовані як північніше так і південніше нього, вздовж течії Ворскли та її невеликих приток.

Серед з них – Котелевське, що розташоване за 1,5 км на схід від північного кута Великого валу, стало об'єктом дискусій між дослідниками Більського городища. Один з них, П. Гавриш, висловив сумніви щодо належності цього укріплення до кола старожитностей скіфського часу VI-IV століть до н.е. Аргументами стали кілька особливостей в розташуванні городища, насамперед його місцезнаходження на лівому березі р. Ворскла, що є винятком для оборонних споруд скіфського часу Дніпровського Лівобережжя[1].

Аналіз останніх досліджень. На кінець XX ст. даних про Котелевське городище було вкрай мало. Перша згадка про пам'ятку була зроблена архієпископом Філаретом. В його розпорядженні були не тільки документи з єпархіального архіву, а й дані анкетного опитування, які часто містили дані про наявність в околицях міст та сіл старожитностей або відомих урочищ. Одне з яких – «Городище», місцева традиція пов'язувала з козацькими часами, пояснюючи появу укріплень на горі з татарською загрозою та називала сховищем ченців Скельського монастиря. Філарет пов'язує Котелевське городище з записами межування 1647 р., де згадується Старе городище на Скельських горах[2].

Надалі Котелевське городище не досліджувалося аж до початку 90-х рр. XX ст. Дані про цю пам'ятку були досить фрагментарними, і, навіть, її відкриття також є досить заплутаним.

[1] Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження. Полтава: ТОВ «АСМІ». 2016. С. 189.
[2] Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В трех томах. Том 1. Харьков: Честный музей городской усадьбы, 2005. С. 294.

У 1988 р. сумським археологом О. Журком було здійснене обстеження північної периферії Більського городища. Зокрема, обстежені Куземинське укріплення Більського городища, роменсько-давньоруське укріплення в ур. Замок та городище раннього залізного віку на лівому березі р. Ворскла, яке дослідник прив'язав до с. Українка Охтирського району Сумської області. Станом на кінець XX століття чітко визначити адміністративні кордони областей і місце розташування археологічних об'єктів без спеціального обладнання було вкрай важко, а складний адміністративний кордон між Сумською та Полтавською областями також сприяв появі неточностей у визначенні їх чіткого місця розташування[3]. За поданням О. Журка цю пам'ятку було взято на облік розпорядженням представника Президента України в Сумській області від 19.07.1994 № 227 «Про державний реєстр пам'яток археології області» під назвою «Городище Українка».

У 2000 р. археологічна експедиція Полтавського Центру охорони та дослідження пам'яток археології провела на городищі невеликі розкопки під керівництвом О. Супруненка. Під час розкопок було знято план пам'ятки та з'ясовано її адміністративну належність. Здійснено розріз рову та зібрано невелику колекцію кераміки, що дозволило віднести городище до кола пізньоскіфських старожитностей[4].

У рамках підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури. Сумська область» у 2003 р. Є. Осадчим та Ю. Берестом було обстежено городище, нанесене на топографічну карту та оновлено план пам'ятки[5]. Того ж року під час роботи наукової конференції «Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя», яка відбулася 2003 р. у м. Суми, за консультацією О. Супруненка, було з'ясовано, що це городище розташоване в межах Полтавської області, має іншу назву та вже досліджене у 2000 р.

Мета роботи є вирішення питання часу виникнення оборонних споруд Котелевського городища та особливостей розташування цієї пам'ятки за допомогою комплексного підходу – сучасних археологічних досліджень, аналізу палеорельєфу та оборонних споруд городища.

Виклад основного матеріалу. Для вирішення наукової дискусії було розпочато археологічні дослідження на території Котелевського городища. В останні кілька років у його дослідженнях беруть участь науковці з Історико-культурного заповідника «Більськ» (далі – ІКЗ) та наукових установ Харкова, Полтави, Сум.

---

[3] Журко А.И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области. *Науковий архів ІА НАН України.* 1988. (123). С. 13-18.

[4] Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. Київ-Полтава: Археологія, 2005. С. 8–15.

[5] Приймак В.В., Осадчий Е.М., Берест Ю.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської обл. у 2003 р. *Науковий архів ІА НАН Урайни.* 2003. (146). С. 7.

Упродовж двох польових сезонів 2020–2021 рр. на городищі було досліджено кілька господарських і житлових споруд та знайдено артефакти, що відносяться до бондарихинської археологічної культури доби пізньої бронзи та пізньоскіфського часу III–II ст. до н.е. Знахідок ранньомодерного часу майже не виявлено крім кількох невиразних фрагментів гончарного посуду в центральній частині городища[6].

На городищі автором було розпочато низку досліджень з метою фіксації особливостей навколишнього ландшафту та з'ясування зв'язку оборонних споруд з рельєфом. Для фіксації було застосовано електронні геодезичні вимірювальні прилади (GNSS-приймач та електронний тахеометр) з метою фіксації точного місця розташування розкопів та окремих археологічних об'єктів, їх глибини та конфігурації. Крім того, для дослідження давнього ландшафту використано безпілотний літальний апарат. За його допомогою визначено походження болотистих ділянок заплави р. Ворскла та їх зв'язок з новим руслом. На топографічний план масштабу 1 : 2000 було нанесено оборонні споруди та рельєф гори-останця, що дозволило проаналізувати етапи їх будівництва та виділити певні особливості, про що мова піде нижче.

Аналіз палеорельєфу. Під час дослідження навколишнього ландшафту одразу привертає до себе увагу вершина гори-останця, розташована посеред заболоченої заплави лівого берега р. Ворскла. Цей останець є результатом ерозійних процесів під час зміщення річища Ворскли. Подібні утворення виникають внаслідок того, що вода розмиває легкі алювіальні ґрунти (переважно пісок), а більш щільні утворення лишаються у вигляді довгих мисів або останців. Південно-східний схил гори рівний та має більшу крутизну у порівнянні з іншими. Це є свідченням того, що воно більший час піддавалося водній ерозії і саме тут проходило основне русло річки, решта схилів були сформовані досить швидко, в результаті потужного, одномоментного впливу.

Схоже геоморфологічне утворення знаходиться поблизу с. Чернеччина Охтирського району. Охтирська гора у певний проміжок часу також знаходилося на лівому березу Ворскли, про що свідчать заболочене річище на північ від гори. Суттєве зміщення русла ріки Ворскла є типовим для даного регіону, а відповідно, зміна розташування останця Котелевського городища могло відбутися вже після будівництва укріплень у результаті зміщення русла ріки Ворскла.

Аналіз оборонних споруд. Котелевське городище має оборонні споруди до яких можна віднести рів, прокладений по схилу та курганоподібний вал у західному куті городища. Рів прокладено нижче рівня майданчика городища на 4-5 м. У західному та південному кутах городища є рештки ще одного рову, який знаходиться нижче попереднього на 2-3 м. Ширина рову коливається від 7 м у західній частина до 2-3 м у південній та північно-східній. Рів не суцільний, а має розриви. Частина з них є

[6] Супруненко О.Б., Шапорда О.М. Городище Котельва за результатами останніх досліджень. *Феномен Більського городища-2022: збірник наукових праць*. 2022. С. 128-130.

природними, утвореними через падіння дерев та риття нір лисицями та борсуками. Під час зняття топографічного плану було зафіксовано свіжий викид, який повністю засипав рів. У північно-східній частині городища рів має перериви, які не є результатом природних чинників. Тут він зберігся у вигляді низки ям з досить чітко вираженими краями, а простір між ними вказує на те, що в цьому місці він не був завершеним. Аналогічна ситуація зафіксована і на північно-східному куті городища. Зазвичай стрілки мисів більш похилі і є потенційно уразливими і щоб запобігти цьому вони додатково посилювалися кількома ровами, що перерізали їх та валом на вершині. Але на Котелевському городища такі оборонні споруди виявлені лише у західній частині. Північно-східна стрілка мису навіть не має рову, який би її перерізав. По цій частині городища у XIX ст. проходила лісова дорога, що вела вниз до стариці.

Вал розташований у західній частині і є складовою групи оборонних споруд на в'їзді. Оформлення в'їзної групи типове для скіфського часу – вона складна та має на меті створення вузьких дефіле між валом та ровами. Рів в цій частині розділяється на два фрагменти, один з яких веде від підошви гори останця до входу. Вал домінує над входом, а одразу під ним рів має розгалуження, з напівкруглим виступом. Зараз по ньому прокладено дорогу, але раніше він мав більшу висоту. Саме між ним та валом знаходився вхід до городища. Його розташування саме у західній частині є непрямим свідченням того, що саме з цього боку відбувалася основна комунікація між ним та Більським городищем, а отже, в той час основне річище Ворскли проходило повз північно-східний схил гори. Загальний аналіз оборонних споруд свідчить про їх незавершеність. Попередній план 2000 р. не фіксує розриви рову у північно-східній частині городища, натомість на південно-східному схилі другий рів показаний повністю, а не фрагментами, що суттєво змінює сприйняття оборонних споруд городища. Серед зображених на плані оборонних споруд виділяється вал, який проходить схилом городища паралельно рову. Під час сучасних досліджень він не був виявлений[7].

Оборонні споруди Котелевського городища мають аналогії серед укріплень середньої течії Псла. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка Сумського району за особливостями рельєфу та будовою оборонних споруд може бути ілюстрацією того, як би могло виглядати Котелевське городище після завершення будівництва[8]. Сегменти, на які розбито рів Котелевського городища, також мають чіткий відповідник на незавершеному городищі в с. Міські Млини, яке розташоване нижче за течією Ворскли та на городищі Кудеярове на Дону. Ці городища мають аналогічні розриви в оборонних спорудах[9]. Котелевське городище може бути

[7] Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. Київ-Полтава: Археологія, 2005. С. 8, рис. 4.

[8] Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга, 2022. С. 217.

[9] Гейко А.В., Сапєгін С.В., Щербань А.Л. Рятівні розкопки в Полтавському та Шишацькому р-

віднесене до невеликих сховищ, які часто не мать чітко вираженого культурного шару. На думку О. Крютченка розташування поряд городищ-гігантів і невеликих укріплень є типовим для ранніх етапів формування укріплень[10].

Висновки. Насамкінець зауважимо наступне. Оборонні споруди Котелевського городища мають аналогії серед укріплень скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Дане городище є типовим для даного регіону. Незавершеність фортифікацій та геоморфологічні зміни ландшафту стали причиною того, що воно значно виділяється з-поміж решти аналогічних об'єктів.

REFERENCES

Havrysh, P.Ya. (2016). *Bilske horodyshche (misto Helon): realiyi i mify. Istoryko-arkheolohichne doslidzhennya* [Bilske Gorodishche (Helon city): realities and myths. Historical and archaeological research]. Poltava (in Ukrainian).

Heyko, A.V., Sapyehin, S.V. & Shcherban, A.L. (2010). Ryativni rozkopky v Poltavskomu ta Shyshatskomu r-nakh Poltavskoyi oblasti [Rescue excavations in Poltava and Shishatsky districts of Poltava region]. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2009 roku*. 71–72 (in Ukrainian).

Kryutchenko, A. (2017). Horodyshcha-ubezhyshcha skyfskoho vremeny Dnepro-Donskoy lesostepy [Shelter settlements of the Scythian time in the Dnieper-Don forest-steppe]. *Revista Arheologică. serie nouă*, XIII, №1-2. Chişinău. 181–196 (in Russian).

Kulatova, I.M., Suprunenko, O.B. & Terpylovskyy, R.V. (2005). *Piznoskifski ta piznozarubynetski starozhytnosti Poltavshchyny* [Late Scythian and Late Zarubin antiquities of the Poltava region]. Kyiv-Poltava (in Ukrainian).

Suprunenko, O.B. & Shaporda, O.M. (2022). Horodyshche Kotel'va za rezultatamy ostannikh doslidzhen [The settlement of Kotelva according to the results of the latest research]. *Fenomen Bilskoho horodyshcha-2022: zbirnyk naukovykh prats*. Kyyiv-Kotelva, 116–132 (in Ukrainian).

Filaret, (Humilevskii, D.H.). (2005). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoy eparkhii* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. V trekh tomakh. Tom 1. Kharkov (in Russian).

Morhunov, Yu.Yu., Priimak, V.V., Osadchii, Y.M. & Korotya, O.V. (2022). *Horodyshcha romens'ko-davnoruskoho chasu Sumskoyi oblasti* [Settlements of the Romanian-Ancient Russian times of the Sumy region]. Kharkiv (in Ukrainian).

нах Полтавської області. *Археологічні дослідження в Україні 2009 року*. 2010. С. 71–72.

[10] Крютченко А. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică*. serie nouă vol. XIII, nr. 1-2. Chişinău. 2017. С. 181- 196.

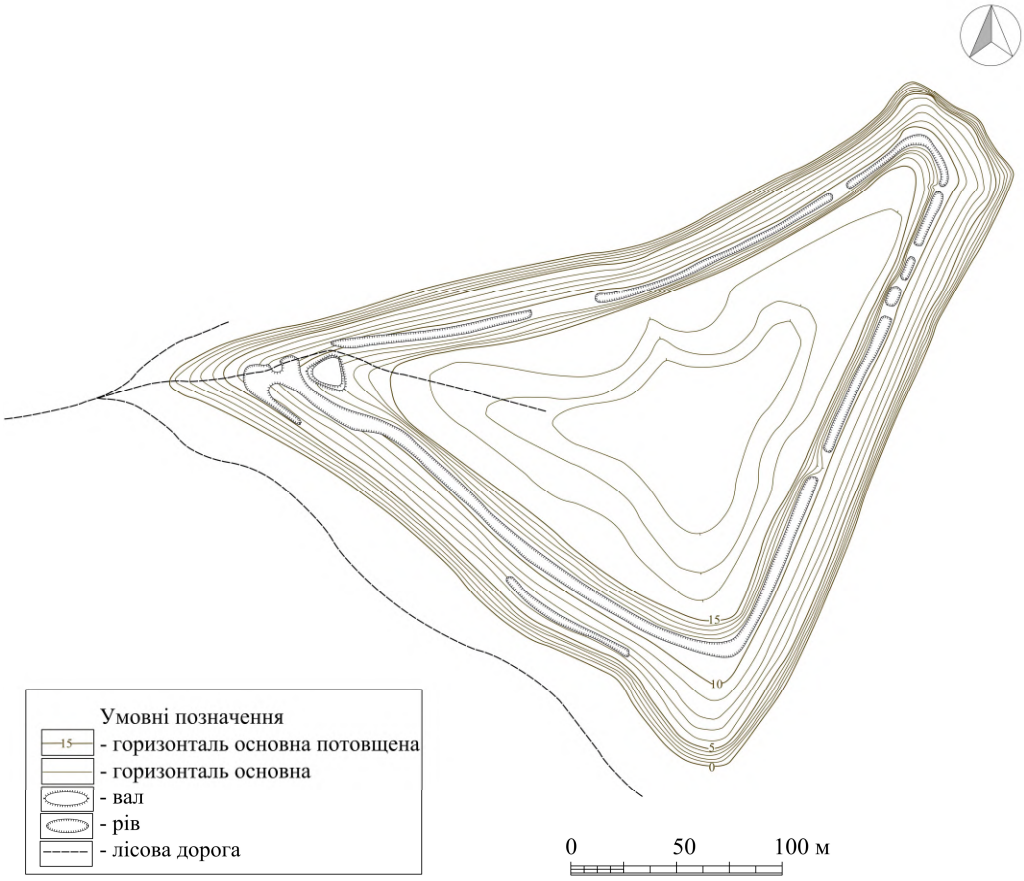

Рис. 1. План Котелевського городища.

Рис. 2. План городища Михайлівка.

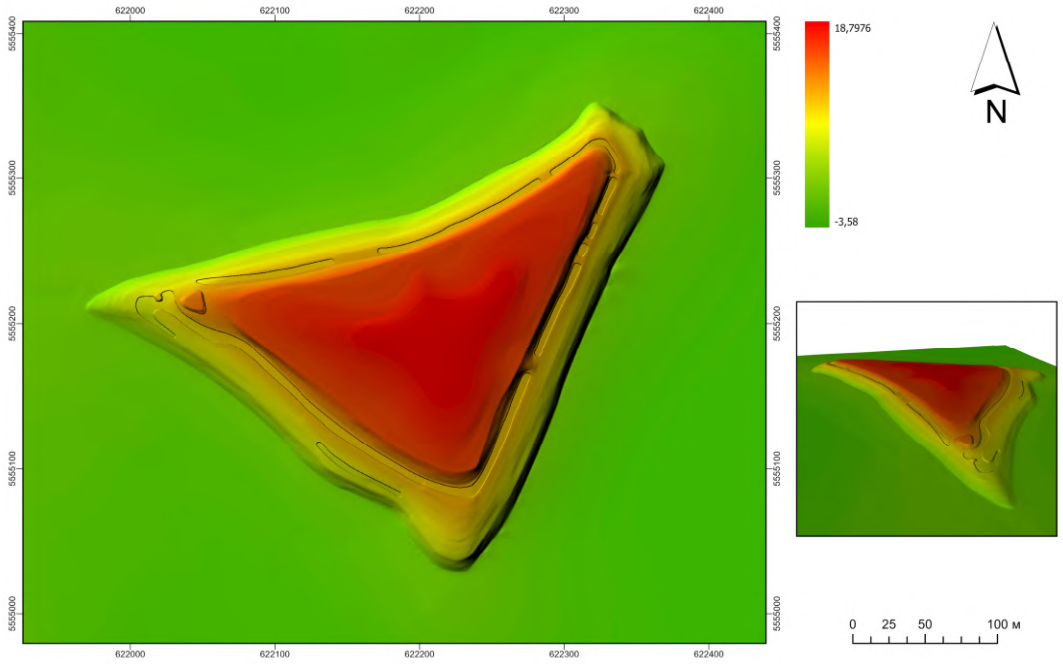

Рис. 3. Цифрова модель рельєфу городища Котельва та тривимірна модель.

історія україни

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/086-096
УДК (UDC) 94 (477) «1945-1951»

JEHOVAH'S WITNESSES UNDER THE CONTROL OF SOVIET SECURITY SERVICES (1945-1951)

Oleksandr Trygub*

Abstract

In September 1945, the NKGB (The People's Commissariat for State Security) of the Ukrainian SSR opened an agent-operational case is called 'Zavet' ('Testament') against supporters of the Jehovah's Witnesses. The factual basis for the "creating" a centralized case was the agential and investigative materials at the disposal of the NKGB, which, according to the state security personnel, "testified" that on the territory of the Ukrainian SSR "illegal formations of sectarian Jehovah's Witnesses existed and carried out active anti-Soviet activities." The presence of a single leading center of the 'Jehovist underground in Ukraine' was also assumed. The leaders of religious groups were immediately taken into operational development in Alchevsk, Yasynovata and Avdiivka in the Donbas, Lviv, Kyiv region, etc.

According to operational data, the 'Jehovists' were extremely hostile to the Soviet government, called it "satanic" and agitated for its non-recognition. Many ordinary believers did not officially work anywhere, did not recognize any documents, avoided any kind of registration, and so on. Since such a line of behavior was considered "anti-Soviet" by the official authorities, the denomination itself entered the camp of "hostile" and requiring immediate prompt response. The latter was expressed in unofficial repressions and the introduction of internal agents into the environment of the Jehovah's Witnesses.

The first arrests were carried out during December 1945 – January 1946, which continued until the early 1950s. The impossibility of resolving the issue of Jehovah's Witnesses by agential and operational measures led the NKGB to think about more radical measures. In March 1951, a plan was prepared for the deportation of Jehovah's Witnesses supporters. More than 8,000 believers were supposed to be evicted, information about whom had been collected by state security agencies for a number of years. As final points of deportation, first of all, the Irkutsk and Tomsk regions were planned. Therefore, the operation received the code name 'Sever' ('North'). The eviction was carried out on the territory of the Lviv, Volyn, Rivne, Drohobych, Stanislav, Ternopil and Chernivtsi regions of the Ukrainian SSR. A total of 1,788 families were evicted, with a total of 6,310 people (data not complete).

The completion of operation 'Sever' actually completed the work on the centralized agent-operational case 'Zavet'. At the same time, repression against Jehovah's Witnesses continued in the future.

Keywords: Ukrainian SSR, late Stalinism, repression, Jehovah's Witnesses, Soviet Security Services, KGB

* Doctor of History, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: alextrigub@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0610-1702

СВІДКИ ЄГОВИ ПІД КОНТРОЛЕМ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ (1945-1951 рр.)

Олександр Тригуб*

Анотація

У вересні 1945 р. НКДБ УРСР стосовно прихильників секти Свідки Єгови завела агентурно-оперативну справу «Заповіт». Фактичною підставою для «заведення» централізованої справи послужили наявні у розпорядженні НКДБ агентурно-слідчі матеріали, які, на думку чекістів, «свідчили» про те, що на території УРСР «існували та проводили активну антирадянську діяльність нелегальні формування сектантів-ієговістів». Передбачалася і наявність єдиного керівного центру «єговістського підпілля в Україні». Одразу ж було взято в оперативну розробку лідерів релігійних груп в Алчевську, Ясинуватій та Авдіївці на Донбасі, Львові, Київщині й інших регіонах.

За оперативними даними, «єговісти» до радянської влади ставилися вкрай вороже, називали її «сатанинською» й агітували за її невизнання. Багато рядових віруючих офіційно ніде не працювали, не визнавали будь-яких документів, уникали різного роду реєстрації тощо. Оскільки подібна лінія поведінки вважалася офіційними органами влади «антирадянською», то й сама конфесія увійшла до табору «ворожих», які потребують негайного оперативного реагування. Останнє виражалося у неофіційних репресіях та введенні у середовище «Свідків» внутрішньої агентури.

Перші арешти було проведено протягом грудня 1945 – січня 1946 рр., які тривали до початку 1950-х років. Неможливість вирішити питання «Свідків Єгови» агентурно-оперативними заходами призвело чекістів до думки про радикальніші заходи. У березні 1951 року було підготовлено план депортації прихильників Свідків Єгови. Передбачалося виселення понад 8000 віруючих, відомості про яких протягом кількох років збирали органи держбезпеки. Як кінцеві пункти висилки намічалися, перш за все, Іркутська та Томська області. Операція отримала кодову назву «Північ». Виселення було проведено на території Львівської, Волинської, Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей УРСР. Усього було виселено 1 788 сімей із загальною кількістю 6 310 осіб (дані неповні). Завершення операції «Північ» фактично завершило роботу над централізованою агентурно-оперативною справою «Заповіт». Водночас, репресії щодо Свідків Єгови продовжувалися і надалі.

Ключові слова: УРСР, пізній сталінізм, репресії, Свідки Єгови, радянські спецслужби, КДБ

Цитування: Тригуб, О. (2023). Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб (1945-1951 рр.). *Консенсус*, 2, 86-96.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/63

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: alextrigub@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0610-1702

Постановка проблеми. Не дивлячись на вдавану вивченість багатьох проблем радянського минулого, подальша емпірична робота з архівними джерелами свідчить, що значне коло проблематики потребує якщо не уточнення та поглибленого вивчення, то, по крайній мірі, переосмислення та виваженої оцінки.

Широкий і майже повний доступ до українських архівів радянської таємної поліції, що було надано низкою законів після Революції Гідності 2013-14 рр., засвідчив про необхідність подальшої ретельної роботи у вивченні як «білих плям», так і місця у радянському соціумі радянських спецслужб. До одного з напрямків, де чекісти грали практично ключову роль, є релігійне життя homo sovieticus і державно-релігійні відносини. У розрізі сказаного автор ставить своєю ***метою*** окреслити підготовку, хід і результати агентурно-оперативної справи «Заповіт» (*рос.* «Завет»[1]), яка була направлена на ліквідацію та підкорення релігійних груп Свідків Єгови. ***Джерельною основою*** публікації є матеріали фонду 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» Галузевого держархіву Служби безпеки України (м. Київ).

Огляд літератури. Оскільки проблематика історії єговістського руху у радянському суспільстві повоєнної доби нами ставиться у розрізі місця та ролі органів держбезпеки у його розвитку, то історіографія питання є досить молодою, що, природно, пов'язано із доступом до відповідних документів структурних підрозділів КГБ. Так, у 1999 р. статтю про репресії проти єговістів на Закарпатті підготував Михайло Делеган[2]. Зробивши короткий огляд низки кримінальних справ повоєнної доби, він дійшов висновку, що більшість арештованих єговістів отримали максимальні терміни ув'язнення – 25 років, бо засуджувалися за політичними статтями.

Парадоксальним, з точки зору сьогодення, є те, що доступ до великого пласта документів радянських спецслужб першими отримали російські дослідники, де за часів президентства Бориса Єльцина сформувалися досить комфортні умови для дослідників архівосховищ ФСБ РФ. Саме тому одне з авангардних ґрунтовних досліджень було підготовлено відомим радянсько-російським релігієзнавцем Михайлом Одінцовим[3]. Праця представляє собою збірник документів російських і молдовських архівів із вступною статтею (короткий огляд «радянської історії» Свідків Єгови). Частина документів розкриває події і на території УРСР.

Паралельно у Львові побачила світ книжка Олега Голька, що також

[1] У подальшому автор буде використовувати саме російськомовний варіант назви, як власну назву оперативної справи.

[2] Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 1999. № 1/2. С. 419-427.

[3] Одинцов М.И. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!». *Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985 гг.).* Москва, 2002. 240 с.

зосередився на репресіях і виселенні Свідків Єгови до Сибіру[4]. Більша частина книги представляє собою збірник розповідей сучасників та архівних документів.

У 2002 р. вийшла оглядова публіцистична стаття присвячена історії Свідків Єгови в Україні від вірян даної конфесії[5]. Частина публікації (с. 152–172) розкриває заявлений нами період і показує окремі епізоди взаємовідносин із радянськими спецслужбами. У 2008 р. на основі цієї публікації було висвітлено історію Свідків Єгови повоєнного періоду у книзі «Історія релігій в Україні»[6]. Оскільки основоположна публікація 2002 р. не мала наукового апарату, то про її джерельну базу можна лише здогадуватися.

Низку робіт, що показують окремі кластери радянської історії Свідків Єгови, опублікував Костянтин Бережко[7]. Так, у статті «Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.)» автор розглянув багатотомну справу проти прихильників Свідків Єгови, що зберігається в ГДА СБУ. Досить цінною для дослідників історії конфесії є підготовлена істориком збірка документів із вищезгаданого архіву[8].

На завершення хотілося б згадати працю російської дослідниці Тетяна Вагграменко, яка тривалий час працювала в архіві ГДА СБУ. Результатом її емпіричної роботи з документами стала публікація, що розкриває агентурно-оперативну діяльність КГБ у середовищі Свідків Єгови після проведення операції «Север» у 1951–1955 рр.[9] Стаття яскраво показує зміну підходів у роботі з активом і віруючими конфесії після закриття агентурної справи «Завет».

Загалом, можна констатувати, що проблема отримала певного висвітлення у науковій літературі, але попри вдавану її вивченість, вона ще далека до повного розкриття як у загальносоюзному/загальноукраїнському розрізі, так і на регіональному, а, тим більше, персональному рівнях.

Виклад матеріалу. З початком звільнення території УРСР від окупантів,

---

[4] Голько О. Свідки Єгови – сибірський маршрут: добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком описаних подій. Львів: ТОВ Фаворит, 2002. 201 с.

[5] Сучасна діяльність Свідків Єгови. Україна. *Щорічник свідків Єгови 2002*. Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, 2002. С. 119-253.

[6] Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. Київ-Дрогобич: Видавець Сурма С., 2008. С. 529-587.

[7] Бережко К. Історія свідків Єгови на Житомирщині. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 182 с.; Бережко К.О. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ». *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 162. С. 102-104; Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945-1951 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 2. С. 255–265.

[8] Бережко К.А. История Свидетелей Иеговы в Украине: в 5-ти томах. Феодосия: Тип. РА «Арт-Лайф», 2012. Приложение № 1, архивы КГБ – 2012. 220 с.

[9] Вагграменко Т.А. Секретные операции советских спецслужб против свидетелей Иеговы в Украине (1949-1955 гг.). *История: электронный журнал*. 2021. Выпуск 8 (106). URL: https://history.jes.su/S207987840016688-5-1. DOI: 10.18254/S207987840016688-5

6 листопада 1943 р. народний комісар держбезпеки УРСР С. Савченко направив обласним управлінням НКДБ циркулярну записку, в якій вимагав «максимально активізувати агентурно-оперативну роботу з церковно-сектантських кадрів». При цьому одним із пунктів було: «Взяти в активну агентурну розробку керівників та учасників сектантських течій "єговістів", "адвентистів 7 дня", "п'ятидесятників". На керівний і проповідницький склад провести документацію їхньої антирадянської діяльності та заарештувати, а серед рядового складу повести розкладницьку роботу». Разом з цим необхідно було «розставити агентурно-інформаційну мережу так, щоб у кожній... сектантській групі або громаді мали одного або двох агентів. Це дасть змогу контролювати діяльність групи, розробляти її учасників і проводити наші заходи серед її членів»[10].

Повноцінно реалізація цієї директиви розпочалася лише після закінчення радянсько-німецької війни. У другій половині 1945 р. органами держбезпеки УРСР розпочалася реалізація, стосовно вищезгаданих течій, централізованих агентурно-оперативних справ. Так, у вересні 1945 р. оперативниками Народного комісаріату державної безпеки УРСР (НКДБ УРСР) «на активних учасників антирадянського підпілля сектантів "єговістів"» було заведено агентурно-оперативну справу «Завет»[11]. Поштовхом до цього послужило орієнтування НКДБ УРСР від 31 серпня 1945 р. № 109/д, де визнавалася «значна активізація ворожої діяльності» «Свідків Єгови» (єговістів)[12].

Фактичною підставою для «заведення» централізованої справи послужили наявні у розпорядженні НКДБ агентурно-слідчі матеріали, які, на думку чекістів, «свідчили» про те, що на території Київської, Ворошиловградської, Сталінської, Вінницької, Львівської, Волинської, Дрогобицької й інших областей УРСР «існували та проводили активну антирадянську діяльність нелегальні формування сектантів-ієговістів». Передбачалася і наявність єдиного керівного центру «єговістського підпілля в Україні». Одразу ж було взято в оперативну розробку лідерів релігійних груп в Алчевську, Ясинуватій та Авдіївці на Донбасі, Львові, на Київщині та в інших регіонах[13]. При цьому станом на 1 січня 1946 р. на обліку НКДБ УРСР перебувало лише 13 громад з кількістю віруючих 249 осіб[14].

«Свідки» потрапили до пріоритетів протидії «ворожим сектам», які завдавали найбільшого занепокоєння радянським спецслужбам у повоєнний період своєю розгалуженою конспіративною мережею та прямим підпорядкуванням своєму центру в США, куди стікалася зібрана в СРСР інформація політичного та військового характеру.

---

[10] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 200-203.
[11] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 3.
[12] Веденеев Дм. Атеисты в мундирах: советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 2016. Retrieved from http://loveread.me/read_book.php?id=70793&p=49
[13] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 3-4.
[14] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 10б.

Активізувавшись і легалізувавшись під час війни, Свідки Єгови зайняли відверто опозиційне становище: адепти конфесії «вели прогітлерівську агітацію», розпускали чутки про неминучу поразку Червоної Армії. Після звільнення України знову пішли у підпілля, відмовлялися служити в армії, співпрацювати з владою, отримувати паспорти, працювати у колгоспах, підписуватись на держпозики тощо. Їхні громади діяли конспіративно, мали достатньо друкарської техніки, пропагували повстанство та шкідництво в економіці[15].

За оперативними даними, «єговісти» до радянської влади ставилися вкрай вороже, називали її «сатанинською» й агітували за її невизнання. Багато рядових віруючих офіційно ніде не працювали, з навколишнім населенням спілкувалися мало, не визнавали будь-яких документів, уникали всякого роду реєстрації, не називаючи своїх прізвищ, імен та іншого, виправдовуючи свою поведінку швидкою смертю та настанням страшного суду над невіруючими[16]. Рядових сектантів закликали уникати роботи в колгоспах, у радянських установах і на підприємствах, не визнавати та не виконувати державних зобов'язань, дітям шкільного віку заборонялося вчити радянські вірші, співати радянські пісні тощо[17].

Оскільки подібна лінія поведінки вважалася офіційними органами влади «антирадянською», то й сама конфесія увійшла до табору «ворожих», які потребують негайного оперативного реагування. Останнє виражалося в неофіційних репресіях і введення в середовище «Свідків» внутрішньої агентури (необхідно вказати, що єговісти були одним із найскладніших конфесійних напрямів для вербування агентів).

Перші арешти були проведені протягом грудня 1945 – січня 1946 р., коли було заарештовано 21 адепта по Київській, Львівській, Рівненській областях[18]. Серед заарештованих: Іоанна Зелент (керівниця групи у Рівному), Югіна (Євгенія) Кавун (керівниця групи у Христинівському районі Київської області), а також рядові адепти: Соломія Кавун, Марія Кавун, Єлизавета Лігун, Феодосія Кобець, Павлина Семенюк, Іванка-Янина Голятович, Павло Зятек, Любов Андрейко, Степан Андрейко й інші[19].

У заарештованих проводилися обшуки, вилучалося листування, релігійна література, брошури та листівки. У Іванки Голятович зі Львівщини під час обшуку було виявлено та вилучено: дві друкарські машинки, восковка, ротаторна фарба та понад 900 примірників брошур-листівок релігійного антирадянського змісту, які зобов'язували «Свідків Єгови» відмовлятися від голосування за кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР.

Як звинувачення заарештованим висувалася антирадянська релігійна пропаганда серед колгоспників, вербування нових адептів до складу секти,

[15] Веденеев Дм. Атеисты в мундирах…
[16] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 5.
[17] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 15.
[18] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 6.
[19] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 65об.; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 4-6.

поширення літератури релігійно-антирадянського змісту, агітація проти виборів у депутати Верховної Ради, тобто «на зрив заходів партії та уряду».

У лютому 1946 р. операцію з «вилучення активних сектантів» було проведено на Закарпатті, де було заарештовано 8 віруючих: Валіна Горвад (керівник секти), Василь Леман, Дмитро Регош, Іван Герич та ін. Заарештовані «серед населення проводили антирадянську агітацію», а на своїх зборах «закликали своїх послідовників молитися, щоб Єгова знищив комунізм» тому, що «комунізм веде до знищення всього людства»[20].

В. Горвад, як ідейний лідер, 3 лютого зібрав нараду проповідників секти, на якій дав настанову про участь єговістів у голосуванні з виборів до Верховної Ради СРСР, зажадавши, щоб замість бюлетенів учасники секти опустили в урну аркуші чистого паперу. В результаті адепти низки населених пунктів під час голосування 10 лютого 1946 р. у виборчі скриньки замість бюлетенів опустили листівки релігійного змісту. При цьому найортодоксальніші на очах членів виборчих комісій перекреслювали бюлетені, заявляючи: «Ми вже проголосували за Бога і більше голосувати ні за кого не будемо»[21].

Подальші арешти та інформація, що отримувалася з різних джерел, привели чекістів до думки, що «Свідки Єгови» в УРСР підтримували зв'язок з центром, що знаходився у Лодзі (Польща). Саме цей центр, пов'язаний із Нью-Йорком (США), і керував громадами єговістів в УРСР через спеціально довірених і підготовлених осіб. З метою збереження своїх зв'язків, «учасники єговістського підпілля» користувалися зашифрованими термінами: керівний центр називають «Мамою», а директиви, що отримувалися з центру «Хлібом» або «Харчем»[22].

У середині 1946 р. оперативникам вдалося отримати через агентуру документ, який відображав організаційну структуру «Свідків», сформовану на території Західної України. Відповідно до цієї інструкції, початковою ланкою підпілля єговістів були так звані «пляцувки» (ділянки), які об'єднувалися в «кулкі» (групи), керовані слугами «кулок», які, у свою чергу, підкорялися слугам «збору», а кілька «зборів» входили в «групу». «Група» об'єднувала 4-5 населених пунктів, керованих старшим слугою «групи». У структурі управління також були: заступник старшого слуги – слуга відвідувань, слуга викладання теократичного курсу та слуга-скарбник. «Групи» об'єднувалися у «стрефи», на чолі якої стояв слуга «стрефи», а слуги «стреф» підкорялися «крайовому» слузі та його «бюро», останній, у свою чергу, підкорявся «головній квартирі»[23].

Надалі вся робота спецслужб була спрямована на з'ясування існуючої організаційної структури, її керівників, зв'язків із закордонними центрами тощо. Внаслідок оперативних дій чекістам вдалося встановити, що на 1946 р. на території

[20] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 41-42.
[21] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 43.
[22] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 8.
[23] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 11-12.

Західної України та Білорусії діяло 9 округів «Стреф». Кожен округ складався з 4-17 районів, а до кожного району входило по 5-6 сільських громад (що складалися з 3-4 відділень)[24].

Для розробки керівників «Свідків» Йосипа Дічковського та Станіслава Бурака в секту було введено агента «Хрестинський», завербованого УМДБ Станіславської області для роботи по «єговістському підпіллю». Ймовірно агент був наближений до Й. Дічковського, оскільки успішно забезпечував спецслужби інформацією та розкрив 3 львівські конспіративні квартири, за якими було організовано зовнішнє спостереження[25].

Завдяки іншому агенту-внутрішнику з псевдо «Венгринович» вдалося отримати додаткові відомості про керівний склад організації, про підготовку проповідників-пропагандистів, про нелегальні «курси теократії», що готувалися у Львові тощо.

Активно використовувалася чекістами і перлюстрація кореспонденції. Не поспішаючи з арештами, спецслужби брали у розробку весь виявлений актив єговістів, організовуючи перегляд усієї вхідної та вихідної кореспонденції осіб, що перебували у розробці. Це надало інформацію про те, що західноукраїнські «Свідки Єгови» почали налагоджувати зв'язки не тільки з Білоруською РСР, а й розширили свій вплив на Молдавську РСР. До того ж у другій половині 1946 р. робилися спроби встановити зв'язок з єговістами, що діють на території східних областей СРСР[26].

Зазначена агентурно-оперативна робота у справі «Завет» завершилася масовими арештами у січні 1947 р. Одночасно по всій території УРСР було заарештовано 144 особи з числа керівного складу «єговістського підпілля». У лютому того ж року було додатково заарештовано ще 32 особи[27]. Незважаючи на такі масові арешти, ліквідувати єговістську організацію не вдалося навіть частково. Тому оперативна робота й арешти тривали і надалі. За результатами першого півріччя 1947 р. було заарештовано 246 осіб, із них 125 осіб протягом квітня-травня 1947 р. потрапили на лаву підсудних, з яких 122 особи були засуджені до різних термінів позбавлення волі, а 3 особи були звільнені через хворобу та малозначність складу злочину[28].

У другій половині 1947 р. було «розгромлено» і керівні органи єговістів – «Краєве бюро» на Львівщині та Донбаський керівний центр на чолі зі «святохранами». Були заарештовані провідні керівники Крайового бюро: Токар, Бурак, Дічковський та емісар Лодзінського центру Пашковський. У східних областях були заарештовані Зеленський, Калігров, Соболєв і Малихін. Було вилучено 4 підпільні друкарні та велику кількість релігійної літератури[29].

[24] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 237-238.
[25] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 95.
[26] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 96-97.
[27] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Арк. 75.
[28] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 610. Арк. 41.
[29] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 658. Арк. 58.

Незважаючи на серйозний удар по організації, з отриманого спецслужбами звіту єговістів було встановлено, що на 1 травня 1948 р. на території України та Молдови діяло 9 міжобласних нелегальних центрів єговістського підпілля, 117 міжрайонних центрів, які об'єднували 1 064 групи з кількістю проповідників-«голосителів» – 2 647 осіб. Загальна кількість відомих представників досягала 8 810 осіб[30]. За оперативними даними на території України у 1950 р. діяло 10 міжобласних єговістських центрів («стреф»), які об'єднували 137 міжрайонних груп і 1 156 низових осередків із загальною кількістю учасників у 10 200 осіб[31].

Протягом 1949-50 рр. органами МДБ агентурна справа «Завет» вважалася такою, що «заслуговує на найбільшу оперативну увагу». По ньому розроблявся керівний склад та актив антирадянського сектантського підпілля єговістів на території як західних областей України, так і Молдови, Білорусії, окремих областей РРФСР. До кінця 1950 р. планувалося заарештувати 302 особи керівного складу й активу «Свідків Єгови»[32].

Так, за час з жовтня 1949 р. по травень 1950 р. органами МДБ УРСР ліквідовано 6 груп з арештом 65 осіб[33]. Загалом протягом 1950 р. лише на території західних областей УРСР, а також у Чернівецькій і Закарпатській областях було ліквідовано 25 нелегальних груп єговістів у складі 208 осіб. У тому числі знову ліквідовано оновлене (після розгрому 1947 р.) «Краєве бюро» у складі: Дмитра Грінчука, Миколи П'ятохи та Валентини Ящук. На 1951 р. було заплановано заарештувати ще 211 осіб із керівного складу й активу віруючих[34]. Тільки за перше півріччя 1951 р. було заарештовано 172 особи[35].

Неможливість вирішити питання «Свідків Єгови» агентурно-оперативними заходами, привела чекістів до думки про радикальніші заходи. У жовтні 1950 р. МДБ СРСР представило план масової висилки Свідків Єгови із західних регіонів СРСР. Однак Сталін, з невідомих причин, не дав «добро» на його здійснення. У лютому 1951 р. МДБ СРСР знову поставило це питання перед ним. Свою позицію міністерство доводило тим, що «єговістське підпілля» продовжувало проводити антирадянську агітацію, поширювало провокаційні вигадки та виступало проти заходів радянської влади. Таким чином, у березні 1951 р. план депортації Свідків Єгови було підготовлено та затверджено Радою Міністрів СРСР. За ним передбачалося виселення у квітні того ж року понад вісім тисяч віруючих, відомості про яких протягом кількох років збирали органи держбезпеки та апарат Ради у справах релігійних культів. Як кінцеві пункти висилки намічалися, перш за все, Іркутська та Томська області; очевидно, тому операція отримала кодову назву «Север» («Північ»). На загальносоюзному рівні

[30] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 83.
[31] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 38.
[32] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 32.
[33] ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 31.
[34] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 261, 266.
[35] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 109.

безпосередня робота з реалізації постанови Ради Міністрів СРСР була покладена на МДБ СРСР, а в кожній із союзних республік – на Раду Міністрів республіки та республіканське Міністерство держбезпеки[36].

Поряд із репресіями щодо керівного складу й активу «сектантів-єговістів» у квітні 1951 р. МДБ УРСР було проведено виселення у віддалені області СРСР як учасників єговістського підпілля та їхніх сімей, так і сімей раніше заарештованих «за антирадянську єговістську діяльність». Виселення було проведено на території Львівської, Волинської, Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей Української РСР. Усього було виселено 1 788 сімей із загальною кількістю 6 310 осіб[37].

Завершення операції «Север» фактично завершило роботу над централізованою агентурно-оперативною справою «Завет». Водночас розробка «єговістського підпілля» тривала, оскільки, за попередніми даними МДБ, на території західноукраїнських областей залишилося проживати понад 5 000 адептів «Свідків Єгови», що мало на увазі продовження роботи спецслужб у цьому напрямку (детальніше про роботу спецслужб щодо Свідків Єгови дивіться вже згадувану статтю Тетяни Вагграменко).

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що попри оголошену Сталіним під тиском союзників свободу релігійних віросповідань, більшовицькі практики 1920-30-х років щодо релігійних організацій збереглися. Розглянута централізована агентурно-оперативна справа «Завет» є яскравим свідченням бажання радянської влади взяти під негласний контроль релігійне життя віруючих громадян СРСР, а за неможливості це зробити – прибрати подалі до «глухих районів країни».

У роботі з релігійними громадами органи держбезпеки спиралися на агентурно-репресивні методи. Розширюючи, використовуючи та впроваджуючи своїх «добровільних» співробітників у вигляді різного роду агентів, чекісти тримали на контролі все внутрішнє життя конфесії. Широко використовувався репресивний апарат з усунення лідерів Свідків Єгови, провідних адептів та їхніх помічників. На завершальному етапі війни та перші повоєнні роки одним із основоположних було звинувачення у колабораціонізмі з окупаційним режимом. Обов'язковим елементом обвинувачення завжди була «антирадянська агітація та пропаганда». Обтяжливими мотивами, що формували образ ворога з віруючої людини, були соціальне походження та рід занять (не працює, власне господарство), членство у небільшовицьких партіях та організаціях у минулому, попередні арешти та судимості. Таким чином, антирелігійна стратегія комуністичної партійної держави щодо Свідків Єгови доби повоєнного сталінізму не змінилася.

[36] Одинцов М.И. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!»... С. 20.
[37] ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 114.

REFERENCES

Berezhko, K. (2005). *Istoriia svidkiv Yehovy na Zhytomyrshchyni* [History of Jehovah's Witnesses in Zhytomyr Oblast]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].

Berezhko, K. (2011). Peresliduvannia svidkiv Yehovy v pisliavoiennyi period (1945–1951 rr.) [Persecution of Jehovah's Witnesses in the post-war period (1945–1951)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 2,* 255-265 [in Ukrainian].

Berezhko, K.A. (2012). *Istoriya Svideteley Iegovy v Ukraine. Prilozheniye № 1, arkhivy KGB – 2012* [History of Jehovah's Witnesses in Ukraine. Appendix No 1, KGB archives – 2012]. Feodosiya: RA «Art-Layf» [in Russian].

Berezhko, K.O. (2009). Masovi relihiini represii v Ukraini: operatsiia «Pivnich» [Mass religious repressions in Ukraine: Operation 'North']. *Kultura narodov Prychernomoria, 162*, 102-104 [in Ukrainian].

Delehan, M. (1999). Dokumenty Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti pro peresliduvannia sektantiv-iehovistiv u 1947–1953 rr. [Documents of the State Archive of the Zakarpattia region on the persecution of Jehovah's sectarians in 1947-1953]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 1/2*, 419–427 [in Ukrainian].

Holko, O. (2002). *Svidky Yehovy – sybirskyi marshrut: dobirka rozpovidei ta arkhivnykh dokumentiv, zibranykh vchenym-arkhivistom, zhyvym svidkom opysanykh podii* [Jehovah's Witnesses – the Siberian route: a selection of stories and archival documents collected by a scholar-archivist, a living witness of the described events]. Lviv: TOV Favoryt [in Ukrainian].

Odintsov, M.I. (2002). *Sovet ministrov SSSR postanovlyaet: «Vyselit navechno!». Sbornik dokumentov i materialov o Svidetelyakh Iegovy v Sovetskom Soyuze (1951-1985 gg.)* [The Council of Ministers of the USSR decides: "Evict forever!". Collection of documents and materials about Jehovah's Witnesses in the Soviet Union (1951–1985)]. Moskva [in Russian].

Svidky Yehovy (2002). Suchasna diialnist Svidkiv Yehovy. Ukraina [Contemporary activities of Jehovah's Witnesses. Ukraine]. In: *Shchorichnyk Svidkiv Yehovy 2002*. Zelters: Tovarystvo Vartovoi bashty, Biblii i broshur. P. 119–253 [in Ukrainian].

Vagramenko, T.A. (2021). Sekretnye operatsii sovetskikh spetssluzhb protiv svideteley Iegovy v Ukraine (1949-1955 gg.) [Secret Operations of the Soviet Security Services against the Jehovah's Witnesses in Ukraine (1949–1955)]. *Istoriya: elektronnyi zhurnal, 8 (106).* DOI: 10.18254/S207987840016688-5 [in Russian].

Vedeneev, D. (2016). *Ateisty v mundirakh: sovetskie spetssluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* [Atheists in Uniforms: Soviet Secret Services and the Religious Sphere of Ukraine]. Moskva: OOO «TD Algoritm». Retrieved from http://loveread.me/read_book.php?id=70793&p=49 [in Russian].

Yarotskyi, P. (Ed.). (2008). *Istoriia relihii v Ukraini. T. 6: Piznii protestantyzm v Ukraini (p'iatydesiatnyky, adventysty, Svidky Yehovy)* [History of religion in Ukraine. Vol. 6: Late Protestantism in Ukraine (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)]. Kyiv-Drohobych: Vydavets Surma S. [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/097-110
УДК (UDC) 94 (477) «1944/1953»

THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT REGARDING PROTESTANT CONFESSIONS IN THE PERIOD OF LATE STALINISM IN UKRAINE (1944-1953) IN CONTEMPORARY RESEARCH OF UKRAINIAN HISTORIANS

Mykhailo Fedorenko*

Abstract

The analysis of the research of modern Ukrainian historians studying the relationship between representatives of the Protestant denominations of Ukraine with the bodies of the People's Commissariat of State Security (NKVD) Ministry of State Security - MSS and party and Soviet authorities in the era of late Stalinism is provided. The chronological framework of the problem is determined from 1945 to 1953, which is due to the specifics of the specified period, which consisted of some changes in the approaches and methods of work of the Soviet special services with Protestants. The historiography of the problem is considered. It was established that each of the scientists, based on the object of his research, investigated the scientific heritage of his predecessors. It was found out that researchers focused mainly on the pseudo-liberalization of relations between the Stalinist regime and Protestant denominations in the post-war years. Decorative changes of a liberal nature were determined by the course of events and the results of the Second World War. The efforts of the leadership of the USSR to create a positive image in Western democratic societies were studied. At the same time, it was established that the aforementioned "liberalization" did not stop the repressive machine of the Soviet special services against Protestants, only made it more sophisticated. Two stages of research on the specified topic were defined. The first stage 1991–2015, the opening of secret funds related to the activities of the Council for Religious Cults. The closure of the State Security Committee archives at the first stage of research did not allow researchers to fully determine the role of repressive bodies in the ongoing processes. The second stage is from 2015 to today. It is characterized by the provision in 2015 of access to the closed archive funds of the CPSU and the State Security Committee. The beginning of active use of previously unavailable documents of the state security bodies of the USSR was studied. Emphasis on methods and forms of work of the repressive apparatus in relation to Protestants was done. It has been proved that the results of the research of domestic historians regarding the repressive policy of the Soviet authorities in relation to the Protestant confessions of Ukraine during the late Stalinist era coincide in many positions.

Keywords: Baptists, All-Union Council of Evangelical Baptist Christians, historiography, Protestants, Pentecostals, Soviet special services, repressions

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Philosophy and Social Sciences and Humanities, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: m.o.fedorenko@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1713-6492

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ВІДНОСНО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ (1944-1953 рр.) У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Михайло Федоренко*

Анотація

Надано аналіз дослідженням сучасних українських істориків, що вивчають взаємовідносини між представниками протестантських конфесій України з органами НКДБ–МДБ та партійними і радянськими органами влади в добу пізнього сталінізму. Хронологічні рамки проблеми визначені 1944–1953 рр., що обумовлено специфікою вказаного періоду, яка полягала у деяких змінах підходів та методів роботи радянських спецслужб з протестантами. Розглянуто історіографію проблеми. встановлено, що кожен з науковців виходячи з об'єкту свого дослідження, досліджував наукову спадщину попередників. З'ясовано, що головним чином дослідники концентрували увагу на псевдо лібералізацію відносин між сталінськім режимом і протестантськими конфесіями в повоєнні роки. Декоративні зміни ліберального характеру були обумовлені перебігом подій та результатами Другій світовій війни. Намаганням керівництва СРСР скласти свій позитивний імідж в західних демократичних суспільствах. Одночасно, встановлено, що згадана «лібералізація» не зупинила роботу репресивної машини радянських спецслужб по відношенню до протестантів, лише зробило її більш витонченою.

Визначено два етапи досліджень з зазначеної теми. Перший етап 1991-2015 рр., відкриття секретних фондів, пов'язаних з діяльністю Ради у справах релігійних культів. Закритість, на першому етапі досліджень, архівів КДБ, не дозволила дослідникам повною мірою визначити роль репресивних органів в процесах що відбувались. Другій етап – 2015 р. по сьогодні. Характеризується наданням 2015 р. доступу до закритих архівних фондів КПРС і КДБ. Початок активного використання раніш не доступних документів органів державної безпеки СРСР. Акцентуація уваги на методи і форми роботі репресивного апарата по відношенню до протестантів. Доведено, що результати досліджень вітчизняних істориків щодо репресивної політики радянської влади відносно протестантських конфесій України доби пізнього сталінізму, в багатьох позиціях мають співпадіння.

Ключові слова: баптисти, Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів, історіографія, протестанти, п'ятидесятники, радянські спецслужби, репресії

Цитування: Федоренко, М. (2023). Репресивна політика радянської влади відносно протестантських конфесій в Україні періоду пізнього сталінізму (1944-1953 рр.) у сучасних дослідженнях українських істориків. *Консенсус*, 2, 97-110.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/64

* кандидат історичних наук, доцент кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, Миколаїв, Україна. E-mail: m.o.fedorenko@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1713-6492

Постановка проблеми. Сучасна українська історична наука, останнім часом приділяє значну увагу ґенезі різних протестантських конфесій на території України. Різнобічні дослідження з історії протестантизму в Україні надають можливість краще зрозуміти закономірності, специфіку виникнення та розвитку євангельських конфесій, що безумовно з одного боку збагачує українську історію, з іншого сприяє міжконфесійній злагоді та спокою в Україні, особливо в ці буремні часи.

Однім з пріоритетних напрямів в дослідженнях з зазначеної теми, є репресії радянської влади по відношенню до українських протестантів. Завдяки прийняття Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», що був прийнятий 9 квітня 2015 р., відбулось надання доступу до закритих архівних фондів Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – КПРС) і Комітету державної безпеки (далі – КДБ). Історики отримали великі можливості в вивченні процесу організації і розгортання репресій, відносно протестантських конфесій, що діяли в Україні, в розумінні функціонування потаємних механізмів впливу радянських органів влади та спецслужб на релігійне життя протестантських громад.

Вивчення документів КДБ УРСР надає можливість стверджувати про всеохоплюючу роль каральних органів в контролі релігійних конфесій, їх деструктивній вплив на життя українських протестантів. Відкривається панорама величезної оперативної роботи заради підкорення власному впливу різного роду протестантських течій та їх лідерів, усунення непокірних шляхом репресій. Однак необхідно зазначити, на сьогодні значною мірою дослідження які пов'язані з репресіями протестантів торкаються періоду «Великого терору» 1937–1938 рр. Період післявоєнних репресії 1945-1953 рр., або період пізнього сталінізму, ще потребує більш достатнього висвітлення в сучасній української історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи історіографію зазначеної теми, необхідно зазначити, що кожен дослідник репресивної політики радянської влади й органів держбезпеки по відношенню до протестантських конфесій, діючих в Україні в період 1944-1953 рр., надавав аналіз попереднім науковим розвідкам. Однак кожен з науковців, виходячи з об'єкту свого дослідження, розглядав попередні наукові здобутки виходячи з теми власного дослідження. Так І. Саламаха, досліджуючи становище п'ятидесятників в добу пізнього сталінізму, в історіографії питання зосередився на аналізі попередніх робіт відповідного напряму[1]. Надзвичайно інтересні історіографічні дослідження О. Довбні, яка систематизувала наукові розробки, що пов'язані з репресіями проти протестантів в Україні в 1920–1980-х рр.[2]

[1] Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945 – 1948 рр.). *Наукові записки Національного університету Острозька академія сер.: Історичне релігієзнавство.* Острог, 2009. Вип. 1. С. 208.

[2] Довбня О. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920 – 1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Дрогобич, 2018. Вип. 21. Т. 1. С. 15-22.

Однак на сьогодні її дослідження потребують доповнення новітніми розробками. У своєму дисертаційному дослідженні О. Висовень надала загальну характеристику трьох етапів вивчення історії взаємовідносин протестантських громад з радянською владою в Україні, однак вказана характеристика дещо абстрактна в узагальненнях[3]. Характеристика наукових праць інших дослідників надано в основному матеріалі статті, при цьому необхідно підкреслити, що публікації з історіографії репресивної політики радянської влади по відношенню протестантів, в повоєнні роки, нечисленні. На сьогодні залишається актуальним питання комплексного історіографічного дослідження із зазначеної теми.

Мета статті – на основі наявних публікацій узагальнити існуючи дослідження з репресивної практики радянської влади періоду пізнього сталінізму відносно протестантських конфесій в Україні та ролі органів держбезпеки в контролюючих і репресивних заходах даної практики. Визначити можливі напрями подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Окремі дослідження історії діяльності протестантських конфесій в СРСР у період пізнього сталінізму спостерігаються ще в радянської історіографії. Історію баптистського руху було простежено в колективній монографії «История евангельских христиан-баптистов в СССР». Дослідження базується на використанні відкритих, офіційних джерел, післявоєнний період обмежується Серпневою угодою 1945 р.[4] Дещо подібний характер у висвітленні історичних подій має дослідження В. Заватського «Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны». Автором також розглядаються умови Серпневої угоди 1945 р. та відношення до неї з боку п'ятидесятників і баптистів[5].

Розглядаючи засоби та методи роботи каральних радянських органів у післявоєнний період, серед протестантів, що діяли в радянській Україні, необхідно в першу чергу звернути увагу на дослідження О. Бажана, які більшою мірою стосуються євангельських християн-баптистів (ЄХБ)[6]. Обравши хронологічний відрізок з 1950-х по 1980-ті рр., автор з'ясував суттєву відмінність у діяльності карних органів до і після воєнного періоду. Якщо до війни головною метою радянських спецслужб було намагання взяти під повний контроль релігійні конфесії, в тому числі й протестантські, з метою їх послаблення за допомогою репресій по відношенню до активістів і духовенства, а також знищення євангельських центрів. То вже після війни, продовжуючи втручатися в релігійні справи за допомогою

[3] Висовень О.І. Громади Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40-80-і рр. XX ст.): дис… д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав, 2021. 506 с.

[4] История Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва: Изд-во ВСЕХБ, 1989. 624 с.

[5] Заватский В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. Москва: ИЦ-Гарант, 1995. С. 102-107.

[6] Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1995. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.

спеціальних агентів, безпосередніх репресій, спецслужби вже ставлять за мету відбудову протестантських центрів задля підпорядкування їх органам Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ) – з 1946 р. Міністерство державної безпеки (далі – МДБ) з подальшим використанням. Однак, у цілому, методи роботи спецслужб змін не зазнали. Особливу увагу О. Бажан приділяє створенню спецслужбами Всесоюзної ради євангельських християн та баптистів (далі – ВРЄХБ) в 1944 р. з метою повного контрою євангельських конфесій[7]. Не маючи на той час доступу до зачинених ще тоді архівів КДБ, О. Бажан об'єктивно не міг повною мірою реконструювати увесь процес створення ВРЄХБ.

Дослідниця Т. Грушова, розглянула політику радянської влади щодо п'ятидесятників в Україні початку 1920-х – 1991 рр. Виходячи з хронологічних рамок дослідження, доба пізнього сталінізму розглядалась в контексті хронологічного перебігу подій. Дослідниця достатньо прискіпливо розібрала специфіку роботи НКДБ–МДБ у середовищі п'ятидесятників, та, вслід за О. Бажаном зробила висновок стосовно зміни напрямку роботи спецслужб з протестантами в післявоєнну добу. Одночасно дослідниця зазначила, що радянські каральні органи використовували по відношенню до п'ятидесятників «добрі» старі методи[8]. Так, небажання громад п'ятидесятників входити до складу штучно створеного радянською владою та спецслужбами ВРЄХБ, призвело до звинувачення керівництва і активу п'ятидесятників в співпраці з німецькими окупантами та масових арештів в 1944–1948 рр.[9]

Серед існуючих на сьогодні досліджень, що перекликаються із зазначеним у статті періодом, у першу чергу звертають на себе увагу роботи Ю. Вільхового і В. Войналовича. Зокрема, Ю. Вільховий дослідив політику радянської держави щодо протестантських церков в Україні середини 1940-х – 1970-х рр. Характеризуючи репресивну політику партійних і державних органів СРСР і УРСР по відношенню до протестантських конфесій, він головним чином приділив увагу євангельським християнам баптистам. Відносно репресій, які проводили органи МДБ–КДБ 1949-1954 рр. автор робить висновок, що вони стосувалися, у першу чергу, незареєстрованих в РСРК євангельських конфесій. Головною причиною репресій, на думку дослідника, було небажання вказаних релігійних конфесій входити до складу ВРЄХБ. Репресії проти п'ятидесятників було розглянуто в загальному контексті[10].

На основі широкого кола джерел партійних та державних органів влади В. Войналовичу вдалося розкрити особливості їх репресивної політики стосовно українських протестантів у 1940-х – 1960-х рр. Головна увага дослідника

[7] Ibid. С. 221.
[8] Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х - 1991 рр.): дис… канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. С. 80.
[9] Ibid. С. 85-90.
[10] Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х років XX ст.): дис… канд. істор. наук: 09.00.11. Полтава, 2002. 298 с.

сконцентрована на ЄХБ. На основі значної джерельної бази окремим підпунктом автор проаналізував «розкол» у церкві ЄХБ[11]. Слід зазначити що перелічені дослідження головним чином базуються на використанні корпусу джерел, які зберігаються в партійних і державних архівах України і Російської Федерації. Документи архівів колишнього КДБ представлені меншою мірою, що зумовлено як метою досліджень так і неможливістю дослідників повною мірою користуватися закритими на той час фондами архівів спецслужб. Таким чином, механізм роботи самих репресивних органів розкрито недостатньо. П'ятидесятники, не будучи об'єктом дослідження, розглядалися у загальному контексті. Обидва автори підкреслюють що джерельна база, яка пов'язана з п'ятидесятниками досить звужена, оскільки значна частина конфесії перебувала на нелегальному стані[12].

Л. Бабенко також об'єктом дослідження обрала роботу МДБ–КДБ серед євангельських конфесій України в 1940-х – 1950-х рр. У статті «Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40–50-х років XX століття» авторка на основі архівних справ НКДБ–МДБ, які містили великий шар інформації щодо репресивних дій по відношенню до різних протестантських конфесій Буковини, запропонувала періодизацію згаданих репресій, розподіляючи їх на три етапи: 1) 1944–1945 рр. – репресії викликані головним чином антимілітаристськими діями і агітацією; 2) друга половина 40-х – початок 50-х років - спровоковані реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи радянської влади; 3) середина – друга половина 50-х років – унаслідок посилення місіонерської діяльності, поширення релігійної літератури та інших друкованих матеріалів з критикою богоборчої політики держави; репресивна діяльність органів держбезпеки скеровувалася директивними документами комуністичної партії, органів виконавчої влади в центрі і на місцях, керівництва НКДБ - МДБ - КДБ УРСР та СРСР[13]. Дослідниця, активно використовуючи архіви КДБ, пересікається з висновками О. Бажана стосовно уповільнення масових репресій в добу пізнього сталінізму. Авторка робить наголос на вибірковість репресивних заходів по відношенню до протестантів, частково покладаючи провину за репресій власне на протестантські конфесії, що на той час діяли в Україні, які недоброзичливо ставилися до політики радянської влади до християн євангельських конфесій, та до радянських соціально-економічних експериментів[14] .

---

[11] Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ. Світогляд, 2005. 742 с.

[12] Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні… С. 30.

[13] Бабенко Л.Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40 – 50-х років XX століття. *Краєзнавство.* 2005. № 1–4. С. 78-83.

[14] Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940– 1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2018. Вип. 28. Частина І. С. 365.

Дослідник О. Лахно приділив увагу проблемі опозиції в євангельсько-баптистському русі в УРСР, середини 1940-х – 1980-тих рр. Автор використав широку базу джерел, до яких належали документи вищих органів влади та управління (постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, інструктивні листи Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) Ради у справах релігій (далі – РСР) при РМ СРСР і РСРК (РСР) при РМ УРСР, інформаційні звіти уповноважених Ради, директивні постанови урядів СРСР і УРСР, укази президій ВР СРСР і ВР УРСР, інструкції та накази союзних та республіканських міністерств, інформації центральних партійних органів). Матеріали уповноважених РСРК (РСР), які працювали в кожному облвиконкомі УРСР, різноманітні документи самих об'єднань ЄХБ – офіційної та нелегальної Спілок віруючих євангельсько-баптистського спрямування й ін. Однак, знову, враховуючи час дослідження теми (2008 рік), дослідник не мав змоги опрацювати архіви КДБ, які на той час ще були не доступні, що, безумовно, об'єктивно обмежило можливості автора в баченні впливу спецслужб на події, що ним вивчалися. Однак це не завадило О. Лахно зробити достатньо ґрунтовні висновки, стосовно процесів, що відбувались серед протестантських громад України в 40-х – початку 50-х рр. минулого століття. Так, автор зазначив, що в середині 1940-х – початку 1950-х рр. у релігійному житті України починається криза в середовищі протестантських громад. Кризу було спровоковано органами партійної та радянської влади, які намагалися набути повного контролю над протестантськими конфесіями через єдиний духовний центр – ВР ЄХБ. Кризові явища в церкві мали б сприяти ослабленню й поступовому занепаду ВС ЄХБ. Проте, цей процес вийшов з-під контролю державних органів: через зародження опозиційних настроїв поміж віруючих значна їх частина залишила офіційну Спілку та активно діяла поза правовим і церковним полем як незареєстровані групи й громади ЄХБ. Упродовж 1950-х рр. функціонували громади «чистих баптистів», «істинних баптистів», «досконалъців», «молодих баптистів», «чистих євангельських християн» тощо. Їх позиція та діяльність лягли в основу виникнення альтернативної деномінаційної (з середини 1980-х рр. – церковної) організації, котра категорично опозиціонувала офіційній зареєстрованій ВС ЄХБ[15].

У своєму дисертаційному дослідженні О. Висовень на тему «Громади Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40 – 80-і рр. XX ст.)» значно розширила джерельну базу дослідження. Дослідниця активно використовувала документи фондів Центрального комітету Компартії України, відділу «Особливий сектор ЦК Компартії України». Фонду уповноваженого Ради в справах релігій при РМ СРСР в УРСР. Протоколи засідань політбюро, секретаріату та президії ЦК КПУ, які стосувалися питань релігії, документи місцевих органів влади. Також авторка використала значний масив архівного матеріалу про роботу органів МДБ-КДБ, який зберігається у фондах архіву ГДА СБУ. Це, на відміну від попередників, надало їй

[15] Лахно О.П. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки XX століття): дис… канд. іст. наук: 09.00.11. Полтава, 2008. 289 с.

можливості більш всебічно відобразити сутність процесів, які відбувались в середовище євангельських християн України 40–80-х рр. XX ст.

Характеризуючи політику партійних та державних органів влади по відношенню до протестантів у добу пізнього сталінізму, О. Висовень приходить до висновку, що у 1940–1950-х рр. було сформовано та впроваджено оновлену релігійну модель взаємодії держави та церкви в СРСР. Її зміст визначався намаганням одержавлення протестантських релігійних громад з метою досягнення геополітичних завдань. З атеїстичної літератури відносно громад Євангельських християн-баптистів, зникли сталінські ідеологічні штампи, поширені в 1930-х рр., як: «саботаж», «буржуазно-націоналістичний ухил», «викорінення релігії», «боротьба з контрреволюцією та пристосуванством церкви» тощо. Однак подібні «послаблення», на думку дослідниці, несли в собі подвійні стандарти: з одного боку, через посередництво провладного ВРЄХБ СРСР демонстрував міжнародним партнерам демократію та свободу сумління, з іншого – за сприяння спецслужб було створено низку прихованих механізмів, які робили вся для закриття громад.

У повоєнний період була розроблена і нова тактика боротьби з релігією, яка реалізовувалася спецслужбами МДБ-КДБ, Радою в справах релігійних культів та пропагандистами атеїзму на «високому науковому рівні». Ними була розроблена орієнтована схема реєстрації та масового розпуску громад Євангельських християн-баптистів. Унаслідок політики подвійних стандартів щодо релігії було закрито тисячі молитовних будинків, що змусило віруючих йти у підпілля і задовольняти свої духовні потреби нелегально[16]. Необхідно зазначити, що у власних висновках О. Висовень підтверджує тези щодо зміни вектору політики сталінського режиму відносно протестантських конфесій у повоєнний період, які було раніш зроблено О. Бажаном, Т. Грушової та і Л. Бабенко. Сама авторка дослідження зазначає, що вивчення історії громад Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби 1940–1980-і рр. потребує подальшого дослідження й осмислення із залученням ширшого кола маловідомих джерел, особливо використання спецфондів СБУ України та справ під грифом «цілком таємно»[17].

Слід зауважити, що вище розглянуті дослідження, за винятком Т. Грушової, головним чином торкаються євангельських християн-баптистів. Наукові розробки, присвячені історії п'ятидесятницького руху в Україні, нажаль, не численні. Указаною темою опікується і І. Саламаха та виокремлює усього трьох авторів: В. Мельник, О. Назаркіну і В. Франчука[18].

---

[16] Висовень О.І. Громади Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40-80-і рр. XX ст.): дис… д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав, 2021. 506 с.

[17] Ibid. С. 449.

[18] Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945-1948 рр.). *Наукові записки Національного університету Острозька академія сер.: Історичне релігієзнавство.* Острог, 2009. Вип. 1. С. 208.

З перерахованих досліджень найбільший інтерес викликає праця В. Франчука «Просила Россия дождя у Господа». Автор на основі широкої джерельної бази простежив історію п'ятидесятників, основну увагу приділяючи подіям що розгорталися на території України. Окремо досліджуються репресії, які застосовувала до віруючих вказаної конфесії радянська влада і каральні органи. Книга написана в притаманному для багатьох протестантських науковців стилі історично-літературної оповіді[19]. Стосовно самої статті І. Саламахи можна сказати, що вона присвячена дослідженню спроби створення Союзу п'ятидесятників в Україні в 1948 р., їх взаємовідносинам з ЄХБ і партійними та державними органами влади. Цікавим є той факт, що в висновках автор вказує на необхідність подальшого дослідження в даному напрямі, з використанням архівів СБУ, архіву Всесоюзної ради.

У питанні репресій проти протестантів на Півдні України необхідно звернути увагу на статтю О. Довбні. Так, авторка у своєму дослідженні, присвяченому сучасній історіографії репресії проти протестантів в УСРР/УРСР 1920-1980-х рр., окреслила і систематизувала основні напрями регіональних досліджень. Згідно з її даними, репресії по відношенню протестантських конфесії Півдня України досліджували наступні науковці. Так, Є. Голощапова дослідила антирелігійну боротьбу партійних і державних органів проти євангельських християн баптистів в період суспільних трансформацій у 1920-1930 рр. Також перу авторки належать біографії членів баптистської громади Бердянська. Т. Савчук приділила увагу динаміці репресії проти ЄХБ південної України в 1980 р. І. Ніколаєв і Г. Маринченко висвітлили діяльність Свідків Єгови Одещини та Миколаївщини у повоєнний період. Безпосередньо Г. Маринченко в окремих працях спрямувала свою увагу на механізми тиску радянської влади на протестантські громади Півдня в другій половині 1940-х – середини 1960-х рр. Авторка дійшла висновку, що в 1947-1953 рр. репресії, головним чином, було спрямовано на незареєстровані громади, до яких належали християни євангельської віри (ХЄВ) або п'ятидесятники, адвентисти реформатори та чисті баптисти.

Користуючись матеріалами архівно-слідчої справи, І. Павелко простежив трагічну долю пастора Ковальова Митрофана Степановича з села Шелюги Запорізької області. Взаємовідносини радянської влади з протестантами Криму в 1920-х рр. розкрито в роботах Р. Бєлоглазова, а О. Катуніна дослідила вказані відносини в 1940-1960 рр. Авторка історіографічного дослідження О. Довбня у висновках звертає увагу на брак комплексних досліджень та історико-статистичних розвідок із залученням документів фонду Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях[20].

Слід зазначити, що серед вище перерахованих робіт, тема репресій проти

[19] Франчук В. Просила Россия дождя у Господа Київ: «Світанкова зоря», 2001. 648 с.
[20] Довбня О. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920-1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2018. Вип. 21. Т. 1. С. 15-22.

п'ятидесятників досліджена вкрай недостатньо. Виключенням є дослідження В. Франчука. Трагічні події, що відбувалися в Миколаївській та Одеській областях майже не дослідженні. Дисертаційна робота Г. Маринченко торкається вказаної проблеми лише частково, авторка майже не використовує матеріали архівів репресивних органів[21].

Серед дослідників репресій протестантських громад п'ятидесятників на півдні України 1945–1953 рр. можна назвати і М. Федоренко та С. Макарчука. Використовуючи матеріали справи, що зберігаються в архіві УСБУ в Миколаївській області та Галузевому державному архів Служби Безпеки України дослідники дійшли наступних висновків. Метою репресій була поступова ліквідація п'ятидесятників шляхом об'єднання їх з баптистами у ВРЄХБ. Керівництво та громади п'ятидесятників чинили спротив об'єднанню, відмовляючись вступати до ВРЄХБ. Унаслідок опору, партійні та державні органи влади відмовляли громадам п'ятидесятників в реєстрації, що ставило існування громад поза законом.

Враховуючи активну діяльність незареєстрованих (нелегальних) громад п'ятидесятників, органами НКДБ–МДБ розпочинаються репресивні дії відносно останніх. Заводяться агентурні справи під назвою «Пророки», «Фанатики», «Розкольники» та інші, з метою виявлення, нейтралізації та знешкодження їх керівництва й активу. До головних звинувачень відносились наступні: приналежність до «секти»; залучення до «секти» інших громадян і особливо молоді; підпільна діяльність, критика ВКП(б), радянської влади і політичного устрою СРСР; агітація проти колгоспного ладу; зберігання і розповсюдження релігійної «сектантської» літератури, особливо закордонного друку; спів релігійних пісень «антирадянського характеру»; відмова служити в лавах Радянської армії; позитивні відгуки про німецький окупаційний режим під час Другої світової війни; зв'язок з закордонними центрами п'ятидесятників; пророцтва про можливу війну СРСР з США і Англією, та поразку СРСР в війні.

Необхідно зазначити, що всі звинувачення як правило носили штучний характер і були безпідставні. Усі звинувачені були зорієнтовані на те, щоб людей піддати репресіям та засудженню на відбування покарання у виправних таборах строком від 10 до 25 років. Автори зазначають, що, взагалі, повоєнні репресії 1945-1953 рр., проти п'ятидесятників України, на сьогодні є практично не вивченими і тема потребує подальшого поглибленого дослідження[22].

Дослідженню проблеми агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб у протестантському середовищі, а також репресіям проти п'ятидесятників

[21] Маринченко Г. Відносини радянської влади та церкви в Південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років XX століття): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.

[22] Fedorenko M., Makarchuk S. Protestant Pentecostals in the Post-War Repression in Southern Ukraine 1945 – 1953. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41. Iss. 4, Article 8. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/8

Ізмаїльщини[23] і Дніпропетровщини[24] 1945–1953 рр. приділив увагу О. Тригуб. Аналізуючи справи, що зберігаються в Галузевому державному архів Служби Безпеки України, автор приходить до висновку, що незважаючи на проголошену Й. Сталіним свободу релігійних сповідань, практики «Великого терору» 1930-х років стосовно релігійних організацій було збережено. Легалізовані протестантські центри й осередки перебували під гласним і негласним контролем, де гласний контроль здійснювала філія МГБ–РСРК, а негласний – за допомогою агентурної мережі. Автору вдалося встановити, що в 1952 р. агентурний апарат, який працював серед протестантів, налічував 1024 агенти та 4 спецагенти. За підрахунками дослідника, на 1-го агента припадало 5 інформаторів. У ході досліджень автором доведено, що за 1944-1953 рр. було заарештовано 553 осіб – п'ятидесятників і 185 осіб – адвентистів-реформістів. Виходячи з цього, О. Тригуб робить висновок, що репресії залишались головним інструментом радикального вирішення релігійного питання у повоєнний період[25].

Серед найбільш активних дослідників зазначеної теми варто також відмітити О. Коротаєва. Активно впроваджуючи до наукового обігу нові документи з архівів колишнього КДБ, автор у своїх дослідженнях розкриває історію протестантських течій скрізь призму роботи радянських спецслужб, намагаючись співставити дві точки зору на події, що відбувалися. Тобто, точку зору безпосередньо спецслужби і точку зору її ведучих лідерів[26]. Заслуговує увагу стаття О. Коротаєва що до репресій відносно п'ятидесятників в повоєнні роки 1944–1953 рр. В роботі, автор базуючись на основі маловідомих джерел дослідив роботу антирелігійних підрозділів органів НКДБ–МДБ і зміст проведеної ними роботи в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944-1953 рр.).[27] Однак, виходячи з мети дослідження, О. Коротаєв основну увагу приділив подіям штучного поєднання Всеукраїнського

[23] Тригуб О.П. П'ятидесятники Ізмаїльшини під прицілом радянських спецслужб. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць.* Вип. 8. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 381–387.

[24] Тригуб О. П'ятидесятники Дніпропетровщини у післявоєнний час (1945–1953 рр.). *Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи.* Матеріали XI міжнародної наукової конференції (21–23 травня 2021 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2021. С. 97-101.

[25] Trygub Oleksandr. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945-1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41. Iss. 4, Article 7. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7

[26] Коротаєв О. Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів (ВСЄХБ), як об'єкт оперативної розробки радянських спецслужб 1942-1948 рр. // Przegląd Środkowo-Wschodni. 2020. № 5. С. 285-318.

[27] Коротаєв О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2020. Вип. 33. С. 55-65.

союзу ЄХБ та Всеукраїнського союзу ХЄВ, який був сформований з общин п'ятидесятників в єдину організацію – ВРЄХБ з центром у Москві. Також автор підкреслював роль у даному процесі спецслужб, організації та проведенню 16 березня 1948 р. у м. Кам'янське (Дніпропетровської області) таємного з'їзду лідерів п'ятидесятників, які відмовлялись приєднуватись до ВРЄХБ.

Висновки. Наданий історіографічний аналіз дає підстави стверджувати наступне. Дослідження взаємовідносин між радянською владою і протестантськими деномінаціями в сучасної української історіографії можна розділити на два етапи. Перший етап припадає на 1991-2015 рр., починається з відкриття секретних фондів пов'язаних з РСРК. Етап представлений дослідженнями О. Бажана, Т. Грушової, Ю. Вільхового, В. Войналовича, Л. Бабенко, О. Лахно й інших дослідників. Особлива увага у дослідженнях приділена створенню спецслужбами Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів, а також наслідкам цієї події. Певна закритість, на першому етапі досліджень, архівів КДБ, не дозволила дослідникам повною мірою визначити роль репресивних органів у процесах, що відбувались.

Другий етап окреслюємо 2015 р. і до сьогодні. Він характеризується наданням 9 квітня 2015 р. повного доступу до закритих архівних фондів КДБ. Початок активного використання раніше недоступних документів органів державної безпеки СРСР. До цього етапу відносимо дослідження Л. Бабенко, О. Висовень, О. Довбні, О. Тригуба, М. Федоренка, О. Коротаєва. У дослідженнях цього періоду акцентується увага на методах і формах роботи репресивного апарата щодо протестантів.

З'ясовано, що дослідники головним чином концентрували увагу на псевдо лібералізації відносин між сталінськім режимом і протестантськими конфесіями в повоєнні роки. Декоративні зміни ліберального характеру були обумовлені перебігом подій і результатами у Другій світовій війні. Це було намагання керівництва СРСР сформувати свій позитивний імідж в західних демократичних суспільствах. Одночасно встановлено, що згадана «лібералізація» не зупинила роботу репресивної машини радянських спецслужб щодо до протестантів, лише зробила її більш витонченою.

Доведено, що результати досліджень вітчизняних істориків щодо репресивної політики радянської влади відносно протестантських конфесій України доби пізнього сталінізму, в багатьох позиціях мають співпадіння. Однак існують розбіжності в розумінні ступеня жорсткості заходів, які застосовували органи НКДБ–МДБ, до вірян протестантського напряму.

Враховуючи те, що наявні публікації досить нечисленні, можна певно стверджувати про необхідність комплексних досліджень, які повною мірою проілюстрували б механізм роботи репресивних радянських органів НКДБ–МДБ в середовищі протестантських конфесій у добу пізнього сталінізму.

REFERENCES

Babenko, L. (2005). Protestantski hromady Bukovyny: represii ta peresliduvannia 40–50-kh rokiv 20

stolittia [Protestant communities of Bukovyna: repression and persecution in the 1940s and 1950s]. *Kraieznavstvo,* 1–4, 78–83 [in Ukrainian].

Babenko, L. (2018). Protestantski konfesii v operatyvnykh rozrobkakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950-ti rr.) [Protestant denominations in the operational development of Soviet state security agencies (1940s–1950s)]. *Istoriia relihii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk*. Vyp. 28, Chastyna I, 348-366 [in Ukrainian].

Bazhan, O. (1995). Rozdiliaiuchy na «chystykh» i «nechystykh» [Dividing into "clean" and "impure"]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB.* Vyp. 1/2 (2/3), 218–234 [in Ukrainian].

Dovbnia, O. (2018). Represii proty protestantiv USRR/URSR (1920-1980-ti rr.) u suchasnii vitchyznianii istoriohrafii: rehionalnyi aspekt [Repressions against Protestants of the USSR/USR (1920-1980s) in modern national historiography: regional aspect]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Drohobych, Vol. 21, tom 1, 15-22 [in Ukrainian].

Fedorenko, M. & Makarchuk, S. (2021). Protestant Pentecostals in the Post-War Repression in Southern Ukraine 1945–1953. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 41. Iss. 4. Article 8. Retrieved from https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/8

Franchuk, V. (2001). *Prosila Rossiya dozhdia u Gospoda* [Russia asked the Lord for rain]. Kyiv [in Ukrainian].

Hrushova, T. (2000). *Radianska derzhava ta sekta piatydesiatnykiv v Ukraini (pochatok 1920-kh – 1991 rr.)* [The Soviet state and the Pentecostal sect in Ukraine (early 1920s-1991)]. Dys… kand. ist. nauk. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Istoriya Evanhelskikh khristian-baptistov v SSSR (1989) [History of Evangelical Baptist Christians in the USSR]. Moskva: Izd-vo VSEKhB [in Russian]

Korotaiev, O. (2020). Vsesoiuzna spilka evanhelskykh khrystyian-baptystiv (VSIeKhB), yak obiekt operatyvnoi rozrobky radianskykh spetssluzhb 1942-1948 rr. [The All-Union Union of Evangelical Christian Baptists as an object of operational development by the Soviet special services in 1942-1948]. *Przegląd Środkowo-Wschodni*, 5, 285–318 [in Polish].

Korotaiev, O. (2020). Piatydesiatnytski relihiini soiuzy Ukrainy yak obiekt operatyvnoi rozrobky orhaniv NKDB-MDB za chasiv piznoho stalinizmu (1944–1953) [Pentecostal religious unions of Ukraine as an object of operational development of the bodies of the NKGB-MDB during the late Stalinism (1944–1953)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seriia: Istoriia, 33, 55–65 [in Ukrainian].

Lakhno, O. (2008). *Opozytsiia v evanhelsko-baptystskomu rusi v URSR (seredyna 40-kh – 80-ti roky 20 stolittia)* [Opposition in the Evangelical-Baptist movement in the Ukrainian SSR (mid-40s - 80s of the 20th century)]. Dys… kand. ist. nauk: 09.00.11. Poltava [in Ukrainian].

Marynchenko, H. (2013). *Vidnosyny radianskoi vlady ta tserkvy v Pivdennii Ukraini (druha polovyna 40-kh – seredyna 60-kh rokiv 20 stolittia)* [Relations between the Soviet government and the church in Southern Ukraine (second half of the 1940s - mid-1960s of the 20th century)]. avtoref. dys. …kand. ist. nauk: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].

Salamakha, I. (2009). Piatydesiatnyky Ukrainy v pisliavoienni roky (1945–1948 rr.) [Pentecostals of Ukraine in the post-war years (1945-1948)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Ser.: Istorychne relihiieznavstvo*, 1, 208–218 [in Ukrainian],

Trygub, Oleksandr (2021). Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 41. Iss. 4, Article 7. Retrieved from https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7

Trygub O. (2021). Piatydesiatnyky Dnipropetrovshchyny u pisliavoiennyi chas (1945–1953 rr.) [Pentecostals of Dnipropetrovsk Region in the post-war period (1945-1953)]. *Arkasivski*

chytannia: istorychni ta kraieznavchi doslidzhennia: vyklyky ta perspektyvy: materialy 11 mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (21–23 travnia 2021 r.). Mykolaiv, 97–101 [in Ukrainian].

Trygub, O. (2021). Piatydesiatnyky Izmailshyny pid prytsilom radianskykh spetssluzhb [Pentecostals of Izmailshyn under the sights of the Soviet special services]. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: zbirnyk naukovykh prats.* Vyp. 8. Kherson: OLDI-Plus, 381–387 [in Ukrainian].

Vilkhovyi, Yu. (2002). *Polityka radianskoi derzhavy shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40-kh — 70-kh rokiv 20 st.)* [The policy of the Soviet state towards Protestant churches in Ukraine (mid-40s - 70s of the 20th century.)]. dys… kand. istor. nauk: 09.00.11. Poltava [in Ukrainian].

Voinalovych, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs* [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse]. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian]

Vysoven, O. (2021). *Hromady Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv radianskoi Ukrainy v politychnykh, sotsiokulturnykh vymirakh totalitarnoi doby (40-80-i rr. 20 st.)* [Evangelical Christian-Baptist communities of Soviet Ukraine in the political, socio-cultural dimensions of the totalitarian era (40-80s and 20th centuries)]. dys… d-ra ist. nauk: 07.00.01. Pereiaslav [in Ukrainian].

Zavatskyi, V. (1995) *Evangelicheskoe dvizhenie v SSSR posle vtoroi mirovoi voiny* [Evangelical movement in the USSR after the Second World War]. Moskva [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/111-123
УДК (UDC) 32 : 34]-026/12-053/8

ESTABLISHMENT OF POLITICAL AND LEGAL ACTIVITY YOUNG PEOPLE IN UKRAINE

Olena Ivanii*

Abstract

The article analyzes the formation of political and legal activity of youth in Ukraine. The main forms of youth political activity are characterized. Considerable attention is paid to the characteristics of the mechanisms and tools of youth participation in the formation and implementation of youth policy. On the basis of the analysis of the legal framework of youth policy, conclusions were made regarding the main trends and specifics of youth participation in political processes, which is expressed through the activities of various public organizations and movements.

The purpose of the publication is to study the process of formation of political and legal activity of youth in Ukraine and the role of the state in its formation and development.

The scientific novelty of the publication lies in the comprehensive analysis of political and legal activity of youth in Ukraine and its significance for political and socio-economic development.

Conclusions. Youth is a dynamic component of modern Ukrainian society. Since young people have to implement the reforms initiated by the state, the state, determining the ways of formation and development of society, focuses primarily on young people, whose potential and knowledge can become a guarantee of progressive development. The political and legal activity of youth is aimed at the formation of a young person who positions himself as a responsible person who respects the rights of other people; is tolerant of political, moral, aesthetic, worldview orientations and preferences; shows a desire for such forms and directions of activity that would consolidate social efforts, make the life of every person meaningful, civilized and promising; is active in the political and legal sphere.

Despite the difficult political, economic, and social situation in the country, the public structures of the youth movement are actively developing, preserving their historical traditions, roots, occupying an appropriate place in the political system of society and have now acquired a rather clear outline and certainty, which is due to the presence of support and the implementation of an active policy from the state and local authorities.

Keywords: political and legal activism, youth policy, youth, forms of political activism of youth

* Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of Law and Methodology of Teaching Jurisprudence Chair Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: elena@sspu.edu.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Олена Іваній*

Анотація

У статті здійснено аналіз становлення політико-правової активності молоді в Україні. Охарактеризовано основні форми політичної активності молоді. Приділено значну увагу характеристиці механізмів та інструментів участі молоді у формуванні та реалізації молодіжної політики. На основі аналізу нормативно-правової бази молодіжної політики зроблено висновки стосовно основних тенденцій та специфіки участі молоді у політичних процесах, що виражається через діяльність різних громадських організацій та рухів.

Мета публікації полягає у дослідженні процесу становлення політико-правової активності молоді в Україні та ролі держави в її формуванні й розвитку.

Наукова новизна публікації полягає у комплексному аналізі політико-правової активності молоді в Україні та її значення для політичного й соціально-економічного розвитку країни.

Висновки. Молодь є динамічною складовою сучасного українського суспільства. Оскільки молодим людям належить реалізовувати започатковані державою реформи, то держава, визначаючи шляхи становлення і розвитку суспільства, орієнтується передусім на молодь, чиї потенціал і знання можуть стати запорукою прогресивного розвитку. Політико-правова активність молоді спрямована на формування молодої людини, яка позиціонує себе як відповідальну особу, що поважає права інших людей; толерантно ставиться до політичних, моральних, естетичних, світоглядних орієнтацій та уподобань; виявляє прагнення до таких форм і напрямків діяльності, які б консолідували суспільні зусилля, робили життя кожної людини змістовним, цивілізованим та перспективним; є активною в політико-правовій сфері.

Незважаючи на складну політичну, економічну, соціальну ситуацію в країні, громадські структури молодіжного руху активно розвиваються, зберігаючи свої історичні традиції, корені, займають відповідне місце у політичній системі суспільства і нині набули досить виразної окресленості та визначеності, що обумовлено наявністю підтримки й проведенням активної політики з боку держави й місцевої влади.

Ключові слова: політико-правова активність, молодіжна політика, молодь, форми політичної активності молоді

Цитування: Іваній, О. (2023). Становлення політико-правової активності молоді в Україні. *Консенсус*, 2, 111-123.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/65

* кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри права та методики викладання правознавства Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: elena@sspu.edu.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

Постановка проблеми. Останні роки розвитку української державності актуалізували необхідність наукового осмислення та розробки принципів і механізмів оптимізації молодіжної політики з урахуванням вітчизняної специфіки, яка не зводиться до стандартизованого, уніфікованого набору інститутів і технологій, а залежить від соціально-економічних умов, від державного устрою, від політичної культури, від сформованих традицій сприйняття влади. У сучасній Україні йде пошук такої моделі, що адекватно відповідає інтересам влади, суспільства та молоді. Оскільки молодь є зацікавленим та активним гравцем, учасником перетворень, що відбуваються в країні, то для вироблення ефективних стратегічних пріоритетів у молодіжній політиці і використанні потенціалу інноваційної активності молоді на користь розвитку громадянського суспільства необхідна творча деконструкція традиційних моделей політико-правової активності молоді. Молодіжне середовище – це лабораторія, яка виробляє та апробовує невідомі раніше цінності, відносини, моделі поведінки, культурні норми та зразки[1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти ролі молоді України в сучасних суспільних процесах досліджували В. Бебик[2], М. Білик[3], М. Головатий[4], В. Головенько[5], О. Корнієвський[6], Л. Овдієнко[7], В. Перебенесюк[8], В. Ребкало[9], Н. Черниш[10] та ін. До проблематики політичної активності молоді зверталися такі зарубіжні вчені, як: Г. Алмонд[11], П. Бурдьє[12], Є. Вятр[13], Р. Роуз[14] та інші.

---

[1] Політологія: курс лекцій. Навчальний посібник. Тернопіль: Магнолія-плюс, 2004. 236 с.

[2] Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. Київ: А.Л.Д., 1996. С. 41–65.

[3] Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді. *Соціальна психологія: Український науковий журнал*. 2008. № 4. С. 96-105.

[4] Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. Київ: Наук. думка, 2005. 325 с.

[5] Головенько В.А. Український молодіжний рух у XXI ст. Київ: А.Л.Д., 1997. 158 с.

[6] Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. Київ: Київське братство, 1997. 132 с.

[7] Овдієнко Л.Н. Когнітивний компонент змісту політичної освіти у соціокультурному контексті. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: Зб. статей. 2002. Вип. 6 (9). С. 131-142.

[8] Соціальні конфлікти і молодь: [монографія] / В.П. Перебенесюк, І.Е. Бекешкіна; [відп. ред. О.О. Яременко]. Київ: Наук. думка, 1994. 107 с.

[9] Ребкало В.А., Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та впровадження в Україні. Київ: УАДУ, 2002. 80 с.

[10] Черниш Н.Й. Соціологія молоді: Конспект лекцій. Київ: ІЗМН, 2003.

[11] Almond Gabriel. Comparative Political Systems. URL: http://www.jstor.org/pss/2127255

[12] *The Inheritors: French Students and Their Relations to Culture*. University of Chicago Press, 1979. URL: http://ifile.it/9yo7v8b

[13] Вятр Е.Й. Социология политических отношений. Москва: Прогресс, 1979. 464 с.

[14] Rose Richard (ed.). *Electoral Participation. A Comparative Analysis*. Beverly Hills-London, Sage Publications, 1980, pp. 358 (s.p.).

Серед вітчизняних науковців слід виділити, В. Горбатенка[15], В. Капіцина[16], А. Карнаух[17], О. Каретну[18], В. Кулік[19], Н. Паніну[20], Н. Юрій[21], В. Якушика[22] й ін.

Проте саме комплексного дослідження становлення політико-правової активності молоді, які закріплені в державних і цільових програмах у цій сфері поки що не здійснено.

Виклад основного матеріалу. За результатами наукового пошуку визначено, що політико-правова активність особистості (або публічна активність громадянина) – це вияви дій, вчинків, поведінки громадянина, які можуть бути співвіднесені з закріпленими (встановленими) у суспільстві правовими нормами та спрямовані на розв'язання різноманітних проблемних ситуацій, пов'язаних із функціонуванням суспільства. Активність, таким чином, є формою реалізації системи прав, свобод та обов'язків людини, та є сутнісним виявом політико-правової свідомості[23].

Політико-правова активність може носити як конструктивний, так і деконструктивний характер[24].

Конструктивними є наступні форми активності:

1. Ініціативна – заснована на ініціативі індивіда, його діяльності, або ж діяльності певних груп. Її метою є прийняття зміни для формування та розвитку громадянського суспільства, а також створення сприятливих умов для подальшої

---

[15] Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 367.

[16] Капицын В.М. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости. *Российский журнал социальной работы*. 1998. № 7. С. 1-16.

[17] Карнаух А. Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 63-69.

[18] Каретна О.О. Політична активність молоді як чинник становлення незалежності. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. Одеса: Фенікс, 2013. Вип. 48. С. 208-217.

[19] Кулік В. Молода Україна: сучасний молодіжний рух та неформальна ініціатива. Київ: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. 460 с.

[20] Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 41-48.

[21] Юрій Н.М. Молодь в політичній системі сучасного суспільства. *Громадянський патріотизм і проблеми викладання україністики у вузах Одещини*: Матеріали науково-практичної конференції. Одеса: Астропринт, 2001. С. 13-139.

[22] Якушик В.М. Типологізація молодіжних громадських об'єднань. *Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні*. 1997. Розд. 1, § 2. С. 12-28.

[23] Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Шемчушенка. Київ: «Видавництво», 2001. С. 45-47.

[24] Баранова Г.В. Формы проявления социально-политической активности, характер ее воздействия на развитие общества. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2014. № 5-1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/formy-proyavleniya-sotsialno-politicheskoy-aktivnosti-harakter-ee-vozdeystviya-na-razvitie-obschestva

життєдіяльності Це участь: у передвиборчих кампаніях; електоральна; у формуванні органів державної влади; у діяльності громадських організацій; у референдумах.

2. Конструктивні соціальні мережі – активність проявляється через форми взаємодії з громадськістю: підписання петицій; написання соціальноважливих постів; коментування публікацій для їх поширення; публікація постів із певною проблематикою.

3. Утриманська – заснована на перекладанні вирішення проблем на інших суб'єктів: написання звернень до владних органів.

4. Демонстративна – виражається у формах імітації самостійної активності за рахунок інших людей чи проектів.

5. Соціальний протест – заснований на вираженні невдоволення: акції протесту; демонстрації; мітинги; пікети.

Деконструктивна активність характеризується негативними, конфліктними формами діяльності, результати якої мають часом непередбачувані, руйнівні наслідки, що дестабілізують суспільство та державу. Вона може проявлятися в активній та пасивній формах.

Активна форма заснована на активному прояві певних дій, з метою висловлення незгоди з певними діями чи подіями: бойкотування виборів; протестні акції, що призводять до конфліктних дій; силові страйки; блокування; голодування.

Пасивна форма заснована на відсутності ініціативності громадян при вирішенні будь-яких питань та прийнятті суспільно важливих рішень: байдужість у вирішенні важливих політичних питань; участь з примусу у вирішенні питань чи діяльності організацій; участь за звичкою без аналізу питання.

Форми політичної активності багато в чому задані самим устроєм політичної системи, рівнем її розвитку та можливістю відкрито відстоювати свої інтереси різним соціальним групам та верствам суспільства. Зростання задоволеності громадян політикою держави у різних сферах має зміцнювати позиції політичного класу та призводити до форм участі, виражених у більш менш явній підтримці чинного курсу. Навпаки, непопулярні рішення призводять до зростання невдоволення, поповнення опозиційних угруповань та, як наслідок, до протестних форм політичної участі.

Так, українське суспільство схильне пов'язувати надії на краще майбутнє з молодим поколінням, а прихід молоді у політику (за уявленнями – активної, освіченої, прогресивної) – з позитивними змінами в країні; зміну поколінь – з остаточним відходом від радянського способу мислення й підходів («доки не зміниться покоління – нічого не зміниться»). Згідно з Законом України «Про основні засади молодіжної політики», молодь – це молоді особи, громадяни України, іноземці та особи без громадянства віком від 14 до 35 років, які перебувають в Україні на законних підставах[25].

[25] Про основні засади молодіжної політики: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 28. Ст. 233.

Політико-правова активність молоді проявляється у молодіжних ініціативах у сфері демократизації та прав людини, у впровадженні соціальних інновацій, залученні молоді до волонтерської діяльності в організаціях громадянського суспільства на місцевому та національному рівнях, у підготовці молодіжних працівників з питань підвищення громадянської активності молоді тощо.

Нині в Україні склалося два основні напрями залучення молоді до організаційних форм політичної активності. Перший здійснюється через функціонування провладних структур залучення молоді та виражається переважно у формі участі-підтримки; другий – реалізується через опозиційні канали залучення, які орієнтують молодь на протестну участь.

Становлення та функціонування провладного політичного залучення можна пов'язати з активізацією державної молодіжної політики та правотворчої діяльності. Нормативно-правова база молодіжної політики в незалежній Україні формувалася ще протягом 90-х років. (Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992 р.), закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.) та «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), тому має ознаки й недоліки пострадянського сприйняття ролі і реалій життя молодих громадян. Часи змінилися, виникли нові виклики і потреби, з'явилося багато нового – молодіжні працівники, молодіжні центри, вуличні культури.

У пострадянському законодавстві також не було багатьох речей, які закріплені у Європейській хартії про участь молоді в муніципальному та регіональному житті (1992 р.). У преамбулі Хартії зазначається, що активна участь молодих людей в ухваленні рішень і діяльності на місцевому і регіональному рівнях має важливе значення, якщо ми хочемо побудувати більш демократичне, солідарне і процвітаюче суспільство. Адже місцеві органи влади, які є найближчими до молоді, відіграють дуже важливу роль. При цьому вони можуть забезпечити для молоді можливість не тільки познайомитися з принципами демократії та громадянства, але й практикувати їх.

З метою удосконалення системи функціонування вітчизняної молодіжної політики, методів та інструментів її реалізації і закріплення європейських підходів до молодіжної політики було прийнято Закон України «Про основні засади молодіжної політики», який набув чинності 22.05.2021 р.[26]

Згідно зі ст. 5 участь молоді у формуванні та реалізації молодіжної політики забезпечується шляхом врахування позиції молоді під час прийняття рішень, що стосуються молоді, залучення суб'єктів молодіжної роботи до реалізації молодіжної політики. Текст цього Закону України написано у тісній співпраці та за участі молоді[27].

---

[26] Про основні засади молодіжної політики: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 28.

[27] Реформування молодіжної політики відповідно до сучасних запитів молоді та держави. Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2012-2021 років). Київ: ТОВ «Ройлайд», 2021. С. 19.

Законом передбачено діяльність Національної молодіжної ради України[28], яка є громадською спілкою, що об'єднує більшість молодіжних громадських організацій в Україні.

Закон також передбачає створення консультативно-дорадчого органу – Національної ради з питань молоді, основними завданнями якої мають стати:

- сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань формування та реалізації молодіжної політики;
- підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної молодіжної політики;
- визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної молодіжної політики;
- сприяння підвищенню ефективності діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері молодіжної політики;
- сприяння удосконаленню нормативно-правової бази у сфері державної молодіжної політики;
- забезпечення координації, співпраці між центральними, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Молодіжні та дитячі громадські об'єднання отримали широкий спектр інструментів для повноцінної партнерської участі у формуванні та реалізації молодіжної політики, вирішенні питань власного інституційного розвитку.

Окрім цього закон урегульовує питання діяльності Українського молодіжного фонду. Згідно з документом, Фонд є бюджетною установою, що виконує спеціальні функції щодо сприяння реалізації завдань молодіжної політики, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством молоді та спорту України. Діяльність Фонду має стимулювати розробку і впровадження сучасних проектів у сфері молодіжної політики, допомогти розвинути мережі молодіжних організацій, які дійшли б до кожної громади.

Таким чином, прагнення держави контролювати політичну активність молоді призводить до створення численних організаційних форм участі в політиці. Молодіжна робота здійснюється молодіжними працівниками з метою реалізації молодіжної політики, організації молодіжної роботи та створення умов для всебічної самореалізації молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття її потенціалу, захисту інтересів та прав молоді. Органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади можуть створювати робочі місця для молодіжних працівників, у тому числі укладати з ними трудові договори/контракти для залучення їх до здійснення молодіжної роботи на підприємствах, в установах та організаціях комунальної форми власності.

Законом передбачено створення розгалуженої мережі молодіжних центрів, які по своїй суті є осередками практичної роботи з молоддю. Це унікальні установи, що

[28] Національна молодіжна рада України. URL: https://nycukraine.org/

сприяють розвитку молодих людей, громадянській освіті, популяризації здорового способу життя, волонтерства, молодіжному підприємництву, підвищенню рівня мобільності молоді тощо. Їх напрями роботи формуються відповідно до потреб та інтересів молодих людей конкретного населеного пункту.

Також запроваджено поняття молодіжних просторів, що можуть створюватись на базі закладів освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та підпорядкування й використовуватись з метою здійснення молодіжної роботи, зокрема організації змістовного дозвілля дітей та молоді, надання послуг з неформальної освіти, розвитку вуличних культур тощо. Такі молодіжні хаби, платформи та коворкінги успішно працюють у більшості обласних центрів України, активно розвиваються в маленьких містах і селах України. Щороку присуджується Премія Кабінету Міністрів України за особливі досягнення молоді у розбудові України, які сприяють розвитку молодіжних ініціатив на місцевому рівні.

З 2019 року діє громадська спілка «Національне українське молодіжне об'єднання», головним завданням діяльності якого є забезпечення максимального представництва різних груп молоді у формуванні та реалізації державної молодіжної політики відповідно до принципів Європейської хартії участі молоді. Воно сприяє розвитку молодіжної політики в Україні через розвиток громадянської освіти своїх членів і партнерів, підтримку їхньої громадянської активності, спільну адвокацію прав та інтересів молоді.

Ще одним із суб'єктів, який активно впливає на формування молодіжної активності є Рада з молодіжних питань, утворена як консультативно-дорадчий орган при Президентові України[29].

Застосування концептуально оновлених підходів і використання широкого кола інноваційних механізмів та інструментів роботи з молоддю за допомогою поширення найкращих практик останніх років, впровадження рекомендацій українських і міжнародних експертів, молодіжного сектору Ради Європи, використання досвіду молодіжної роботи країн ЄС, рекомендації ООН щодо підтримки молодих громадян в усіх сферах життєдіяльності передбачені Державною цільовою соціальною програмою «Молодь України» на 2021-2025 роки[30]. З метою раціонального використання ресурсів передбачено концентрацію зусиль на таких завданнях: підвищення рівня компетентностей молоді, зокрема громадянських; підвищення рівня культури волонтерства серед молоді; активізація залучення молоді

[29] Указ Президента України «Про Раду з молодіжних питань» від 10.09.2021 р. № 462/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4622021-40073

[30] Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.06.2021 р. № 579. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-molod-ukrayini-na_20212025-roki-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-aktiv-kabinetu-ministriv-ukrayini-579-020621

до процесів ухвалення рішень; зміцнення соціальної згуртованості молоді, у тому числі шляхом здійснення обмінів молоддю в межах України та у партнерстві з іншими державами і міжнародними організаціями; виконання програм підготовки фахівців, які працюють з молоддю, зокрема програми «Молодіжний працівник»; забезпечення функціонування молодіжних центрів і державної установи «Всеукраїнський молодіжний центр»; сприяння створенню умов для розвитку спроможності інститутів громадянського суспільства для досягнення завдань Програми.

Крім того, указом Президента України схвалено Національну молодіжну стратегію до 2030 року[31], що забезпечує створення додаткових можливостей для становлення, розвитку та підвищення рівня конкурентоспроможності молоді, реалізації її конституційних прав і свобод, утвердження у молодіжному середовищі здорового способу життя, сприяння ініціативі й активності молодих громадян в усіх сферах життєдіяльності суспільства та держави.

На залучення молоді до розбудови громадянського суспільства, заохочення суспільно активної молоді, підтримку та розвиток молодіжних ініціатив на місцевому та національному рівнях, співпрацю органів місцевого самоврядування та молоді спрямовані:

– гранти Президента України для обдарованої молоді;

– Премія Верховної Ради України за внесок молоді у розвиток парламентаризму, місцевого самоврядування, яка присуджується громадянам України, які є молоддю відповідно до закону, а також молодіжним, дитячим громадським об'єднанням, які активно сприяли процесам державотворення, розвитку парламентаризму та місцевого самоврядування, досягли значних результатів у вирішенні соціальних і правових питань;

– Премія Кабінету Міністрів України за особливі досягнення молоді в розбудові України, яка присуджується щороку двадцятьом лауреатам, особливі досягнення яких за попередній рік сприяють розвитку молодіжних ініціатив на місцевому рівні;

– національний конкурс «Молодіжна столиця України»;

– щорічний конкурс проєктів, розроблених молодіжними та дитячими громадськими організаціями, реалізація яких фінансується з державного бюджету.

Отже, українське законодавство забезпечує розвиток ініціативи та активності молоді в усіх сферах суспільного життя; розвиток молодіжного самоврядування; надає право створювати дитячі та молодіжні громадські організації; сприяє участі молоді у формуванні і реалізації державної молодіжної політики; сприяє залученню молоді до участі в роботі консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування тощо.

Проте, не можна не визнавати той факт, що соціальні, політичні та економічні

[31] Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року: Указ Президента України від 12.03.2021 р. № 94/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text

негаразди, воєнні дії в країні по-різному впливають на життя наших громадян. Для когось несправедливість, політичні чи економічні проблеми стають тим пусковим механізмом, що активізує комплекси просоціальної чи творчої мотивації та визначає зміст політико-правової активності. Для когось – навпаки – ті ж чинники викликають протестну мотивацію чи мотивацію руйнування та запускають процеси дезадаптації чи неконструктивної поведінки.

Тому другим напрямом залучення молоді до організаційних форм політичної активності, як зазначалося вище, є опозиційні шляхи, які орієнтують молодь на протестну участь, використовують інформацію негативного характеру для привернення уваги незадоволеної молоді до соціально-політичних проблем. Влада звинувачується в нездатності вирішити проблеми, що накопичилися, надалі висуваються пропозиції щодо виходу з кризи або примусу держави діяти в інтересах суспільства. Активістів провокують на прямі форми політичної участі – мітинги, ходи, масові флешмоби, одиночне пікетування тощо. При цьому опозиціонери не завжди приділяють належну увагу порядку узгодження цих акцій з органами влади, наполягаючи на конституційному праві громадян мирного протесту. У зв'язку з цим вони часто вступають у пряму конфронтацію з органами правопорядку.

Наша молодь стала не просто свідком, а й повноцінним учасником декількох соціальних революцій. Так, першим серйозним соціальним потрясінням стала так звана «Революція на граніті», коли в жовтні 1990 року студенти оголосили голодування та домоглися виконання своїх вимог від керівництва країни. У 2000–2001 роках відбулася серія протестних рухів, організована політичною опозицією у зв'язку з вбивством журналіста Георгія Гонгадзе та спрямована на відставку Президента Л.Д. Кучми й усіх керівників силових структур. У 2004 р. у країні відбулася Помаранчева революція (акції протесту, мітинги, пікети, страйки та інші акти громадянської непокори, що були викликані масовими фальсифікаціями президентських виборів 2004 р. на користь провладного кандидата В.Ф. Януковича, що призвели до повторних виборів Президента України), а в 2013–2014 рр. – Революція Гідності (протестні акції, спричинені протиправним розгоном мирної акції студентів та громадських активістів, що виступали проти відходу керівництва країни від курсу на Європейську інтеграцію). Усі ці події супроводжувалися «майданами» – протестами на головній площі країни – і по-різному сприймаються представниками різних поколінь: для когось це історія, а для когось – частина життя. Лише за два роки в Україні було зафіксовано більш ніж 328 тис.[32] масових заходів, пов'язаних із подіями Майдану. За оцінками експертів[33], Майдан дав суттєвий імпульс розвитку громадянського суспільства в Україні, відкрилися нові можливості розвитку.

[32] Євромайдан. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євромайдан

[33] Чи стала Революція гідності рушієм розвитку громадянського суспільства – експертне опитування. URL: https://dif.org.ua/article/chi-stala-revolyutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya

Основним механізмом залучення молоді до опозиційних угруповань можна вважати привернення її уваги до різних соціально-економічних проблем через популяризацію альтернативних шляхів розвитку держави та суспільства.

Отже, сьогодні для молодих людей в Україні, здавалося б, відкривається все більше можливостей задовольняти свої інтереси та потреби, але одночасно ускладнюються й умови для такої самореалізації.

Сучасна демографічна та соціально-економічна криза, що проявляється у зниженні чисельності молоді та питомої ваги в загальній чисельності населення, наявності проблем з працевлаштування та забезпечення гідних умов праці молоді, зростанні рівня бідності й малозабезпеченості у період військового конфлікту, вимагає посилення уваги до формування й реалізації молодіжної політики в нашій країні.

Висновки

За результатами дослідження було встановлено, що молодь має здатність більш вільно, ніж люди середнього й похилого віку, висловлювати свої думки з політичних питань, співпрацюти з органами влади та брати участь у створених державою каналах мобільності, претендувати на статусні позиції та будувати кар'єру у політиці. Тому завдяки молоді проходить справжній бум молодіжних ініціатив, громадських рухів, стартапів та бізнесових ідей.

У періоди загострення політичних протиріч молодь перебуває в епіцентрі боротьби, активно підтримує представників радикальних політичних сил, голосно заявляє про себе, беручи участь у протестних мітингах, ходах, пікетах, тим самим впливаючи на політичні центри влади. На нашу думку, завдання молодіжної політики держави у цьому аспекті полягає в запобіганні радикалізації протестів, зокрема адекватним реагуванням на них, передбачаючи безпеку учасників заходів і враховуючи їхні інтереси.

Проаналізувавши нову нормативну базу, можна зробити висновок, що основною умовою прогресу в молодіжний сфері є необхідність узгодженої співпраці (за безпосередньої участі молоді) органів державної влади та місцевого самоврядування у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, установами й закладами, що працюють з молоддю, молодіжними центрами, консультативно-дорадчими органами, органами учнівського та студентського самоврядування, міжнародними організаціями, молодіжними працівниками, представниками роботодавців і бізнесу.

Очевидно, що має бути спільне розуміння ефективних кроків та реформ у контексті молодіжної сфери для всіх державотворців: науковців, владних структур, виконавчих інституцій та власне молоді як повноцінного суб'єкта. Держава має сприяти підвищенню ролі молоді в суспільстві, підвищенню її політико-правової активності, набуття гідного місця в суспільстві.

REFERENCES

Almond, Gabriel. Comparative Political Systems. URL: http://www.jstor.org/pss/2127255 [in English].

Baranova, G.V. (2014). Formy proiavleniia sotsialno-politicheskoi aktivnosti kharakter ee vozdeistviia na razvitie obshchestva [Forms of manifestation of social-political activity, the nature of its impact on the development of society]. *Gumanitarnye sotsialno-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki*, 5–1 URL: https://cyberleninka.ru/article/n/formy-proyavleniya-sotsialno-politicheskoy-aktivnosti-harakter-ee-vozdeystviya-na-razvitie-obschestva [in Ukrainian].

Bebyk, V.M., Holovatyi, M.F. & Rebkalo, V.A. (1996). Politychna kultura suchasnoi molodi [Political culture of modern youth]. Kyiv [in Ukrainian].

Bilyk, M. (2008). Osoblyvosti formuvannia politychnoi kultury suchasnoi molodi [Features of the formation of political culture of modern youth]. *Sotsialna psykholohiia*: *Ukrainskyi naukovyi zhurnal*, 4, 96–105 [in Ukrainian].

Chernysh, N.Y. (2003). Sotsiolohiia molodi [Sociology of youth]: Konspekt lektsii. Kyiv: IZMN [in Ukrainian].

Chy stala Revoliutsiia hidnosti rushiiem rozvytku hromadianskoho suspilstva – ekspertne opytuvannia [Did the Revolution of Dignity become a driving force for the development of civil society – expert survey]. URL: https://dif.org.ua/article/chi-stala-revolyutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya [in Ukrainian].

Holovatyi, M.F. (2005). Molodizhna polityka v Ukraini: problemy onovlennia [Youth policy in Ukraine: problems of renewal]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Holovenko, V.A. (1997). Ukrainskyi molodizhnyi rukh u XXI st. [The Ukrainian youth movement in the 21st century]. Kyiv: A.L.D. [in Ukrainian].

Kapitsyn, V.M. (1998). Sotsialnaia politika i pravo sushchnost i vzaimozavisismosti [Social policy and law: essence and interdependence]. *Rossiiskii zhurnal sotsialnoi raboty*, 7, 1–16 [in Russian].

Karnaukh, A. (2005). Problemy molodizhnoi polityky v suchasnii Ukraini [Problems of youth policy in modern Ukraine]. *Politychnyi menedzhment*, 4, 63–69 [in Ukrainian].

Karetna, O.O. (2013). Politychna aktyvnist molodi yak chynnyk stanovlennia nezalezhnosti [Political activity of youth as a factor in the formation of independence]. *Aktualni problemy polityky*: zb. nauk. pr., 48, 208–217 [in Ukrainian].

Korniievskyi, O.A. & Yakushyk, V.M. (1997). Molodizhnyi rukh ta politychni ob'iednannia v suchasnii Ukraini [Youth movement and political associations in modern Ukraine]. Kyiv: Kyivske bratstvo [in Ukrainian].

Kulik, V. (2000). Moloda Ukraina: suchasnyi molodizhnyi rukh ta neformalna initsiatyva [Young Ukraine: modern youth movement and informal initiative]. Kyiv: Tsentr doslidzhennia problem hromadianskoho suspilstva [in Ukrainian].

Ovdiienko, L.N. (2002). Kohnityvnyi komponent zmistu politychnoi osvity u sotsiokulturnomu konteksti [The cognitive component of the content of political education in the sociocultural context]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*: *Zb. Statei*, 6 (9), 131–142 [in Ukrainian].

Panina, N. (2001). Molod Ukrainy: struktura tsinnostei, sotsialne samopochuttia ta moralno psykholohichnyi stan za umov totalnoi anomii [Youth of Ukraine: structure of values, social well-being and moral and psychological state under conditions of total anomie]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 41–48 [in Ukrainian].

Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk (2004). [Political science encyclopedic dictionary] / Uporiadnyk V.P. Horbatenko; Za red. Yu.S. Shemshuchenka, V.D. Babkina, V.P. Horbatenka. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk (2001). [Political encyclopedic dictionary]. K.: «Vydavnytstvo» [in Ukrainian].

Politolohiia: kurs lektsii (2004). [Political science: a course of lectures] Navchalnyi posibnyk. Ternopil: Mahnoliia-plius [in Ukrainian].

Rebkalo, V.A. & Tertychka, V.V. (2002). Derzhavna polityka: analiz ta vprovadzhennia v Ukraini [State policy: analysis and implementation in Ukraine]. Kyiv: UADU [in Ukrainian].

Rose Richard (ed.) (1980). Electoral Participation. A Comparative Analysis, Beverly Hills-London, Sage Publications [in English].

Sotsialni konflikty i molod (1994). [Social conflicts and youth] / V.P. Perebenesiuk, I.E. Bekeshkina; [vidp. red. O.O. Yaremenko]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

The Inheritors: French Students and Their Relations to Culture, University of Chicago Press, 1979. URL: http://ifile.it/9y07v8b [in English].

Viatr, E.I. (1979). Sotsiologiia politicheskikh otnoshenii [Sociology of political relations]. Moskva: Progress [in Russian].

Yakushyk, V.M. (1997). Typolohizatsiia molodizhnykh hromadskykh obiednan [Typology of youth public associations]. *Molodizhnyi rukh ta polityczhni obiednannia v suchasnii Ukraini*, 1, 2, 12–28 [in Ukrainian].

Yevromaidan [Euromaidan]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євромайдан [in Ukrainian].

Yurii, N.M. (2001). Molod v politychnii systemi suchasnoho suspilstva [Youth in the political system of modern society]. *Hromadianskyi patriotyzm i problemy vykladannia ukrainistyky u vuzakh Odeshchyny*: *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*, 136–139 [in Ukrainian].

історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/124-134
УДК (UDC) 94 (477) : 341.322.5 «1941/1943»

MILITARY-ADMINISTRATIVE, LEGAL SYSTEM AND EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF CHERNIHIV REGION IN 1941-1943

Andriy Hrytsenko*
Angelika Kolienko**

Abstract

In the article, the authors comprehensively investigated the features of everyday life of the rural population of Chernihiv Region in 1941–1943 under the conditions of the military-administrative and legal system of the occupation authorities. An analysis of the created military-administrative and legal system was carried out on the basis of documentary sources. In the process of working on the article, a number of methods of historical research were used, in particular: the method of periodization, historical-comparative and historical-systemic methods.

Attention has been drawn to the fact that during the occupation in the Chernihiv Region, the everyday life of the rural population has changed significantly. The highest manifestation of its deterioration was the burning by the occupiers of more than 60 settlements in the Chernihiv Region. Thanks to the analysis of historical sources and scientific works of a number of scientists, the authors of the article also determined the essential features of the influence of the occupation regime on the everyday life of the rural population of Chernihiv Region, analyzed their main components: the activities of field and local commandants, the deployment of repressive measures against the population with the introduced system of punishments from fines, restrictions to shootings and total control over the life and activities of the local population. This punitive policy was, in fact, revenge of the occupiers on civilians for cooperation with the local Soviet partisans. The article gives a number of examples of the destruction of local civilians by German-Nazi invaders on the territory of Chernihiv Region during 1941–1943.

It was determined that the occupation regime organized by the invaders led to great human losses among the peaceful inhabitants of villages and small towns, difficult conditions of everyday

* Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9107-1394

** Assistant of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Novgorod-Siverskyi, Ukraine. E-mail: kolienkoanzelika@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5366-8561

life due to the introduction by the occupiers of a terrible legal situation of the population and the deportation of people to Germany.

Keywords: everyday life, population, peasants, propaganda, Chernihiv Region, occupiers, Nazis, regime, order

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ПРАВОВИЙ ЛАД І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941-1943 рр.

Андрій Гриценко*
Анжеліка Колієнко**

Анотація

У статті автори комплексно дослідили особливості повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941-1943 рр. в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної влади. На основі документальних джерел здійснено аналіз створеного військово-адміністративного та правового ладу. У процесі роботи над статтею використано низку методів історичного дослідження, зокрема: метод періодизації, історико-порівняльний та історико-системний методи.

Звернено увагу, що за час окупації в Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Завдяки аналізові історичних джерел та наукових робіт ряду вчених авторами статті також визначено суттєві особливості впливу окупаційного режиму на повсякденного життя сільського населення Чернігівщини, проаналізовано їх основні складники: діяльність польових та місцевих комендатур, розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень до розстрілів та тотальним контролем за життям та діяльністю місцевої людності. Ця каральна політика, фактично, була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. У статті наведено ряд прикладів знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 років.

Визначено, що організований загарбниками окупаційний режим призвів до великих людських втрат серед мирних мешканців сіл і невеличких містечок, складних умов повсякденного життя через запровадження окупантами жахливого правового становища населення та вивезення людей до Німеччини.

Ключові слова: повсякденне життя, населення, селяни, пропаганда, Чернігівщина, окупанти, нацисти, режим, порядок

Цитування: Гриценко, А. & Колієнко, А. (2023). Військово-адміністративний, правовий лад і повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941-1943 рр. *Консенсус*, 2, 124-134.
URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/66

* доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9107-1394

** асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Новгород-Сіверський, Україна. E-mail: kolienkoanzelika@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5366-8561

Постановка проблеми. Масове знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів сіл та селищ на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 років базувалось на чітко прописаній правовій основі та традиційності націонал-соціалізму. За час окупації, в ході німецько-радянської війни, в Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Ця каральна політика, фактично, була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. Найбільшими за чисельність людських жертв є злочини окупантів в селищі Корюківка (Корюківський район, де знищено 6 700 мешканців) та в селі Козари (колишнього Носівського, а з 2020 р. – Ніжинського району), закатованими були 4 тис. селян).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 роках залишається малодослідженими. Зокрема, перелік спалених сіл вперше був надрукований у 1972 р. в серійному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область»[1]. У 1980-х рр. побачила світ серія документальних та художніх матеріалів про спалені села Української РСР під назвою «Дзвони пам'яті», включаючи й Чернігівщину[2] та праця-меморіал «Вінок безсмертя» (1987 р., за редакцією О. Федорова)[3]. Проте, це були науково-популярні, а не наукові видання.

Серед напрацювань українських вчених з теми слід виокремити праці останніх десятиліть: А. Кентія та В. Лозицького[4], І. Дерейка[5], які охарактеризували наслідки окупаційного націонал-соціалістичного та радянського терору. Цю проблематику також розвивали угорські історики К. Унгварі[6], Т. Краус та Є. Варге[7], які доволі ґрунтовно розглянули участь угорських військових у спаленні мирних жителів сіл на теренах Чернігово-Сіверщини. Автори статті[8] також досліджували різні аспекти

[1] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / Ред. кол. тому: Дериколенко О.І. (гол. редкол.). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.

[2] Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни: худ. та докум. твори / упоряд. Л.Н. Горлач та ін. Київ: Рад. письменник, 1986. 279 с.

[3] Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова). Київ: Видавництво політичної літератури України. 1987. 578 с., іл.

[4] Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944). Київ: Генеза, 2005. 408 с.

[5] Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Інститут історії України, 2012. 174 с.

[6] Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. *Клио*. 2011. № 2 (53). С. 56–59.; Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. (окончание). *Клио*. 2011. № 3 (54). С. 54–55.

[7] Краус Т., Варга Е.М. Венгерские войска и нацистская истребительная политика на территории советского Союза. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2015. № 1 (6). С. 91–99.

[8] Гриценко А.П. Формування Глухівського партизанського загону: правда і вимисли.

розгортання радянського Руху Опору в означений період. В останні роки вченим Є. Шаповаленком[9] було захищено дисертацію, а також авторським колективами підготовлено ряд збірників документів та матеріалів[10].

На жаль, у роботах вищеперерахованих науковців не були подолані межі локальності, а також не відбулось чіткого осмислення проблем повсякденного життя мешканців суто Чернігівської області. Використання термінів «карателі», «німецький каральний загін», «фашисти» дезорієнтує та не дає можливості реконструювати портрет осіб, що здійснювали ці страшні злочини проти людяності. Для розуміння повсякденного життя селян Чернігівщини в 1941–1943 рр. необхідно ще аналізувати багато джерел та літератури.

Виходячи з ситуації, що склалася **метою роботи** є ґрунтовне дослідження історії повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 роках в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної лади. **Ціллю статті** є визначення суттєвих особливостей впливу окупаційного режиму на повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941-1943 роках з аналізом їх основних складників: діяльності польових (фельдкомендатур) та місцевих комендатур (ортскомендатур); розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень, вивезення людей до Німеччини до розстрілів та тотальним контролем за життям та примусовою працею місцевої людності. Важливим є також питання військово-адміністративного ладу, який тоді існував для місцевого населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після окупації в 1941 р., Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька області та Крим відносились до зони дії

Сіверщина в історії України: Зб. наукових праць. Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 286-288; Колієнко А.А. Роль партизанських з'єднань у спаленні сіл та селищ Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Студентські історичні студії: збірник наукових праць*. Глухів: ГНПУ імені Олександра Довженка, 2022. № 8. С. 19–23; Колієнко А.А. Участь 105-ї угорської дивізії в репресивних акціях на теренах Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів фахової передвищої, вищої освіти та молодих учених «Освіта і наука XXI століття: молодіжний вимір»*. (м. Глухів, 11–12 березня 2021 р.). Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженко, 2021. С. 116–118.

[9] Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум», 2018. 381 с.

[10] Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. Чернігів: Видавництво Десна Поліграф, 2013. 224 с.; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. 496 с.

військової адміністрації, де всі нагальні питання вирішувались VII відділом штабу групи армій «Південь»[11]. Саме цей штаб керував Чернігівщиною в 1941–1943 роках. Його головна польова комендатура № 399 розташовувалася у м. Конотоп (Сумська область). Існували ще дві польові комендатури (фельдкомендатури) FK № 197 (м. Ніжин, Чернігівська область) та FK № 194 (м. Щорс, нині Сновськ Чернігівської області), які підпорядковувались безпосередньо головній[12]. Цим фельдкомендатурам звітували всі місцеві комендатури (ортскомендатури). Так, до FK № 194 належали такі ортскомендатури: № 358 (м. Ріпки), № 431 (м. Мена), № 743 (м. Чернігів), № 762 (м. Холми), № 884 (м. Бахмач), № 1314 (м. Новгород-Сіверський). До FK № 197 підпорядковувались 2 ортскомендатури в м. Прилуки (№ 317) та м. Козелець (№ 770)[13]. Уся ця система комендатур забезпечувала правове, адміністративне та військове керівництво антипартизанськими операціями. Зауважимо, що с. Єліно у березні 1942 року було спалено за командування фельдкоменданта Імри Чендеша. Уже згадане містечко Корюківка у березні наступного року знищили за особистим розпорядженням керівника штабу головної польової комендатури № 399 Баєра Бруно Франца[14].

Окружні управи районного та місцевого рівнів почали активно формуватися ще восени 1941 р. Це було своєрідне цивільне управління. Вони забезпечували виконання всіх наказів вищих органів влади гітлерівської адміністрації. Одним з найважливіших завдань цих відомств було піклуватись про своєчасне постачання харчових продуктів та продовольчих товарів нацистам. Старости та їх безпосередні помічники мали дбати про регулярний експорт м'ясо-молочної продукції, зернових культур, деревини до Німеччини. «Сільські бухгалтери» займались обліком оподаткування місцевих жителів. На старост також покладався обов'язок організації нічної охорони, залучення місцевих жителів до ремонтних дорожніх робіт,

[11] Вєдєнєєв Д. Корюківка. Імена нацистських катів стають відомі. *Історична правда*. 1 березня 2013. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/ (дата звернення 10.02.2023); Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси* / Ред. колегія: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. Київ: Наукова думка, 2011. С. 368–391. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/11.pdf (дата звернення 10.02.2023); Нестеренко В.А. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – на початку 1942 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVIII–XIX. С. 106–110. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30049 (дата звернення 10.02.2023).

[12] Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров, В.А. Маняк та ін. Київ: Політвидав України, 1987. С. 63.

[13] Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): дис… к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2018. С. 41-42.

[14] Вєдєнєєв Д. Корюківка. Імена нацистських катів стають відомі. *Історична правда*. 1 березня 2013. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/ (дата звернення 10.02.2023).

повернення майна розкуркуленим особам, нагляд за роботою шкіл і навіть збір інформації про місцевий комуністичний актив. Звичайно, що були люди, які підтримували німецько-нацистську адміністрацію і беззаперечно виконували всі доручення, але більшість робили лише видимість «відданої праці» і хотіли скоріше вигнати окупантів[15].

Міські та районні управи мали проводити агітацію проти підтримки партизанського руху. Також вони займались формуванням списків для примусового вивезення населення на роботи до гітлерівської Німеччини, плануванням посівної кампанії. Люди мали право писати скарги до міських та районних управ, але, зазвичай, з цього нічого доброго не виходило. З 1942 року з'являється посада бургомістра. Під його особистим контролем перебувала вся документація, що стосувалась земельних та фінансових питань. Зауважимо, що податки, які кожен місяць збирались, передавались у співвідношенні 60:40 окупантам та витрачались на зарплати місцевої поліції або на заохочення для найбільш активних «інформаторів»[16]. Вся нормативно-правова база репресивної політики окупаційних органів управління ґрунтувалася на документах Третього Рейху.

Відомо, що на початковому етапі окупації в 1941 р., перш за все, підтримувались всі можливі репресивні заходи щодо населення Чернігівщини. Таке формування «правової системи» почалося з наказу начальника штабу Верховного командування Вермахту Вільгельма Кейтеля від 16 вересня 1941 р. Уся ця репресивна політика була нормативно конкретизована в жовтні 1941 р.[17] До речі, ініціаторами збільшення кількості і методів репресивних заходів виступали керівники невеликих військових підрозділів, а не безпосередньо штаб Верховного командування. Генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау 10 жовтня 1941 р. видав наказ, в якому дозволяв негайно вживати найрішучіших заходів для того, щоб зміцнити авторитет окупаційної влади та запобігти проявам незадоволенням місцевого населення, не рахуючись з їх життями[18]. Наголосимо на тому, що у цьому наказі командувач 6-ю армією звертав увагу, що під репресивні дії переважно мали підпадати, перш за все, радянські комуністи. Місцеве мирне населення не повинно було потерпати від жорстоких репресій. Для них проводилась «політика заохочення до співпраці». Загалом, вся репресивна система мала працювати завдяки функціонуванню військово-польових судів.

З весни 1942 р. нацистська адміністрація почала формувати суди різних рівнів. Першими були створені районні, а потім міські. Районний, у свою чергу, мав

[15] Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини… С. 42-43.
[16] Ibid. С. 42-44.
[17] Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Сер. «Історичні науки»*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 13–14. URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf
[18] Bernd Boll: Generalfeldmarschall Walter von Reichenau. In: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): Hitlers militärische Elite. Band 1. Primus, Darmstadt 1998, S. 195–202.

складатись з голови суду та двох засідателів. Бувало, що суди районного значення очолювали бургомістри. Відмітимо, що права виносити вироки про смертну кару у районних суддів не було. Тим паче, всі рішення обов'язково перевірялись і затверджувались польовою комендатурою. Влітку 1942 р. районні суди були ліквідовані. Незначні правопорушення розглядали старости та бургомістри. З серпня 1943 р. почали роботу мирові суди. Головою тут призначався бургомістр, який врегульовував всі спірні майнові питання (купівлі-продажу, спадкування, оренди тощо)[19].

До речі, ще восени 1941 року німецька військова адміністрація вже чітко визначила перелік проступків для розстрілу жителів Чернігівської області. 6 листопада 1941 р. було оприлюднено «Оголошення коменданта Чернігова про розстріл громадян, що порушують окупаційний режим», в якому зазначалось таке: «1) Самовільне відвідування лісу; 2) Підтримує зв'язок з партизанами та надає їм допомогу (продукти харчування, жило); 3) Не повідомить про місце знаходження партизан та ін.»[20]. Фактична реалізація цього документа відбулась вже на початку листопада 1941 р., зокрема в оголошенні польового коменданта м. Ніжина зазначалося, що в с. Баранівка було розстріляно 10 мешканців села за напад на 4-х німецьких вояків та хазяїна їх квартири. Також це село було «підпалено та знищено дощенту»[21]. Уже з грудня 1941 р. міри покарання для населення, яке виступало проти окупаційної влади, стали більш жорсткими. Зокрема, активно використовувались такі методи залякування: смертна кара, вивезення до Німеччини без права сповіщення родичам та інші. Всі ці заходи «боротьби» з мирним населенням на найвищому законодавчому рівні були затверджені на початку 1942 р. Відомо, що з 16 січня 1942 р. за наказом Вільгельма Кейтеля стало офіційно дозволено солдатам застосовувати всі існуючі засоби і методи покарання місцевих жителів, навіть якщо «ворог» – це жінки чи діти. До речі, військовим дозволялось чинити злочини проти людяності і за це вони отримували своєрідну індульгенцію[22].

Окупаційна адміністрація намагалась своїм контролем охопити всі сфери життєдіяльності. Повсякденне життя селян ускладнювалась через існуванням німецьких адміністративних установ. Взимку 1942 р. було створено обласну земельну управу та районні. До їх обов'язків входив контроль аграрної промисловості. Саме вони слідкували за термінами вирощування врожаю, його зберіганням та переробкою. Проте їх рішення мали затверджуватись військовим сільськогосподарським командуванням.

---

[19] Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини… С. 44.

[20] Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сборник док. и материалов / редкол. Половец В.М., Гирман Ю.И. и др. Киев: Политиздат Украины, 1978. С. 63-64.

[21] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9. Типографський друк.

[22] Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель… С. 13–14.

Фельдкомендатури та ортскомендатури Чернігівської області очолювали здебільшого угорські військовики. Відомо, що у 1943 р. фельдкомендатурою FK № 194 керував підполковник Імра Чендеш, а ортскомендатуру в Семенівці – Франц Раднот. Також в залежності від ситуації в регіоні періодично змінювалося їх розміщення. Наприклад, у 1943 р. фельдкомендатура № 197 з Ніжина була передислокована до Чернігова, а місцева комендатура № I/743 з цього міста - до Ніжина[23].

З місцевих жителі гітлерівці формували поліційні органи. Нацисти створювали їх через недостатню кількість своїх сил для умиротворення тутешніх мешканців. Вони виконували накази комендатур та сільських общин. Наприклад, у новоствореній в м. Мена, весною 1943 р., фельдкомендатурі № 668 VII відділ займався співпрацею з місцевим населенням для вербування добровольців до допоміжних підрозділів німецької армії[24], зокрема, воєнізованого формування «Загін охорони врожаю»[25]. Для боротьби з партизанами їх не використовували. Іноді вони охороняли об'єкти військового значення, наглядали за військовополоненими, виїжджали на арешти партійно-радянського активу, проводили обшуки, проте найчастіше займались агітацією та інформуванням населення проти радянської влади, партизан. Заробітна плата їх коливалась від 5 до 40 карбованців. У селах поліційні відділи налічували до 15 поліцаїв. Брали не всіх в підряд. Вік поліцая міг коливатись від 20 до 35 років (старшини до 45 років), до того ж треба було бути високим та міцним фізично[26].

Відомо, що також мала місце примусова праця селян Чернігівської області в 1941–1943 роках. Так, у серпні 1941 р. рейхсміністром окупованих східних територій Альфредом Розенбергом було видано наказ про введення обов'язкових трудових повинностей. Трудодні були передбачені для населення віком від 18 до 45 років, але з 1943 р. вікові рамки зросли до 65 років. Містяни відпрацьовували повинності на заводах, а дехто продовжив працювати за своїм фахом (вчителі, лікарі тощо). Зауважимо, що у містах запрацювали Управління робочої сили, яким звітували біржі праці (тогочасні центри зайнятості населення). Селяни займались господарством, зокрема трудились на фермах чи йшли на найближчі будівництва. Якщо людина відмовлялась працювати, то її могли заарештувати чи навіть розстріляти[27].

У вересні–листопаді 1941 р. гітлерівці трансформували всю колгоспну систему, провели ряд економічних реформ. Колгоспне майно збиралось у всіх селян. Очолили колгоспи, головним чином, ті ж самі голови, що були і раніше. Влітку 1942 р. ці господарства перейменували на так звані «трудові общини». Люди працювали бригадами, які поділялись на ланки. 1 ланка – це жителі 8-10 дворів. Весь інвентар було порівно розділено між всіма бригадами. Зауважимо, що на рік необхідно було в

[23] ДАЧО. Ф. Р-3003. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 97, 173; Ф. Р-4211. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16.
[24] Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України) м. Чернігів, ф-7, № 17108, арк. 20–20зв. 22.
[25] ДАЧО. Ф. Р-3343. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 108.
[26] Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини… С. 44-47.
[27] Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.… С. 17–18.

середньому відпрацювати 80 (для жінок) або 120 (для чоловіків) трудоднів. Робітники після збору врожаю отримували свій відсоток (за 1 трудодень зернових давали до 1 кілограму дуже рідко, в основному по 300–400 грам), а з 1942 року запровадили грошову оплату. Платили мало, фінансів часто не вистачало. За 100 трудоднів давали від 1 до 3 карбованців. Крім того, за виконання трудоднів селяни могли одержати додаткові ділянки землі. Наприклад, в Авдіївській сільській управі Понорницького району положення «Реєстраційних листів про наділення селян земельними ділянками» дозволяло за 200–300 трудоднів одержати 0,2 га землі; а понад 300 трудоднів – 0,3 га[28].

Робочий день звичайного селянина починався о 4 ранку і тривав до 20 години. Всі свята та вихідні скасовувались, зокрема релігійні. Якщо людина запізнювалась, то її штрафували (від 200 карбованців, а за прогул всього дня – 500, чи до 1000 крб. – за інші проступки)[29]. За неякісне виконання одного робочого мінімуму передбачалось грошове стягнення чи певні санкції (це могли бути додаткові примусові роботи). Не зважали ні на стан здоров'я робітників, ні на погоду. Наприклад, староста Новобасанського району наклав штраф на десятьох селян по 300 карбованців кожному за те, що вони без дозволу старости виорали власні городи. Також 23 січня 1942 р. він застосував до мешканця с. Красне Новобасанського району А. Лопати штраф у 1000 крб. за «недогляд жеребчика, який від неналежного ставлення здох»[30].

Усе, що мало виконуватись за допомогою тяглової робочої сили (коня чи трактора) селяни під час окупації робили вручну. За крадіжку зернових чи пасльонових культур мінімально карали у вигляді штрафу чи конфіскації майна, а іноді навіть розстрілювали. Гітлерівці заохочували селян до праці своїми обіцянками про надання індивідуальних земельних ділянок в користування (про приватну власність не говорили). За колабораціонізм пропонували присадибні ділянки (до 2-х гектарів), але не для приватизації[31].

До Німеччини на примусові роботи відправляли здорових людей від 16 до 50 років. Трудились вони здебільшого в галузі сільського господарства, на будівництвах або на видобувній, металургійній, хімічній промисловостях. Робочий день тривав 12-годин, на тиждень був 1 вихідний. Зарплата становила приблизно 25-30% від виплати середнього німецького робітника. Трохи легше було у приватних господарствах (хатні робітники, няньки)[32].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що під час окупації в період з 1941 по 1943 р. на теренах Чернігівщини характеризується великими людськими втратами серед мирних мешканців сіл та невеличких містечок, складними умовами повсякденного життя через запровадження гітлерівського військово-

[28] ДАЧО. Ф. Р-3059. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1-41.
[29] ДАЧО. Ф. Р-3085. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 9.
[30] ДАЧО. Ф. Р-4480. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69, 78.
[31] Шаповаленко Є. Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини… С. 118-127.
[32] Ibid. С. 75–81.

адміністративного ладу та жахливого правового становища. Умови примусової праці, вивезення людей до Німеччини лише підтверджують відсутність людяності у прибічників нацистського режиму. Вважаємо, що злочини такого характеру не мають строків давності і виправдати їх неможливо. Дане дослідження має перспективи подальших розвідок в питанні поглиблення матеріалу в означений період та продовження збирання фактів важкого повсякденного життя мирного населення в умовах окупації.

REFERENCES

Bernd, Boll (1998). Generalfeldmarschall Walter von Reichenau. In: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Hitlers militärische Elite*. Band 1. Primus, Darmstadt, 195-202 [in English].

Bevz, Ya.V. (2022). Feldmarshal Vilhelm Keitel yak holovnyi viiskovyi zlochynets u spravi radianskykh viiskovopolonenykh [Field Marshal Wilhelm Keitel as the main war criminal in the case of Soviet prisoners of war]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Ser. «Istorychni nauky»*. Tom 33 (72). № 3. 13-14. Retrieved from: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf [in Ukrainian].

Butko, S.V. & Lysenko, O.V. (2013). *Spaleni sela i selyshcha Chernihivshchyny v 1941–1943 rokakh: zlochyny proty tsyvilnoho naselennia. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. [Burned villages and towns of Chernihiv Region in 1941–1943 years: crimes against the civilian population: a collection of documents and materials]. Chernihiv [in Ukrainian].

Dereiko, I.I. (2012). *Mistsevi formuvannia nimetskoi armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)* [Local formations of the German army and police in the Reichskommissariat "Ukraine"]. Kyiv [in Ukrainian].

Derykolenko, O.I. (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Chernihivska oblast* [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Chernihiv region]. Kyiv [in Ukrainian].

Fedorov, O.F. (1987). *Vinok bezsmertia: Knyha-memorial* [Wreath of Immortality: Memorial Book]. Kyiv [in Ukrainian].

Horlach, L.N. (1986). *Dzvony pamiati: knyha pro trahediiu sil Sumshchyny ta Chernihivshchyny, znyshchenykh fashystamy u roky viiny: khudozhni ta dokumentalni tvory* [Bells of memory: a book about the tragedy of the villages of Sumy region and Chernihiv region, destroyed by the fascists during the war: artistic and documentary works]. Kyiv [in Ukrainian].

Hrytsenko, A.P. (2021). Formuvannia Hlukhivskoho partyzanskoho zahonu: pravda i vymysly. [The formation of the Hlukhiv partisan detachment: truth and fiction]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Zb. naukovykh prats, 14, 286–288 [in Ukrainian].

Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944) [War without mercy and mercy: Partisan front in the rear of the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. Kyiv [in Ukrainian].

Kovalenko, O.B., Podkur, R.Yu. & Lysenko, O.V. (2013). *Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: Dokumenty i materialy* [Chernihiv region during the years of Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv [in Ukrainian].

Koliienko, A.A. (2022). Rol partyzanskykh z'iednan u spalenni sil ta selyshch Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The role of partisan units in the burning of villages and towns of Chernihiv Oblast in 1941–1943]. *Studentski istorychni studii: zbirnyk naukovykh prats*, 8, 19-23 [in Ukrainian].

Koliienko, A.A. (2021). Uchast 105-i uhorskoi dyvizii v represyvnykh aktsiiakh na terenakh

Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [Participation of the 105th Hungarian Division in repressive actions on the territory of Chernihiv Region in 1941–1943]. *Zbirnyk materialiv shchorichnoi zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii zdobuvachiv fakhovoi peredvyshchoi, vyshchoi osvity ta molodykh uchenykh «Osvita i nauka XXI stolittia: molodizhnyi vymir»*. Hlukhiv [in Ukrainian].

Kraus, T. & Varga, E.M. (2015). Vengerskie voiska i natsistskaia istrebitelnaia politika na territorii sovetskogo Soiuza. [Hungarian troops and the Nazi extermination policy on the territory of the Soviet Union]. *ZHurnal rossiiskikh i vostochnoevropeiskikh istoricheskikh issledovanii*, 1 (6), 91-99 [in Russian].

Naumenko, V. & Nesterenko, V. (2011). Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky [Zone of military administration 1941–1943 rr.: main directions of occupation economic and social policy]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv, 368-391. Retrieved from: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/11.pdf [in Ukrainian].

Nesterenko, V.A. (2012). Umovy rozghortannia radianskoho partyzanskoho rukhu v 1941 – na pochatku 1942 rr. [The conditions for the deployment of the Soviet partisan movement in 1941 - at the beginning of 1942]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XVIII-XIX, 106–110. Retrieved from: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30049 [in Ukrainian].

Polovets, V.M. & Girman, Yu.I. (1978). *Chernigovshchina v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 gg. sbornik dok. i materialov* [Chernihiv region during the Great Patriotic War (1941–1945 rr.): collection of documents and materials]. Kiev [in Russian].

Shapovalenko, Ye.Yu. (2018). *Povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Chernihivshchyny v roky okupatsii (1941–1943 rr.)* [Everyday life of the rural population of Chernihiv Oblast during the occupation (1941–1943)]: dysertatsiia... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv [in Ukrainian].

Ungvari, K. (2011). Vengerskie okkupatsionnye voiska na Ukraine v 1941-1942 gg. [Hungarian occupation troops in Ukraine in 1941-1942]. *Klio,* 2 (53), 56-59 [in Russian].

Ungvari, K. (2011). Vengerskie okkupatsionnye voiska na Ukraine v 1941-1942 gg. (okonchanie). [Hungarian occupation troops in Ukraine in 1941-1942. (ending)]. *Klio*, 3 (54), 54–55 [in Russian].

Viedienieiev, D. (2013). Koriukivka. Imena natsystskykh kativ staiut vidomi. [Koryukivka. The names of the Nazi executioners are becoming known]. *Istorychna pravda*. 1 bereznia. Retrieved from: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/ [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/135-147
УДК (UDC) 37 : 271.222-754 (477.52) "1997/2015"

RESTORATION AND ACTIVITY OF THE SUMY REGION SPIRITUAL EDUCATION INSTITUTION IN THE MODERN PERIOD (1997-2015)

Yurii Taraban*

Abstract

The article is devoted to the latest stage of the only confessional institution of spiritual education in the Sumy Region which is Sumy Theological Seminary named after His Beatitude Metropolitan Volodymyr (Sabodan) of Kyiv. The article traces the history of the spiritual and educational institution: from the Okhtyrka Theological School (1819), which was moved to Sumy (1889), its closure in 1919, to the resumption of the school's activities in 1998 and the opening of Sumy Theological Seminary on its basis. The 25th anniversary of the educational process restoration in Sumy Pastoral and Theological School provides an opportunity to study the activity latest stages of Sumy Institution of Spiritual Education. Since 2015 the school was reorganized into Sumy Theological Seminary, which was named in honor of His Beatitude Metropolitan Volodymyr (Sabodan) and operates in this status today.

The structure and specifics of the spiritual education institution activity are traditionally closed and have other specific features significantly different from other educational institutions. Thus, it causes research interest. The relevance and practical significance of studying the history and latest updates of Sumy Theological Seminary is also due to the exclusivity of the institution. Sumy Theological Seminary is currently the only denominational institution of spiritual education in the Sumy Region. The study of the spiritual educational institution in the Sumy Region, its history, and its current state, allow us to obtain more precise data about education in the Sumy Region in general.

The history of spiritual education in the Region is an integral part of its heritage and defines the contours of its regional cultural and historical portrait, requiring further thorough research. The results of scientific research can be used in the process of studying the history of the Sumy Region as a separate region, educational institutions of the Region, the study of local history and historical-pedagogical courses in pedagogical higher education institutions of Ukraine, in institutions of postgraduate pedagogical education, as well as in religious educational institutions.

The purpose of the research is to reproduce little-known facts of the history of Sumy and the Sumy Region, related to the activities of the theological school and seminary, as also individual facts of the religious and social life of the Sumy Region.

Keywords: spiritual education, theological school, theological seminary, Sumy Diocese, history of the Sumy Region, history of educational institutions

* Philosophy Doctor in the field of study Education/Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8895-3751

ВІДНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ СУМЩИНИ У НОВІТНІЙ ПЕРІОД (1997-2015)

Юрій Тарабан*

Анотація

Стаття присвячена новітньому етапу історії єдиного в Сумській області конфесійного закладу духовної освіти Сумської духовної семінарії імені Блаженнішого Митрополита Київського Володимира (Сабодана). У статті прослідковується історичний шлях духовного закладу освіти: від Охтирського духовного училища (1819), яке було переміщене до Сум (1889), закриття у 1919 році до відновлення діяльності училища у 1998 році та відкриття на його базі Сумської духовної семінарії. 25-ліття відновлення навчального процесу в Сумському пастирсько-богословському духовному училищі дає привід для дослідження новітнього етапу діяльності Сумського закладу духовної освіти. З 2015 року училище було реорганізоване на Сумську духовну семінарію, яка була названа на честь Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) та функціонує у такому статусі нині.

Структура та особливості діяльності закладу духовної освіти, який традиційно є закритим та має інші специфічні риси, значно відрізняються від інших закладів освіти, що зумовлює дослідницький інтерес. Актуальність та практичне значення дослідження історії та сучасного стану Сумської духовної семінарії зумовлена також ексклюзивністю зазначеного закладу: Сумська духовна семінарія нині є єдиним у Сумській області конфесійним закладом духовної освіти. Дослідження його історії та нинішнього стану дозволяє отримати більш повні дані про освіту на Сумщині загалом.

Історія духовної освіти на Сумщині є невід'ємною складовою її спадщини та визначає обриси її краєзнавчого культурно-історичного портрету, потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Результати наукової розвідки можуть бути використані у процесі дослідження історії Сумщини як окремого регіону, закладів освіти Сумщини, вивчення навчальних курсів краєзнавчого та історико-педагогічного характеру в педагогічних ЗВО України, у закладах післядипломної педагогічної освіти, а також у конфесійних закладах освіти.

Метою дослідження є відтворення маловідомих фактів історії Сум та Сумщини, пов'язаних із діяльністю духовного училища та семінарії, а також окремих фактів релігійного та суспільного життя Сумщини.

Ключові слова: духовна освіта, духовне училище, духовна семінарія, Сумська єпархія, історія Сумщини, історія закладів освіти

Цитування: Тарабан, Ю. (2023). Відновлення та діяльність закладу духовної освіти Сумщини у новітній період (1997-2015). *Консенсус*, 2, 135-147.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/67

* доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8895-3751

Постановка проблеми. Історія закладів освіти є вагомою складовою дослідження регіональної історії. Заклади духовної освіти відображають конфесійний склад населення регіону, дозволяють визначити особливості фахового спрямування здобувачів освіти, їх подальшої професійної самореалізації.

Заклад духовної освіти у Сумах є складовою регіональної історії. Структура та особливості діяльності закладу, який традиційно є закритим та має інші специфічні риси, значно відрізняються від інших закладів освіти, що зумовлює дослідницький інтерес. 25-ліття відновлення діяльності закладу духовної освіти у Сумах, на нашу думку, є вагомим приводом для дослідження маловідомих аспектів його історії.

Актуальність та практичне значення дослідження історії та сучасного стану Сумської духовної семінарії зумовлена також ексклюзивністю зазначеного закладу: Сумська духовна семінарія нині є єдиним у Сумській області конфесійним закладом духовної освіти. Результати наукової розвідки можуть бути використані у процесі дослідження історії Сумщини як окремого регіону, закладів освіти Сумщини, вивчення навчальних курсів краєзнавчого та історико-педагогічного характеру в педагогічних ЗВО України, у закладах післядипломної педагогічної освіти, а також у конфесійних закладах освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікації дослідницького характеру про Сумську духовну семінарію (а раніше – про Сумське пастирсько-богословське духовне училище) епізодично зустрічаються у контексті історії Сумщини і не носять самостійного цілісного характеру. Наприклад, заклад духовної освіти згадується як складова діяльності Сумської єпархії Української Православної Церкви та ректора, яким зазвичай був Правлячий архієрей. Також опубліковані інформаційні матеріали про знакові події церковного життя та богослужіння, що звершувалися у домовому храмі закладу (див. інтернет-портал Сумської єпархії УПЦ «Православна Сумщина» portal-pravoslavie.sumy.ua). В опублікованих матеріалах міститься інформація епізодичного характеру, що відображає навчальний процес, місіонерське та соціальне служіння, до якого залучені учні.

Слід зазначити обмеженість джерельної бази, що зумовлено спадщиною тривалих атеїстичних санкцій, внаслідок яких діяльність закладів релігійного спрямування була поза публічним простором. Заклади духовної освіти у 1990-х рр. відновлювали свою діяльність або створювались без формування документальної бази офіційного характеру, а оскільки така діяльність на момент початку навчального процесу не була унормована і у церковному середовищі – то документація формувалася відповідно до доцільності на розсуд керівників закладів освіти.

Водночас у педагогічному науковому середовищі формується дослідницький інтерес до конфесійної освіти. Теоретичні і практичні аспекти православної теологічної освіти в Україні досліджували такі науковці: історичний аспект

православної освіти – В. Липинський[1], С. Мешковая[2], Г. Степаненко[3], М. Талалай[4] та ін. Сучасний стан і перспективи розвитку православної освіти вивчали М. Закович[5], А. Кислий[6], М. Лагодич[7], О. Панасенко[8] й ін.

Наукові дослідження вітчизняних фахівців створюють теоретичну основу вивчення релігійної освіти. Над питаннями релігійної освіти та духовно-морального виховання працювали І. Зязюн[9], В. Кремень[10], В. Лутай[11] (філософські концепції функціонування та розвитку освітніх систем у контексті глобалізації), Л. Геник[12], І. Мищишин[13], Т. Тхоржевська[14], Ю. Щербяк[15] (роль і місце релігії в освітньо-виховній системі), І. Андрухів[16], А. Вихрущ[17], О. Вишневський[18] (духовні основи християнства в сучасному українському вихованні).

---

[1] Липинський, В.В., Рощина, Л.О. Православна духовна освіта в Україні (1991-2001). URL: https://www.libr.dp.ua/text/uij20066pdo.pdf

[2] Мешковая С.І. Світський компонент реформи православних духовних академій 1869 р. в Російській імперії. 2011. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/14883/1/vestnik_HPI_2011_37_Meshkovaia_Svitskyi.pdf

[3] Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.). Автореф. дис… канд. іст. наук. Київ, 2002.

[4] Талалай М. Развитие богословского образования в духовных школах Украинской православной церкви. *Харьковские епархиальные ведомости.* 2002. № 1. С. 14.

[5] Закович М. Про духовність і освіту. *Людина і світ.* 2001. вересень. С. 42–44.

[6] Кислий А.О. Релігійна освіта та наука в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. *Філософія науки: традиції та інновації.* 2011. № 3. С. 184-191.

[7] Лагодич М.М. Духовна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи. У *Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки: Колект. монографія*. Чернівці, 2010. С. 229-246.

[8] Панасенко О. Основні тенденції розвитку релігійної освіти в Україні (на прикладі православ'я). *Філософія освіти*. 2012. № 1-2 (11). С. 273-305.

[9] Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії. Черкаси, 2008.

[10] Кремень В.Г. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Київ: Педагогічна думка, 2016. (До 25-річчя незалежності України).

[11] Лутай В. Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику. *Філософія освіти.* 2005. № 1. С. 30–37.

[12] Геник Л.Я. До проблеми запровадження і викладання курсу "Основи релігієзнавства" в загальноосвітніх школах України. *Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи. Матеріали конференції.* Івано-Франківськ, 2007. С. 192–204.

[13] Мищишин І. Національна ідея та реформування освіти в Україні. *Вісник Львівського університету.* 2008. Т. 23. С. 3-9. URL: http://dl.franko.lviv.ua/Pedagogika/periodic/visnyk/23/01_myshchyshyn.pdf

[14] Тхоржевська Т.Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей в Україні в контексті загальноєвропейських тенденцій. Т*еоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С. 49-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpkov_2014_50_13

[15] Щербяк Ю.А. Освітня доктрина української греко-католицької церкви та її впровадження в Україні (середина XIX–XX століття): автореф. дис… д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2009. 38 с.

[16] Андрухів І. Основи християнської моралі. Івано-Франківськ, 1996. 244 с.

[17] Вихрущ А.В. Основи християнської педагогіки. Тернопіль: Освіта, 1999. 168 с.

[18] Вишневський О. Віра і релігія в контексті завдань сучасного українського виховання. *Рідна школа*. 1999. № 4. С. 3–7.

Науковий апарат дослідження складають визначення об'єкта та предмета дослідження, формулювання мети та завдань, а також методів дослідження.

Об'єкт дослідження – заклад духовної освіти, який змінював назву та місцезнаходження: Охтирське, потім Сумське духовне училище, поновлене Сумське пастирсько-богословське духовне училище, Сумська духовна семінарія імені Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана). Предмет дослідження – сукупність історичних даних, що мають відношення до діяльності закладу духовної освіти у Сумах в ретроспективі, а також характеризують нинішній стан функціонування зазначеного закладу освіти.

Метою дослідження є відтворення маловідомих фактів історії Сум та Сумщини, пов'язаних із діяльністю духовного училища та семінарії, а також окремих фактів релігійного та суспільного життя Сумщини.

Методи дослідження – загальнонаукові (аналіз; синтез; порівняння та узагальнення) та конкретно-наукові (структурний; інтерпретаторсько-аналітичний, пошуковий, бібліографічний, історичної реконструкції).

Виклад основного матеріалу. Історія Сумщини має складову, яка суттєво доповнює історико-культурний вигляд регіону, однак в наукових розвідках згадується епізодично і не отримала широкого системного висвітлення. Зокрема, 25-ліття відновлення навчального процесу в Сумському пастирсько-богословському духовному училищі дає привід для дослідження етапів діяльності Сумського закладу духовної освіти. З 2015 року училище було реорганізоване на Сумську духовну семінарію, яка була названа на честь Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) та функціонує у такому статусі нині.

Сумська духовна семінарія імені Блаженнішого Митрополита Володимира є єдиним у Сумській області закладом духовної освіти, що надає фахову підготовку рівня бакалавра. Це заклад закритого типу, студентами якого є особи чоловічої статі, що прагнуть до отримання сану священнослужителя або фаху церковнослужителя та подальшого церковного послуху в складі кліру.

Зробимо короткий огляд історії об'єкта нашої розвідки.

Історія закладів духовної освіти, що існували на території нинішньої Сумщини, сягає початку XIX ст. Аналіз широкого кола доступних архівних документів зазначеного періоду свідчить про інтенсивний соціально-економічний розвиток регіону. Повітові міста змінюють архітектурний вигляд. Будівництво храмів та утворення церковних громад призводять до появи закладів духовної освіти: в окремих містах виникають спеціалізовані заклади, де навчалися особи, які мали поповнити духовну верству та забезпечити кадри церковного кліру. Першим серед них було Охтирське духовне училище (1819 р.), трохи згодом було відкрите Роменське духовне училище (1886 р.).

Розвиток промисловості, а також побудова залізничної гілки у Сумах, спричинили динаміку соціокультурного розвитку міста, що у свою чергу стало однією з вагомих причин переведення до Сум Охтирського духовного училища (1889 р)[19].

[19] Тарабан Ю.В., Кудінов Д.В. Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини,

Сумське духовне училище проіснувало до 1919 р. «Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918) встановлював світський характер освіти. В результаті комплексу заходів щодо його виконання усі духовні училища були закриті, нерухоме майно передане для подальшого використання новою владою. Серед сумських краєзнавців існує припущення[20], що саме у будівлі колишнього духовного училища у 1924 р. розпочали роботу вищі трирічні педагогічні курси (з яких починає свою історію Сумський державний педагогічний університет), з 1925 до 1929 року – будинок культури Червонозоряного (колишнього Павлівського) рафінадного заводу.

Подальша доля будівлі духовного училища складалася під опікою системи охорони здоров'я: з 1931 р. приміщення було передане Сумській центральній лікарні[21]. Після створення Сумської області (1939) та у процесі формування обласної системи охорони здоров'я у 1948 р. було засновано Сумську обласну лікарню, яка розміщувалася у будівлі колишнього духовного училища.

Після завершення періоду державного атеїзму та політики репресій стосовно віруючих радикально змінилась державна політика щодо питань свободи совісті. Відновлення церковного життя розпочалося на початку 1990-х років. Хоч соціально-політичні та економічні умови кардинально відрізнялись від часів заснування духовного училища, але нагальна потреба у навчанні майбутніх кліриків стала причиною відновлення закладу духовної освіти в нових умовах: станом на 1997-й рік лише 19% кліриків Сумської єпархії на той час мала богословську і 20% середню спеціальну та вищу освіту[22].

Відродження закладу духовної освіти у Сумах розпочалося у 1997 р. Саме тоді відбувся візит до Сум Міністра оборони України О.І. Кузьмука, який 1 липня 1997 р. прибув до Сумського інституту артилерії з нагоди ювілейного сотого випуску молодих офіцерів[23]. Правлячому архієрею Сумської єпархії, який на запрошення керівництва області брав участь у зустрічі з міністром оборони України, вдалось переконати його та керівників обласного центру передати приміщення тодішнього військкомату, який був розміщений у колишній резиденції єпископа Сумського Амвросія (Абрамова), для подальшого створення у ньому духовного закладу освіти (було досягнуто домовленості вважати передачу військкомату поверненням церковного майна й у подальшому не піднімати питання про історичну будівлю

причетні особи. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2023. С. 68–73.

[20] Осташевський М.Л. Макаренківська alma mater. Суми, 2019. С. 9.

[21] КНП СОР Сумська обласна клінічна лікарня. Історія лікарні. URL: http://sokl.com.ua/pro-nas/istoriya-likarni-2/

[22] Звіт Керуючого Сумською єпархією Української Православної Церкви за 1997 рік (документація Сумського єпархіального управління УПЦ).

[23] Державний архів Сумської області. Анотації відеосюжетів. Випуск № 2. С. 44-45 URL: https://daso.archives.gov.ua/wp-content/home/info/nashi-vydannya/02_anotatsiyi_2.pdf

духовного училища, у якій на той час вже розміщувались лікувальні відділення Сумської обласної лікарні). В результаті домовленості військкомат звільнив приміщення архієрейської резиденції біля Пантелеймонівського храму, яке у подальшому було передане Сумській єпархії[24].

У згаданий період автор займав посаду проректора з навчальної роботи духовного училища, що відкривалося у Сумах, до посадових обов'язків якого входило налагодженням навчального процесу, тому фактичні дані відомі із власних спогадів та особистого архіву.

З осені 1997 р. в переданій будівлі архієрейської резиденції розпочалися ремонтні роботи, а також перепланування приміщень, обладнання бібліотеки, читальної зали, аудиторій, келій для проживання учнів. Шафи, ліжка, постільну білизну передало Сумське вище артилерійське командне училище із списаного майна. Трапезна була розміщена окремо, продукти харчування надходили від парафій та благодійників.

Проводилась підготовка до налагодження навчального процесу відповідно до прийнятої комбінованої форми навчання. За задумом Правлячого архієрея, училище повинно було стати закладом, де могли б здобувати богословську освіту різні категорії студентів:

1. Священнослужителі, що не отримали духовної освіти на момент рукопокладення.
2. Випускники шкіл, які обрали шлях подальшого здобуття священного сану.
3. Особи, які мали світську освіту і бажали додатково отримати богословську освіту.

Духовне училище кінця 90-х років XX ст., на відміну від закладів духовної освіти минулого, фактично було самостійним у виборі формату своєї діяльності. Училище не відтворювало зразків минулого, але його діяльність була спрямована на ефективному вирішенні навчальних завдань в нових умовах сучасності. На той час не існувало затверджених стандартів духовної освіти, духовне училище не було складовою загальної системи духовної освіти, яка перебувала у процесі формування. Такий стан давав можливість для втілення форм та методів, які не лише відтворювали духовну освіту минулого, але й створювали умови для творчого пошуку, втілення передового досвіду церковної та світської освіти, запозичення ефективних способів набуття сучасної богословської освіти. Для педагогів, що почали працювати у відновленому духовному училищі, період початку його діяльності був етапом справжнього творчого підйому, що втілювався в унікальних навчальних програмах та практиці викладання.

Передбачалось, що училище стане осередком інтелектуального життя не лише Сумської єпархії, але й усієї області. Обговорювалась ідея створення унікального

[24] Розпорядження голови Сумської обласної державної адміністрації від 02.09.1997 № 392 (копія з особистого архіву автора).

закладу освіти, який поєднав би традиції богословської освіти, здобутки сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду, а також потенціал співпраці із світськими закладами вищої освіти Сум.

19 травня 1998 р. рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви (журнал № 30)[25] у Сумах було відкрито пастирсько-богословське духовне училище із дворічним терміном навчання (пізніше термін навчання збільшився до трьох, а випускників, які успішно завершили навчання, почали приймати до духовних семінарій на четвертий курс). Духовне училище у Сумах вирішувало завдання теоретичної та практичної підготовки мирян для подальшого призначення на церковні посади на парафіях Сумської єпархії, для навчання священнослужителів, які приймали сан без належної богословської освіти (така практика існувала у 1990-і рр. з огляду на нестачу кадрів з богословською освітою).

Вступний іспит, який відбувся 22 серпня 1998 р. в аудиторії тодішньої Української Академії банківської справи, складало 60 абітурієнтів. За результатами конкурсу до училища було зараховано 27 осіб (підготовче та заочне відділення). Крім того, на навчання також була зарахована група священнослужителів Сумської єпархії, які не мали духовної освіти (47 осіб), сформовано дві академічні групи. Усього навчання розпочали чотири академічні групи.

Фінансова криза 1998 р. не дозволила повною мірою завершити ремонтні роботи. Нестача коштів змусила припинити навіть ті роботи, які було розпочато. Основною проблемою була відсутність води та каналізації (з цієї причини поселяти учнів не було можливості). Зважаючи на зазначені обставини, було прийнято рішення розпочати семестр у режимі заочного навчання для усіх груп: були організовані настановча сесія (тривалістю 1 тиждень) та дві навчальні сесії (тривалістю 3 тижні) із начиткою лекцій, семінарами, заліками та екзаменами. Така схема відрізнялася від традиційного укладу духовного училища, але дозволяла зробити навчальний процес першого року ефективним.

Навчальний план училища у 1998-1999 навчальному році передбачав вивчення 24 навчальних предметів протягом двох років (згодом училище перейшло на трирічний курс навчання). До викладацької роботи було залучено близько 20 священників та мирян, які мали фахову богословську або іншу освіту, що відповідала специфіці навчальних дисциплін, які вони викладали. Першим учням особливо запам'ятались уроки Старого Заповіту (прот. Миколай Поліщук), загальноцерковної історії (прот. Володимир Чугай), православної еклесіології (прот. Георгій Коваленко), церковного мистецтва і архітектури (ігумен Аліпій (Світличний)), церковного співу (Олена Фіськова), філософії (Кобяков О.М.), грецька мова (Гаврило Л.М.).

На окремі заняття приходили слухачі, які не були учнями, але мали бажання взяти участь у лекції. Крім того, популярністю користувалась бібліотека училища, що

[25] Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 травня 1998 року. URL: https://sinod.church.ua/2014/01/08/zasidannya-19-travnya-1998-roku/

нараховувала приблизно 5000 примірників: читачами ставали не лише учні, але й сторонні особи. Пізніше з таких осіб, що не входили до складу учнів училища, сформувалась група слухачів Православної академії для мирян, заняття для яких проходили у приміщенні Сумського єпархіального управління (викладач Кобяков О.М.).

Подальша історія Сумського пастирсько-богословського духовного училища складалася у контексті функціонування класичного варіанту духовного училища (диплом був визнаний лише у церковному середовищі). Сумське духовне училище мало вийти на рівень сучасного закладу освіти гуманітарного профілю, в якому мала поєднуватися фахова підготовка кандидатів у священство і навчання світських фахівців у галузі релігійної педагогіки, церковного співу, релігійних аспектів гуманітарних наук.

5 березня 2000 р. був освячений домовий храм училища на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського і преподобного Симеона Нового Богослова[26]. З того часу в училищі почала звершуватись регулярні богослужіння, під час яких учні проходили богослужбову практику.

Після 2010 р. в будівлі училища було проведено ремонтні роботи, зроблена заміна меблів, встановлені твердопаливний дров'яний котел і бойлери, облаштовані побутові кімнати. Обладнано портретну галерею в коридорі семінарії. Обладнано кімнату для занять спортивними вправами. Організоване чотириразове харчування із урахуванням постів. Навчання та проживання студентів безкоштовне, усі витрати несе Сумська єпархія УПЦ.

Училище стало єдиним у Сумській області закладом духовної освіти, у якому отримували фахову підготовку майбутні священно- та церковнослужителі. Певний час в училищі навчалися й дівчата, здобуваючи фах церковного регента. На навчання до Сум приїжджали абітурієнти не лише з різних районів Сумщини, але й з інших областей (Львівської, Хмельницької, Закарпаття та ін.).

У 2010 р. богослов'я (теологія) отримало статус окремої спеціальності у галузі знань «Гуманітарні науки», за яким в Україні здійснюється підготовка бакалаврів, спеціалістів та магістрів у вищих навчальних закладах[27]. Цією постановою Уряд також запровадив розмежування богословів за конфесійною ознакою. Відповідні зміни внесено до постанови Кабінету Міністрів України № 1719 від 13.12.2006 року, якою затверджено перелік напрямів з підготовки бакалаврів, та до постанови № 787 від 27.08.2010 року, відповідно до якої готуються спеціалісти та магістри.

З огляду на зазначене Сумське духовне училище почало роботу щодо створення усіх належних умов для забезпечення навчання на рівні бакалавра та отримання статусу духовної семінарії. Урочистий Акт, що відбувся у грудні 2015 р. в Сумах, став

[26] Свято-Пантелеймонівський храм і Сумське пастирсько-богословське духовне училище. URL: http://orthodoxsumy.narod.ru/Hram/panteleimon.htm

[27] Постанова Кабінету Міністрів України № 267 від 17 березня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2011-п#Text

початком нового етапу історії Сумського закладу духовної освіти – Сумської духовної семінарії імені Митрополита Володимира (Сабодана).

27 жовтня 2015 р. рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви (журнал № 44) Сумське пастирсько-богословське духовне училище було реорганізоване на Сумську духовну семінарію[28]. У пам'ять про спочилого Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана), який був керуючим Сумською єпархією у 1969–1973 рр., Сумську духовну семінарію названо на його честь. У приміщенні новоствореної семінарії облаштовано музейну експозицію Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана), де розміщені унікальні експонати. Щорічно проводиться урочистий Акт та вечори пам'яті Блаженнішого Першосвятителя.

Станом на 2021 рік[29] у Сумській духовній семінарії навчається 17 студентів, працює 27 викладачів. Кількість навчальних дисциплін - 39, які викладаються протягом чотирьох курсів навчання. Випускники отримують диплом бакалавра. Деякі випускники семінарії продовжували навчання у духовній академії та світських закладах вищої освіти на магістерських курсах.

Війна, що стала наслідком військової агресії Росії проти суверенітету та територіальної цілісності України, суттєво вплинула на діяльність духовної семінарії у Сумах. Новий етап історії духовного закладу освіти потребує свого ґрунтовного дослідження.

Отже, дослідження історії та сьогодення Сумської духовної семінарії дозволяє констатувати:

1. Заклад духовної освіти має етапи своєї діяльності, що характеризуються не лише хронологічной, але й географічно: його було створено у Охтирці, лише згодом його було переведено до Сум. При цьому історична спадкоємність Сумського духовного училища від Охтирського є лише частковою, училище у Сумах часів кінця XIX – початку XX ст. мало свою унікальну історію.

2. Революційні події 1917 року та подальша кардинальна трансформація галузі освіти призвела до практичного знищення Сумського духовного училища, а також значної кількості документальних джерел, які могли б стати об'єктом дослідження історії закладу. Зазначений факт дає підстави для визначення актуальності дослідження післяревоюційної історії духовного училища та нового етапу його відновлення у кінці XX ст..

3. Сумське пастирсько-богословське духовне училище, відкриття якого відбулося у 1998 році, стало закладом духовної освіти, що кардинально відрізнялося від його попередніх версій не лише за формою, але й частково за змістом. Тому

[28] Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 27 жовтня 2015 року. URL: http://news.church.ua/2015/10/27/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-zhovtnya-2015-roku/

[29] Звіт Сумської духовної семінарії імені Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) за 2021 рік (документація Сумського єпархіального управління УПЦ).

прослідкувати спадкоємність цього закладу, що сформувався у кардинально інших умовах, можна лише умовно, зважаючи на його специфіку та фахову спрямованість.

4.Сумська духовна семінарія як заклад вищої богословської освіти розпочала новий етап історії внаслідок комплексу заходів, що дозволили створити на базі училища належні умови, які відповідали рівню духовної семінарії: удосконалення матеріальної бази закладу освіти, навчально-виховного процесу, забезпечення побутових умов для учнів, створення комплексу навчально-методичного та інформаційного забезпечення. Надає фахову підготовку за рівнем бакалавра теології.

5.Дослідження єдиного функціонуючого закладу духовної освіти Сумщини, його історії та нинішнього стану, дозволяє отримати більш повні дані про освіту Сумщини загалом. Історія духовної освіти на Сумщині є невід'ємною складовою її спадщини та визначає обриси краєзнавчого культурно-історичного портрету регіону, потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

REFERENCES

Andrukhiv, I. (1996). Osnovy khrystyianskoi morali [Basics of Christian morality]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Borysenko, V. (2004). *Pelaheia Lytvynova-Bartosh. Dolia narodoznavtsia. Ukrainky v istorii* [The fate of the ethnologist]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Filaret (Humylevskyi) (1857). Hystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyy [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. Reprint 2006. 1. Kharkiv [In Russian].

Henyk, L.Ya. (2007). Do problemy zaprovadzhennia i vykladannia kursu "Osnovy relihiieznavstva" v zahalnoosvitnikh shkolakh Ukrainy [To the problem of introducing and teaching the course "Fundamentals of Religious Studies" in secondary schools of Ukraine]. *Formuvannia relihiinoi kultury ditei i molodi: problemy i perspektyvy. Materialy konferentsii*. Ivano-Frankivsk, 192–204 [In Ukrainian].

Kisly, A.O. (2011). Religious education and science in Ukraine: current state and development trends [Religious education and science in Ukraine: current state and development trends]. *Philosophy of Science: Traditions and Innovations*, 3, 184–191 [In Ukrainian].

Kovalenko, O.B. (1972). V.L. Modzalevskyi yak istoryk Ukrainy [V.L. Modzalevsky as a historian of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 3, 121–123 [In Ukrainian].

Kovalenko, O.B. (2009). *Markovych Oleksandr Mykhailovych* [Markovych Oleksandr Mykhailovych]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi. Kyiv [In Ukrainian].

Korniienko, O.M. (2009). *Zruinovani khramy Sumshchyny* [Ruined temples of Sumy Region]. Sumy. PP «Nikonorov V.I.» [In Ukrainian].

Kremen, V.H. (2016). *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National report on the state and prospects of education development in Ukraine]. Kyiv: Pedahohichna dumka [In Ukrainian].

Lahodych, M.M. (2010). Dukhovna osvita v Ukraini: suchasnyi stan i perspektyvy [Spiritual education in Ukraine: current state and prospects]. In *Aktualni pytannia relihiieznavchoi ta bohoslovskoi dumky*. Chernivtsi [In Ukrainian].

Lutai, V. (2005). Pro stan rozrobky kontseptualnykh zasad filosofii osvity v Ukraini ta yikh vprovadzhennia v pedahohichnu praktyku [About the state of development of the conceptual foundations of the philosophy of education in Ukraine and their implementation in

pedagogical practice]. *Filosofiia osvity*, 1, 30–37 [In Ukrainian].

Makukhyn, N.Y. (1863). Ob otkrytii v gorodakh Akhtyrke i Kupianske dukhovnikh uchilishch [About the opening of spiritual schools in the cities of Akhtyrka and Kupyansk]. *Dukhovnyi vestnyk*. December [In Russian].

Makarev, F.G. (1906). Reforma dukhovno-uchebnykh zavedenii i v chastnosti dukhovnykh uchilishch [Reform of religious educational institutions and, in particular, religious schools]. *Khristianskoe chtenie*, 1, 137–157 [In Russian].

Malynevskaia, V.M. (1990). *Razvytye istorycheskoho kraevedenyia na Chernyhovshchyne v kontse XIX – nach. XX vv.* [The development of historical local history in the Chernihiv region at the end of the 19th - early. XX centuries]: Avtoref. kand. ist. Nauk. Kyiv [In Russian].

Matiakh, V.M. (2004). Dukhovnyi rehlament 1721 [Spiritual regulation 1721]. Arkhivovano 8 bereznia 2016 u Wayback Machine. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. u 10 t. redkol. V.A. Smolii (holova) ta in. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. Naukova dumka. T. 2. H–D [In Ukrainian].

Malynka, O. (1928). Moi spohady pro P.Ya. Lytvynovu [My memories of P.Ya. Litvinova]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 7, 204–206 [In Ukrainian].

Meshkovaia, S.I. (2011). Svitskyi komponent reformy pravoslavnykh dukhovnykh akademii 1869 r. v Rosiiskii imperii [The secular component of the reform of Orthodox theological academies in 1869 in the Russian Empire]. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/14883/1/vestnik_HPI_2011_37_Meshkovaia_Svitskyi.pdf [in Ukrainian].

Misostov, T.Yu. (2018). Doslidnytsia ukrainskykh starozhytnostei Pelaheia Yakivna Lytvynova-Bartosh (1833–1904 rr.) [Researcher of Ukrainian antiquities Pelageya Yakivna Lytvynova-Bartosh (1833–1904)]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Istoriia ta heohrafiia»,* 55, 46–53 [In Ukrainian].

Myshchyshyn, I. (2008). Natsionalna ideia ta reformuvannia osvity v Ukraini [National idea and education reform in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 23, 3–9. URL: http://dl.franko.lviv.ua/Pedagogika/periodic/visnyk/23/01_myshchyshyn.pdf [In Ukrainian].

Panasenko, O. (2012). Osnovni tendentsii rozvytku relihiinoi osvity v Ukraini (na prykladi pravoslavia*)* [The main trends in the development of religious education in Ukraine (on the example of Orthodoxy)]. *Filosofiia osvity*, 1–2 (11), 273–305 [In Ukrainian].

Polovets, V.M. (2019). *Markovych Oleksandr Mykhailovych* [Markovych Oleksandr Mykhailovych]. Chernihiv: Prosvita [In Ukrainian].

Pravoslavnaia entsiklopediia Kharkovshchiny (2009). [Orthodox encyclopedia of Kharkiv region]. Kh.: Maidan [In Russian].

Samoilovych, Y. (1904). Spravochnaia knyha dlia Kharkovskoi eparkhyy [Reference book for the Kharkiv Diocese]. Kh. [In Russian].

Sarbei, V.H. (1984). Rol O.M. Lazarevskoho u rozvytku istoryko-kraieznavchoho doslidzhennia Chernihivshchyny [The role of O.M. Lazarevskyi in the development of historical and local history research of Chernihiv Region]. *Tretia respublikanska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva: Tezy dopovidei*, 233–235 [In Ukrainian].

Sviato-Panteleimonivskyi khram i Sumske pastyrsko-bohoslovske dukhovne uchylyshche. URL: http://orthodoxsumy.narod.ru/Hram/panteleimon.htm [In Ukrainian].

Stepanenko, H.V. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries)]: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv [In Ukrainian].

Lypynskyi, V.V. & Roshchyna, L.O. (2006). *Pravoslavna dukhovna osvita v Ukraini (1991-2001)* [Orthodox spiritual education in Ukraine (1991 – 2001)]. URL:

https://www.libr.dp.ua/text/uij20066pdo.pdf [In Ukrainian].

Shcherbiak, Yu.A. (2009). *Osvitnia doktryna ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy ta yii vprovadzhennia v Ukraini (seredyna XIX - XX stolittia)* [The educational doctrine of Ukrainian Greek-Catholic Church and its inculcation in Ukraine (the middle of the XIX-XX century)]: Avtoref. dys... d-ra ped. Nauk. 13.00.01. Kharkiv [In Ukrainian].

Talalai, M. (2002). Razvytye bohoslovskoho obrazovanyia v dukhovnykh shkolakh Ukraynskoi pravoslavnoi tserkvy [Development of theological education in spiritual schools of the Ukrainian Orthodox Church]. *Kharkovskye eparkhyalnye vedomosty*, 1, 14 [In Russian].

Taraban, Yu.V. & Kudinov, D.V. (2023). Zasnuvannia Sumskoho dukhovnoho uchylyshcha: prychyny, obstavyny, prychetni osoby [Founding of the Sumy Theological School: reasons, circumstances, persons involved]. *Sumski istoryko-kraieznavchi studii. Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii* (1 hrudnia 2022 r., Sumy). Sumy. SumDPU imeni A.S. Makarenka, 68–73 [In Ukrainian].

Tkhorzhevska, T.D. (2014). Rozvytok teorii ta praktyky vykhovannia ditei v Ukraini v konteksti zahalnoievropeiskykh tendentsii [The development of the theory and practice of raising children in Ukraine in the context of pan-European trends]. *Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia,* 50, 49-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpkov_2014_50_13 [In Ukrainian].

Vykhrushch, A.V. (1999). *Osnovy khrystyianskoi pedahohiky* [Basics of Christian pedagogy]. Ternopil. Osvita [In Ukrainian].

Vyshnevskyi, O. (1999). Vira i relihiia v konteksti zavdan suchasnoho ukrainskoho vykhovannia [Faith and religion in the context of tasks of modern Ukrainian education]. *Ridna shkola*, 4, 3–7 [In Ukrainian].

Yas, O.V. (2009). Markevych Mykola Andriiovych [Markevych Mykola Andriiovych]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* u 10 t. redkol. V.A. Smolii (holova) ta in. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. Naukova dumka. 6. 512 [In Ukrainian].

Zakovych, M. (2001). Pro dukhovnist i osvitu [About spirituality and education]. *Liudyna i svit.* Veresen. 42–44 [In Ukrainian].

Ziaziun, I.A. (2008). *Filosofiia pedahohichnoi dii* [Philosophy of pedagogical action]. Cherkasy [In Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/148-156
УДК (UDC) 323.1 : 81'272] (73) "1980/2002"

LANGUAGE AS ONE OF THE KEY FACTORS OF NATIONAL IDENTITY THROUGH THE PRISM OF LANGUAGE REFERENDUMS IN THE USA 1980-2002

Hennadii Kazakov*
Yaroslava Fatyuha**

Abstract

The article analyzes the language issue in some American states in the last quarter of the XX – beginning of the XXI century as one of the factors of national identity. The authors put forward the thesis that the factor of the English language is one of the starting points in terms of self-identification as an American. It was determined that the majority of American states were bilingual, as a result of which it was allowed to maintain state documentation in two or three languages. At the same time, a significant part of Americans determined that the language of Americans is English, and therefore it is necessary to recognize a single official language for state document circulation, teaching in educational institutions, etc. The presented processes became especially vivid in the southern states, where there were significant centers of the non-English-speaking population associated with continuous migration from Latin American countries. Partial Latinization of some states in the middle of the XX century. led to growing protests from the English-speaking population, which sometimes took the form of xenophobia. As a result, several referendums were initiated, which demonstrated the position of society regarding the English language, its status as an identifier of the nation.

The authors of the article note that although the language referendums were intended to improve the work of state bodies, to unify the documentation procedure in the states, in practice they led to their radical interpretation and the prohibition of the use of any language other than English not only at the state level, but also in everyday practices. As a result, referendum decisions have sometimes forced linguistic minorities to reconsider their own criteria for identifying themselves as citizens of the United States. In this case, the knowledge and use of the English language becomes a significant factor in the processes of American self-identification.

Keywords: national identity, self-identification, language policy, language issue, bilingual region, language referendum, state language

* Doctor of Philosophy in World History, Leading Desk Officer, Teaching and Scientific Research Methodologies Department, High School of Public Governance, Kyiv, Ukraine. E-mail: gkazakov2505@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2860-9892

** Student of the Faculty of History and International Relations Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: fatyuha.yaroslava2002@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0979-3812

МОВА ЯК ОДИН З КЛЮЧОВИХ ФАКТОРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНИХ РЕФЕРЕНДУМІВ У США 1980-2002 рр.

Геннадій Казаков*
Ярослава Фатюха**

Анотація

У статті здійснено аналіз мовного питання у деяких американських штатах в останній чверті XX – початку XXI ст., як одного із факторів національної ідентичності. Авторами висувається теза про фактор англійської мови, як один з вихідних у плані ідентифікації себе у якості американця. Визначено, що більшість американських штатів мали білінгвістичний характер, унаслідок чого дозволялось ведення державної документації двома-трьома мовами. Водночас, значна частина американців визначали, що мовою американців є англійська, а отже необхідно визнати єдину офіційну мову для державного документообігу, викладання у навчальних установах тощо. Особливо яскравий прояв подані процеси набули у південних штатах, в яких були наявні значні осередки не англомовного населення, пов'язаних із безперервною міграцією з країн Латинської Америки. Часткова латинізація деяких штатів у середині XX ст. призвела до зростання протестів з боку англомовного населення, яке подеколи набувало характеру ксенофобії. У результаті було ініційовано декілька референдумів, які продемонстрували позицію суспільства стосовно англійської мови, її статусу, як ідентифікатора нації.

Автори статті відзначають, що хоча мовні референдуми і ставили за мету поліпшити роботу державних органів, уніфікувати процедуру ведення документації у штатах, на практиці призводили до їх радикального трактування та заборони використання будь-якої мови, окрім англійської не тільки на рівні державному, але й у повсякденних практиках. Як результат, прийняті на референдумах рішення, подеколи змушували мовні меншини переглянути власні критерії ідентифікації себе, як громадянина Сполучених Штатів. В такому разі знання та використання англійської мови, стає визначним фактором в процесах самоідентифікації американця.

Ключові слова: національна ідентичність, самоідентифікація, мовна політика, мовне питання, білінгвістичний регіон, референдум, державна мова

Цитування: Казаков, Г. & Фатюха, Я. (2023). Мова як один з ключових факторів національної ідентичності крізь призму мовних референдумів у США 1980-2002 рр. *Консенсус*, 2, 148-156.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/68

* кандидат історичних наук, провідний фахівець відділу методології навчання і наукових досліджень Вищої школи публічного управління, Київ, Україна. E-mail: gkazakov2505@ukr.net. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2860-9892

** студентка факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: fatyuha.yaroslava2002@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0979-3812

Актуальність дослідження. Мова відіграє невід'ємну роль у житті людини, адже вона надала їй здатність до комунікації, змогу ділитися думками, почуттями, ідеями. Особливо вагомий показник вона займає в житті кожної держави, адже спільна мова сприяє вербалізації на локальному рівні, спрощує ведення документообігу, водночас роблячи його доступним загалу. Актуальним мовне питання залишається для України, адже не зважаючи на мононаціональний характер держави, адже частка державоформуючого етносу становить більше двох третин загальної кількості населення, в країні продовжує існувати мовна проблема, на чому апелює країна-агресор. Непоодинокими є випадки, коли громадяни України просять обслуговувати їх російською мовою та спілкування цією мовою відбувається навіть в кулуарах в органах державної служби. І хоча в останні роки суттєво зріс відсоток ототожнення себе українцем крізь призму мовної належності, однак подані починання ще не є завершеними. Яскравим прикладом подібних процесів виступили Сполучені Штати Америки у період 1980–2002 рр. Адже поліетнічний характер соціуму, відсутність єдиної державної мови дозволяє в спрощених умовах отримати статус громадянина та не вимагає знання конкретної мови для того, щоб ідентифікуватися як американець. У той же час традиційне сприйняття США, як англомовної країни, виділяє усіх неангломовних, як меншину, яка не є американцем у повноцінному бачені більшості.

Метою розвідки поставлено дослідити мовне питання у США наприкінці XX – початку XXI ст., крізь призму мовних референдумів, проведених низкою регіонів у поданий період та їх впливу на мовну ідентифікацію та самоідентифікацію у Сполучених Штатах. Основний акцент здійснено на вирішенні окресленого питання у штаті Майамі, адже серед усіх американських регіонів, в ньому воно набуло найбільшого загострення.

Огляд публікацій. Мовне питання у межах США вивчав значний масив американських науковців, зокрема С. Гарсіа, Р. Таталович, С. Хантігнтон, А. Калфіа[1]. Дослідники акцентують увагу на мовній асиміляції іммігрантів у Сполучених Штатах, необхідності державного регулювання набуття ними знань з англійської мови Однак, крізь призму вивчення мовного питання у США, як складової визначення національної ідентичності, на сьогодні подану тему практично не розглядали. Не має відповідних досліджень і в українському науковому полі.

Виклад основного матеріалу. Сполучені Штати Америки є однією з найбільш поліетнічних держав у всьому світі, що пов'язано із переважно міграційним характером створення американської нації: переселенці з Європи, раби – з Африки,

[1] Garcia C. American Identity and Attitudes toward English Language Policy Initiatives. *The Journal of Sociology and Social Welfare*. 2007. P. 63-82; Tatalovich R. Nativism Reborn? The Official English Language Movement and the American States. Kentucky: The University Press of Kentucky, 1995. 336 p.; Huntington S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New-York: Simon & Schuster, 2004. 448 p.; Califa A. Declaring English the Official Language: Prejudice Spoken Here. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*. 1989. Vol. 24. № 2. P. 293-348.

мігранти з Латинської Америки та частково з корінного індіанського населення. Кожна група переселенців несла свої мову, звичаї та традиції, що у своєму синтезі створило сучасну американську культуру. Тоді як у більшості проблемних аспектів виникав паритет, то дискусійного характеру в деяких штатах набуло мовне питання.

Американське законодавство не містить відповідних положень щодо регламентації державної мови, хоча більше 82% американців вважають рідною англійську мову. Федеративний устрій дозволяє мову діловодства обирати кожному штату окремо, а подекуди таку практику мають і більш дрібні адміністративні одиниці. Унаслідок цього, на середину XX ст. в межах США існувало багато білінгвістичних, а подекуди й полілінгвістичних осередків, в межах яких провадився документообіг на кількох мовах. Це викликало дискусійний характер мовного питання, що переросло у проведення між 1980-2002 рр. дванадцяти референдумів, які передбачали визначення статусу англійської мови в порівняні з іншими мовами деяких штатів та округів США. Сутність референдумів досить яскраво описав своїх промовах у 1988 р. губернатор Флориди Б. Мартінез: «...чи залишаться США країною англомовної більшості або перетворяться на мультимовне суспільство?»[2].

Окрім того, дані за 1998 р. свідчать, що переважна більшість американців вважає англійську мову ключовим елементом національної ідентичності, і ця думка, разом із «розбірливістю» законодавців у мовних питаннях, є вагомим аргументом на користь прихильників англійської, як державної мови та супротивників двомовної освіти[3].

Найбільш активно законодавство, яке передбачало посилення офіційного статусу англійської мови, провадилося у Флориді та Каліфорнії. Зокрема, саме в штаті Флорида, а саме окрузі Дейд, у 1980 р. було ініційовано перший відповідний референдум, метою якого було ухвалення поправок до закону 1973 р. про двомовну освіту[4]. А саме, передбачалося вести усю офіційну документацію виключно англійською мовою та відмовитися від використання коштів платників податків «для пропагування культур інших держав та націй, окрім як культури США»[5].

Відповідно до статистичних даних, до 1959 р. в окрузі Дейд трохи більше 80% населення було англомовним, але в умовах кубинської революції зростає частка іспаномовних мігрантів, як підсумок цього явища, на 1980 р. вже більш ніж 40% мешканців штату становило іспаномовне населення[6], які крізь призму мови зберігали свою національну ідентичність. Наголосимо, що новоявлені мешканці

[2] *Miami Herald*. 1988. 12 October. P. 3.
[3] Garcia C. American Identity... P. 68.
[4] Huntington S. Who Are We... P. 238; All Information (Except Text) for S. 2552 – Bilingual Education Act URL: https://www.congress.gov/bill/93rd-congress/senate-bill/2552/all-info
[5] Zogby International poll, 15-17 November 1988. *The «Official English» Movement*. Crawford: Western Political Quarterly, 1990. P. 549.
[6] Castro M. On the Curious Question of Language in Miami. *Language loyalties* / by G. Crawford. Chicago: University Of Chicago Press, 1992. P. 178-179.

штату не відмовлялись вивчати англійську мову, а лише намагалися у максимально комфортних для себе умовах асимілюватися в регіоні. Однак, зростання іспаномовних заходів в окрузі, різних установ, які рекламувались виключно іспанською мовою, а також популяризацією через ЗМІ поліетнічної природи штату, призвели до появи такого явища як мовна нетерпимість, коли одна лінгвістична спільнота висунула власну мову над іншою, вважаючи виключно її єдиною мовою не тільки для документообігу, але й публічного спілкування. З одного боку, визнання єдиної мови для документообігу є закономірним явищем, яке б полегшило державну службу, але цим же законодавством відбувалась атака на самобутність латиномовних груп, які складали приблизно однакову кількість з англомовною.

Ініціативу керівних кіл підтримало більше 44 тисяч осіб, які виходили з того, що не розуміють значної частини табличок, представлених виключно іспанською. Супротивники референдуму навпаки вказували, що «Цей рух є гнівною реакцією на поступову латинізацію Майамі» та «спробою поквитатися»[7]. Так, проти референдуму виступили іспаномовні групи штату та Торгівельна палата Майамі. Проте, незважаючи на активний протест, за його підсумками 59,2% жителів штату підтримали ініціативу[8].

Що цікаво підписаний закон був настільки вивірений та радикально адаптований в соціум, що заборонялись навіть вивіски з латинськими назвами тварин у зоопарках[9]. І хоча у 1984 р. були ухвалені деякі виключення, зокрема у таких державних сферах, як туризм, надання медичних та екстрених послуг, а також обслуговування людей похилого віку та інваліди, прозвані пресою як «винятки здорового глузду», решта сфер мусили вестись виключно англійською мовою.

У 1988 р. мовне питання в штаті Флорида посилилося з оголошення проведення референдуму «За визнання англійської державною мовою» штату. Передувало поданій ініціативі успішне проведення тотожного референдуму у Каліфорнії в 1986 р., коли 74% визнали англійську мову єдиною офіційною мовою, незважаючи на суттєвий супротив з боку політичної еліти штату, у тому числі і губернатора[10]. Зокрема, відома як пропозиція 63, внесла поправки до конституції штату, а саме статті 6 розділ III, та оголосила англійську мову офіційною мовою штату Каліфорнія. Згідно неї було доручено законодавчому органу та державним службовцям зберігати та покращувати англійську як загальну мову штату[11].

---

[7] Johnson J. Anti-Latin Rage: A War of Words Waged in Miami. *Washington post*. 1980. August 30 URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/08/30/anti-latin-rage-a-war-of-words-waged-in-miami/189a4f60-5742-42a0-be3a-7f5d3feca1c5/

[8] Huntington S. Who Are We… P. 262; Constitution of the state of Florida as revised in 1968 and subsequently amended. URL: http://www.leg.state.fl.us/statutes/index.cfm?submenu=3

[9] *Miami Herald*. 1983. 12 October. P. 7.

[10] Proposition 63 - Los Angeles County Probation Departmen URL: https://probation.lacounty.gov/proposition-63/; Tatalovich R. Nativism Reborn… P. 114-122.

[11] Ibidem.

Таким чином Каліфорнія стала сьомим штатом, який зробив англійську офіційною мовою, і лише другим, який зробив це шляхом внесення поправок до Конституції штату. Водночас, регламентувалось лише державне життя, тоді як у приватному лишалася змога вільно користуватися «мовами меншин», тим самим двомовність, стала визначальним фактором для ідентифікації себе, як американця в поданому регіоні. Складнішою була ситуація у штаті Флорида.

Так, ініціатором поправки у Флориді стала громадськість, яка ще з 1985 р. почала збір підписів про визнання англійської мови, мовою штату. Як писала у «Orlando sentinel» М. Белл, для внесення поданої поправки на розгляд необхідно було зібрати 342,939[12] підписів, що відповідно до законодавства Флориди[13] становили 8% від загальної кількості голосів поданих на останніх попередніх загальних виборах. На березень 1988 р., тобто за три роки збору підписів, було зібрано тільки 240 тисяч. Їх активізації відбувається лише після того, як 4 лютого 1988 р. Верховний суд штату Флорида визнав, що подана поправка не суперечить Конституції штату та іншим федеральним законам. Як наслідок, за тиждень до остаточного витікання терміну для подання петиції було зібрано та ратифіковано 366,666 голосів, тим самим дозволивши проведення референдуму з мовного питання[14].

Супротивники поправки підтримували той факт, що кожен американець, незалежно від національної належності, мусить знати англійську мову. Але також вони наголошували, що з її прийняттям відбудуться зміни не лише в офіційних функціях уряду, але й відбудеться «культурний наступ» на приватне життя та поширення ксенофобських настроїв у суспільстві, тим самим повністю ліквідувавши національне самопізнання, особливо серед молоді. Підігрівали такі настрої і деякі прихильники поправки, які висували тези щодо того, щоб примусово використовувати англійську навіть у приватному секторі, не говорячи вже про приватне спілкування на робочому місці тощо. Особливо гостро висловлювався Дж. Тантон, засновник та голова «Членства англомовних американців», який у своєму листуванні припустив, що зростаюча чисельність латиноамериканського населення загрожує Сполученим Штатам, тому що латиноамериканці водночас плодючі й розбещені та в міру своїх релігійних переконань, можуть не поважати добре встановлений поділ між церквою та державою[15].

Незважаючи на такі різкі висловлювання та спробу анулювати поправку, як порушення Закон про виборчі права 1965 р., що зокрема підтримали і в Міністерстві

[12] Bell M. Even Success Doesn't Stop English-only Petition Drive. *Orlando sentinel*. 1988. 10 March. P. 11.
[13] The 2022 Florida Initiative petitions; s. 3, Art. XI, State Statutes. Title IV. 15.21 Constitution. URL: http://www.leg.state.fl.us/Statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&Search_String=&URL=0000-0099/0015/Sections/0015.21.htm; Tom Lassiter, English-only Amendment to Go to Vote, Last-Minute Blitz Nets Necessary Signatures, SUN-SENTINEL, Aug. 9, 1988.
[14] Bell M. Even Success… P. 11.
[15] Ibid. P. 13.

юстицій США, у листопаді 1988 р., з підтримкою у 88% XI поправку було прийнято та додано до Конституції штату Флорида. Так, стаття 9, розділу II штату проголошує: «Англійська мова є офіційною мовою Флориди. Законодавча влада має повноваження забезпечити виконання цього розділу відповідним законодавством»[16].

Законодавче закріплення поправки одразу вплинуло на повсякденне життя іспаномовної верстви штату: людей звільняли з роботи за спілкування на робочому місці іспанською мовою, було заборонено розмовляти іспанською в шкільних коридорах і в шкільних автобусах, в лікарні заборонили спілкуватися з пацієнтами якоюсь іншою мовою поміж англійської тощо. І хоча в 1989 р. губернатором штату було подано роз'яснення до поправки, відповідно до яких лише державна служба повністю переходить на англійську мову, а усі повсякденні питання можуть вирішуватися будь-якою доступною особі мовою[17], в самих іспаномовних родинах відбулося зростання використання англійської мови, як повсякденної мови спілкування. Тим самим, ідентифікація латиноамериканської спільноти, як американця відбувалось крізь призму заміни мови та підпорядкування законодавчим нормам.

Поруч з Флоридою відповідні закони намагаються впровадити у штатах Арізона та Колорадо. Прихильники подібних заходів виходили з того, що наплив іноземних мігрантів знищує американську самобутність та ускладнює спілкування. Поміж того, на багатомовне дублювання документів декількома мовами щороку витрачалося до 22% бюджету штатів.

Водночас, вони наполягали, що поданий референдум є лише символом, який відзначає ідентичність американської нації і що ніхто не буде забороняти спілкуватися кожному на рідній мові[18]. Тобто, в такому разі англійська мова в розумінні прихильників референдумів і є тим чинником, який визначає, що таке бути американцем.

Опозиційні до відповідних заходів кола, навпаки наполягали, що референдуми є завуальованою боротьбою з мігрантами та спробою зробити їх людьми другого сорту. На їх бік стала і політична еліта країни. Зокрема, кандидати в президенти США Дж. Буш (старший) та М. Дукакіс, які висловилися проти проведення референдумів в Арізоні, Флориді та Колорадо. У Флориді проти запропонованої поправки також виступили губернатор, генеральний прокурор, держсекретар штату, газета «Майамі Джеральд», Торгова палата Майамі, безліч іспаномовних громадських організацій (втім чимало останніх утрималося від публічних виступів)[19].

Незважаючи на таку солідну підтримку, все ж таки мешканці вказаних штатів ототожнили, що бути американцем – це значить спілкуватися англійською мовою, а

[16] The 2022 Florida Statutes…
[17] Lassiter T. Print Government Documents in English, Group Proposes. *Sun-Sentinel*. 1989. March 14. P. 13.
[18] Lassiter T. English wins as official language. *South Florida Sun-Sentinel*. 1988. 9 November. URL: https://www.sun-sentinel.com/news/fl-xpm-1988-11-09-8803060114-story.html
[19] Huntington S. Who Are We… P. 263.

самі США – англомовна країна. При цьому, явка на референдум по більшості округів була вражаючою: від 87% до 99,8% виборців. Результатом референдуму стало те, що 85,5% осіб підтримали його[20].

У підсумку, підтримку англійській мові висловили мешканці Колорадо та Арізони, але не в таких суттєвих пропорціях: 64% у Колорадо та 50,5% в Арізоні відповідно[21]. Останній референдум «За визнання англійської державною мовою та за внесення поправок до Конституції США» відбувся у 1989 р. у Лоуелі, штаті Масачусетс та отримав 67% підтримку[22].

Як вказує очевидець тих подій Ч. Гарджіуло, мовний референдум у Лоуелі став реакцією білої політичної еліти на втрату панівних позицій у регіоні та в уряді округу, особливо з боку вихідців з латиноамериканського регіону та Південної Азії. Враховуючи суто політичні мотиви, референдум у Лоуелі в плані самоідентифікації мав найменший вплив поміж інших, адже мовні меншини вже у переважній більшості вільно володіли англійською мовою, та вважали її як один з факторів самоідентифікації себе у якості громадянина США[23].

Додамо, що навіть іспаномовні родини масово підтримували референдуми, визнаючи, що «бути американцем – значить спілкуватися англійською мовою». Так, 66% іспаномовних батьків у штаті Флорида, хочуть, щоб їхні діти вивчили англійську «якнайшвидше, навіть якщо це спричинить відставання з інших предметів»[24]. В інших регіонах подана частка коливалася між 25–60 %.

Однак, незважаючи на визнання англійської мови офіційною на локальному рівні, підтримки пропозицій стосовно її визнання єдиною державною так і не були втілені у життя і наразі у США не має єдиної державної мови.

У період 1998–2002 рр. мовне питання знову стало актуальним для ряду американських штатів, зокрема Каліфорнія, Аризона, Масачусетс та Колорадо. Багато в чому, це було покликане і бажанням самих іспаномовних общин. Так, за даними опитування «New York Times», проведеного у 1997 р., 83% іспаномовних американців виступали за викладання англійської мови починаючи з початкової школи та скорочення частки вивчення «іноземних» мов[25]. Як головну причину цього, вони відзначали, що лише англійська мова надасть їх дітям краще місце в американському суспільстві та сприятиме визнанню дітей, як повноправних американців.

Результатом стала підтримка відповідних референдумів у трьох штатах з чотирьох. Лише в Колорадо ініціатива не була підтримана, адже за неї проголосувало

[20] Lassiter T. English wins…
[21] Huntington S. Who Are We… P. 263; Garcia C. American Identity… P. 72.
[22] Legal Settlement In Bilingual Case Hailed as Model. URL: https://www.edweek.org/teaching-learning/legal-settlement-in-bilingual-case-hailed-as-model/1989/01
[23] Charles Gargiulo 1989 Lowell English-Only Referendum. URL: https://richardhowe.com/2021/02/16/1989-lowell-english-only-referendum/
[24] *Miami Herald*. 1995. 16 October. P. 5.
[25] *New York Times*. 1997. 15 August. P. 39.

менше ніж половина населення штату (44%). Однак, незважаючи на цей факт, все-таки можемо спостерігати визнання переважною більшістю американців, незалежно від расової чи етнічної належності, що ідентифікувати себе, як американця, можна лише знаючи та володіючи англійською мовою. Саме англійська мова, є одним з ключових визначальних факторів, що роблять тебе американцем.

Висновки. Таким чином, в реаліях мультикультурного простору США, незважаючи на протести та часом рівне представництво в регіоні представників інших мовних груп, результатами референдумів стала підтримка державного статусу англійської мови, що є свідченням ототожнення американця, як носія англійської мови. Мовні референдуми 1980–2002 рр. є яскравим прикладом ідентифікації громадянами США себе, як американця, крізь призму мови. Хоча іспаномовна частка населення в низці штатів мала приблизно однакове відсоткове співвідношення з англомовним населенням, в кінцевому результаті у ході референдумів було визначено, що більшість виступає за визнання єдиної державної мови – англійської та викладання нею у школах. Підтримка поданих ініціатив у тому числі і значною часткою іншомовних общин дозволяє нам стверджувати, про те, що саме англійська мова ідентифікує в межах США особу, як повноцінного американця.

REFERENCES

Huntington, S. (2004). Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New-York: Simon & Schuster [in English].

Califa, A. (1989). Declaring English the Official Language: Prejudice Spoken Here. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, 24, 2, 293–348 [in English].

Castro, M. (1992). On the Curious Question of Language in Miami. *Language loyalties*. Chicago: University Of Chicago Press, 178–185 [in English].

Garcia, C. (2007). American Identity and Attitudes toward English Language Policy Initiatives. *The Journal of Sociology and Social Welfare*, 63–82 [in English].

Tatalovich, R. (1995). Nativism Reborn? The Official English Language Movement and the American States. Kentucky: The University Press of Kentucky [in English].

Міжнародні відносини

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/157-171
УДК (UDC) [327 : 94] (4)

EUROPEAN SKEPTICISM AND POPULISM UNDER THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Igor Horobets*
Andrey Martynov**

Abstract

The article examines the influence of the ideology and political practice of right-wing populism on European skepticism. The objective reasons for the development of European skepticism and right-wing populism are due to contradictions between national and supranational authorities.

The beginning of the 21st century was marked by an acute global economic crisis, which stimulated the activation of various populist movements that take advantage of the favorable conditions of the ambivalence of many traditional political ideologies, the blurring of the demarcation lines between the «center-right» and «center-left», and the decline of classic mass political parties. A polarized political culture is quickly turning into a breeding ground for populists. The driving force of left populism was the «old left»: socialists, anarchists, Trotskyists, who entered into an alliance with protectionist trade unions.

The second ideological stream consists of those who protest against the rapid disappearance of the old world and the strengthening of global competition. Anti-American sentiments are popular among left and right populism in Europe. The process of European integration in its crisis points of development gives rise to various inversion tendencies, which are aimed at opposing the formation of a more cohesive European Union as an effective model of post-national democracy. The prospects of populist left and right parties in the EU member states depend on their ability to effectively balance different social interests, offering «simple» solutions to complex systemic

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2416-7898

** Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Department of World History and International Relations Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: martynov.andriy15@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

problems. The price of election campaigns (Internet advertising) has increased. Big sponsors allocate money to politicians to achieve their specific goals and therefore look for exactly such candidates who will push such goals. The struggle for political earnings drains time, resources and enthusiasm.

As a result, citizens as a whole are polarized and become politically uncompromising. In this way, populists simply fulfill the wishes of their voters. Populism is also facilitated by the new information environment. Social media offers post truth and a variety of highly specialized topics and points of view. People get locked into their info menu. Virtual reality is killing real democracy. Social capital as a network of public institutions, the norms of reciprocity and trust that arise from them, is declining.

Keywords: European Union, European integration, European skepticism, left populism, right populism

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СКЕПТИЦИЗМ І ПОПУЛІЗМ ЗА УМОВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Ігор Горобець*
Андрій Мартинов**

Анотація

У статті досліджено вплив ідеології і політичної практики правого популізму на європейський скептицизм. Об'єктивні причини розвитку європейського скептицизму і правого популізму обумовлені протиріччями між національними і наднаціональними органами влади.

Початок XXI ст. позначився гострою глобальною економічною кризою, яка стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «право-центристами» і «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. Поляризована політична культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів. Рушійною силою лівого популізму стали «старі ліві»: соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністські налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестують проти швидкого зникнення старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої.

Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії.

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2416-7898

** доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, Київ, Україна. E-mail: martynov.andriy15@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

Перспективи популістських лівих і правих партій у країнах-членах Євросоюзу залежать від їхньої спроможності ефективно балансувати між різними соціальними інтересами, пропонуючи «прості» рішення складних системних проблем. Ціна виборчих кампаній (Інтернет реклама) збільшилась. Великі спонсори виділяють кошти політикам заради досягнення своїх конкретних цілей і тому підшукують саме таких кандидатів, які будуть такі цілі проштовхувати. Боротьба за політичні заробітки висмоктує час, ресурси та ентузіазм.

У підсумку поляризуються і стають політично безкомпромісними громадяни в цілому. Популісти таким чином просто виконують побажання своїх виборців. Популізму сприяє також нове інформаційне середовище. Соціальні комунікації пропонують пост правду та безліч вузькоспеціалізованих тем і точок зору. Люди зачиняються у своєму інформаційному меню. Віртуальна реальність вбиває реальну демократію. Занепадає соціальний капітал як мережа громадських інститутів, норм взаємності та довірливості, які з них виникають.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська інтеграція, європейський скептицизм, лівий популізм, правий популізм

Цитування: Горобець, І. & Мартинов, А. (2023). Європейський скептицизм і популізм за умов трансформації процесу європейської інтеграції. *Консенсус*, 2, 157-171.
URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/69

Актуальність дослідження. Якісне поглиблення процесу європейської інтеграції наприкінці 1990-х – на початку XXI ст. стимулювало загострення суспільно-політичних дебатів щодо ціннісних підходів до балансу між національними і наднаціональними органами влади Європейського Союзу. «Жодна політична система, хай якою зрілою вона видається, – пише вітчизняний дослідник французького інтегрального націоналізму І. Гомза, – хоч би якими функціональними були її інститути, а політичні практики – злагодженими, і хоч би якою тяглою вона була в часі, не забезпечена від дисфункцій, здатних сприяти поширенню страху занепаду»[1]. Адже «страх занепаду є одним із засадничих компонентів національної колективної ідентичності, тож рано чи пізно хтось, ваблячи національним відродженням, запрагне суспільного впливу і політичної влади»[2]. На цю мету працюють європейські ліві і праві популісти.

Початок XXI століття позначився гострою глобальною економічною кризою, яка стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «право-центристами» і «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. Досить влучну характеристику актуального глобального політичного стану дало звернення української ініціативної групи «Перше грудня», в якому зазначається, що «на дріжджах політичного популізму ростуть рейтинги крайніх правих і крайніх лівих партій.

[1] Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. К., 2021. С. 433.
[2] Гомза І. Республіка занепаду… С. 446.

Демократичні, ліберальні цінності піддаються серйозним випробуванням. Авторитарні режими збирають несподівані дивіденди. Популізм буйним цвітом розквітає й в Україні. Улюблене його заняття – політичний торг. Він жадібний і тому продажний. Він залюбки паразитує на соціальних бідах, безсоромно експлуатує найпростіші соціальні емоції, спокушаючи суспільство легким шляхом до матеріального благополуччя та справедливості. Суттю популізму є політична корупція. Його порожні обіцянки й грізні прокльони на адресу «ворогів народу» хабар утомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток у нечувано великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності. Тому він хоче втекти в позірну опозицію.

Насправді популісти марять владними посадами. Вони потрібні їм, щоб зірвати «куш» і втекти за кордон, або знову в «опозицію». Популізм стає реальною загрозою українській державності. За самою своєю природою він не здатний до конструктивної праці. Йому чужі національні, державні інтереси. Він украй далекий від того народу, за який так «уболіває». Протистояти цьому можна свідомою солідарністю здорових і творчих осередків суспільства, об'єднаних заради реальних реформ у країні. Протиставити популізму можна лише громадянську зрілість»[3].

Голосування громадян Великої Британії за вихід із Європейського Союзу, яке відбулося 23 червня 2016 р., дало новий імпульс європейським скептикам, представлених переважно правими популістськими політичними партіями. Перемога 8 листопада 2016 р. на президентських виборах у США Дональда Трампа, здається, перетворює політичний наступ європейських скептиків на помітний тренд політики в країнах-членах Європейського Союзу. Європейським оптимістам у відповідь залишається попереджати, що гіпотетичний розпад Євросоюзу не приведе до відновлення повноцінного суверенітету національних держав, але може поставити їх у залежність від великих держав за межами Європи.

Тенденція до посилення європейських скептичних настроїв перешкоджає консолідації та реалізації настанов зі створення «Сполучених Штатів Європи». Колишній Президент ФРН Й. Гаук визнавав популізм головною загрозою для внутрішньополітичної стабільності Німеччини та інших країн Євросоюзу[4]. Черговим доказом цього стала бурхлива президентська виборча кампанія у Франції, де кандидат від «Національного фронту» Марін Ле Пен наполягала на виході Франції з Євросоюзу[5]. Люди і суспільства, які користуються мовою ідеологічних симулякрів, відриваються від здорового глузду і стають об'єктами різноманітних маніпулятивних практик популістів різного ідеологічного штибу.

---

[3] Загроза популізму. Звернення ініціативної групи «Першого грудня». *Нація і держава.* 2016. С. 2.
[4] Gauck: «Populismus ist ein Brandbeschleunigen für Angst». URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespresident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110
[5] Marin Le Pen forciert den Frexit. URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152

Історіографічний огляд. Аналіз основних досліджень, присвячених проблемі популізму засвідчує факт прискіпливої уваги науковців до цієї теми. Люди, утомлені всіма можливими пристрастями й ошукані в усіх своїх сподіваннях, сприймають різні політики урядів ніби хворі, що слухають усіх лікарів з однаковою байдужою посмішкою. Популісти набирають популярності внаслідок слабкості їхніх супротивників, а не завдяки силі її прихильників. Тільки у періоди політичної стабільності та наявності в суспільстві консенсусу навколо політичних цінностей, серединна позиція приносить електоральний зиск, позаяк вона найбільше резонує з ідеалами середньостатистичного виборця. Поляризована політична культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів – чемпіонів радикальних гасел і дій. Американський історик Т. Снайдер дослідив особливості формування в 2010-х роках популістських течій у політиці РФ, Європи і США на фоні феноменів Путіна і Трампа[6].

Вітчизняний дослідник Іван Гомза у монографії «Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки» детально дослідив історію французького ультраправого популізму від часу його зародження після поразки Франції у війні 1871 р. і до розгрому режиму Віші в 1945 році. Автор слушно зазначає, що «національна революція зазнала краху, не зумівши ані повністю здолати індивідуально-ліберальні цінності, ані цілком порозумітися з церквою, ані провести адміністративно-територіальну реформу, яка забезпечила би децентралізацію Франції, ані досягти соціального миру та сформувати соціальний лад, відмінний від соціалізму і капіталізму, ані здійснити деурбанізацію країни та перетворити селянство на надійну опору режиму»[7]. Водночас, на думку автора, «досвід політичного впровадження ідеалів інтегрального націоналізму дав змогу французькій нації подолати модернізаційну кризу та прийняти культуру Модерну з її ґанджами, але також і з її здобутками – толерантністю, індивідуалізмом, співіснуванням культур, новими гендерними ролями»[8].

Утім, «інтегральний націоналізм і режим Віші й надалі присутні у французькій історії як злий дух, його чари впливають на перебіг політичного протистояння та на політичний дискурс»[9]. Засобами нейтралізації правового популізму І.Гомза вважає недопущення суспільного занепокоєння «швидкими змінами з фантазмом занепаду, або – якщо цього уникнути не вдалося – щоб унеможливити інструменталізацію занепадницьких настроїв політичними підприємцями, які обіцяють «відродження», «очищення» і «порятунок» шляхом скасування політичних свобод»[10].

У 1990 р. американський футуролог Елвін Тоффлер у монографії «Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання» прогнозував, що зіштовхнувшись з

[6] Snyder Timothy. The Road to Unfreedom. London, 2019. С. 159.
[7] Гомза І. Республіка занепаду… С. 411.
[8] Ibid. С. 422.
[9] Ibid. С. 426.
[10] Ibid. С. 429.

низкою екологічних криз і трагедій, рух «зелених» «заради втілення своїх вимог перейде до повномасштабного екологічного тероризму»[11]. Рушійною силою лівого популізму стали «старі ліві» – соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністські налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестують проти швидкого зникнення старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої. Ні лівий, ні правий популізм не можуть домогтися покращення місцевого самоуправління, аби гроші потрапляли до рук бідних.

Масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. змінило параметри процесу європейської інтеграції. 28 лютого 2022 р. в умовах війни Росії проти України президент Володимир Зеленський подав офіційну заявку про вступ України до Європейського Союзу[12]. Транскордонні регіони України з країнами Євросоюзу Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною перетворились на тиловий плацдарм цієї війни. ЄС втрачає мотивацію до прискореного розширення.

Зрозуміло, що зазначена увага має різний практичний зміст. Російські науковці аналізують головним чином потенціал популізму з точки зору його використання з метою дезінтеграції Євросоюзу. За умов прибуття до Німеччини значної кількості біженців із мусульманських країн посилюється інтерес німецьких науковців до становища ісламу у світській німецькій демократичній державі[13]. Також проблематика популізму залишається у полі зору провідних європейських аналітичних центрів, які намагаються розглядати цю проблему системно та з використанням міждисциплінарного підходу соціальних наук[14]. Один із засновників процесу європейської інтеграції Ж. Монне наголошував, що спільні інститути дають можливість долати популізм. «Дисонанс між урядами, настрій людей та хаос у речах могли сповільнити, але не зупинили рух, започаткований механізмом інституцій. Насправді європейське мислення існувало і нікуди не зникало, навіть коли його більше не було помітно на рівні урядів. Воно містилося в самому механізмі та вимагало свого функціонування. Створені ж інституції мали власну силу, яка вивищувалася над готовністю людей»[15].

Мета статті полягає у висвітленні базових ідеологічних питань та їхнього впливу на діяльність європейських правих популістів у напрямку європейського скептицизму.

Суспільні науки тільки намагаються проаналізувати можливі наслідки

[11] Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання. К., 2003. С. 450.
[12] Артьомов І.В., Віднянський С.В., Тодоров І.Я., Токар П.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022. С. 33.
[13] Rohl Mathias. Der Islam in Deutschland. München, 2016. С. 65.
[14] Hans Peter Kries, Takis Pappas (Hrsg.). European Populism in the Shadow of the Great Recession. Colchester, 2015.
[15] Монне Ж. Спогади. Харків, 2017. С. 502.

глобальної фінансово-економічної кризи, перша хвиля якої припала на 2008–2010 рр., для зміни домінування лівих, правих, ультраправих політичних сил у країнах Європейського Союзу. Вибори до Європейського парламенту, які відбулися 2010 р., дали можливість «новим правим» консолідуватися у цьому представницькому органі Євросоюзу. Це підтвердило парадоксальність ситуації, коли послідовні супротивники європейської інтеграції, як одного з проявів наднаціональної політики, спрямованої на обмеження егоїзму національних інтересів країн ЄС, користаються її перевагами. Однак з іншого боку, це засвідчує сталість демократичної традиції Євросоюзу, які досить ефективно використовуються навіть її відвертими супротивниками.

Світова економічна криза стимулювала позиції «нових правих» як у «старих» країнах Євросоюзу, так і у нових країна-членах ЄС, які приєднались до Спільноти впродовж 2004–2013 років. Причому вони мають схожу однакову соціальну базу підтримки своїх ідей. Мова йде про збіднілі прошарки міського середнього класу, безробітних, студентську молодь. Французький соціолог П. Бурд'є ввів у науковий обіг поняття «прекаріат» (невизначений, ризикований), яким характеризує працівників за наймом, які не мають стабільної зайнятості, соціальних гарантій та впевненості у найближчому майбутньому. Британський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат – новий небезпечний клас» веде мову про вплив цих «нових маргіналів» на політичні настрої в різних країнах світу, включно з країнами ЄС[16]. Водночас криза ускладнила процес формування загальноєвропейської (або «євросоюзівської») ідентичності. Натомість отримав попутний вітер у свої вітрила корабель традиційної національної ідентичності. Також цікаво, що досить часто мова йде навіть не про модерні, а про домодерні ідентичності, які діють на рівні «свій» - «чужий». Політичні результати цієї тенденції не змусили довго чекати на себе.

Націоналістичні баталії поставили на межу виживання Бельгію. Місцеві валлони та фламандці на початку 2011 р. завели у глухий кут переговорний процес щодо формування правлячої коаліції. Це позначалося на фінансовому становищі Бельгії. Адже реально лише членство Бельгії у Євросоюзі, а також виконання Брюсселем функцій європейської та євроатлантичної політичної столиці, зберігають це королівство від територіального розпаду. Але кожен новий виборчий цикл повертає Бельгію до проблему пошуку нового балансу впливу між головними громадами країни, ультраправі частини яких дедалі частіше об'єднуються проти «мусульманської загрози».

Нідерландські націоналісти від виборів до виборів впродовж 1990–2017 рр. посилювали свій внутрішньополітичних вплив. У 2010 р. вони домоглися виведення голландських військ із Афганістану. Улюбленою темою лідера нідерландських «нових правих» Віма Вілдерса є пропаганда ідеї депортації із Нідерландів усіх мусульман. Ця партія використала з метою посилення європейського песимізму політичну боротьбу навколо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

[16] Standing G. Basic income. London, 2017. C. 68.

Помітний електоральний успіх на парламентських та президентських виборах у Франції демонструє «Національний фронт». Навіть у ситій і стабільній Швеції посилилися позиції швецьких ультраправих націоналістів. Адже величезні бюджетні кошти, які швецькі власті використовують з метою інтеграції мігрантів, стають подразником для швецьких ультраправих популістів. Послідовна демонстрація цих настроїв кидає виклик наднаціональним механізмам функціонування Європейського Союзу. Тому не дивно, що правлячі еліти в країнах ЄС будь-що намагаються порятувати проект спільної європейської грошової одиниці «євро» як найбільш важливого «матеріалізованого» результату європейської інтеграції.

Не далеко від «старої» Європи у цьому ультраправому політичному повороті відстали й центральноєвропейські країни. Правда, відомий історик Норман Девіс дивується з приводу того, що «політологи знайшли поділ на «західні» та «незахідні» форми націоналізму»[17]. Але з історичної точки зору нічого дивного у цьому немає. Адже східноєвропейські націоналізми розвивалися переважно за важких умов відсутності структур національної державності, або обмеженої незалежності та суверенітету. Натомість західноєвропейські націоналізми, пройшовши горнило двох світових війн, з початком процесу європейської інтеграції дискредитували себе. Впродовж 1960–1990-х рр. ультра націоналістичні політичні сили у країнах «ядра» Євросоюзу перебували на маргінальних позиціях.

Помітні типологічні відмінності між «західними» та «незахідними» формами націоналізму спостерігаються й на межі XXI ст. Якщо у країнах Центральної Європи націоналістичний політичний тренд відіграв важливу роль в процесі декомунізації, але при цьому був орієнтований на ідею «повернення до об'єднаної Європи», то у країнах Західної Європи ультраправі політичні сили головним чином очікували на більш сприятливу політичну кон'юнктуру.

Економічна криза, як слушно зазначає французький дослідник Д. Моїзі, посилює настрої радикалізму. Отримують суспільну підтримку партії радикального, а часом – націоналістичного забарвлення. До того ж вони демонструють свою консолідованість і налагоджують між собою зв'язки у загальноєвропейському масштабі[18]. Водночас розуміння ролі «нових правих» у актуальному політичному житті центральноєвропейських країн неможливе без ретроспективного звернення до новітнього історичного досвіду їхньої посткомуністичної трансформації.

Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів Європейського Союзу. Результатом успішної обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як

[17] Norman Davis. Europe. A History. London, 1998. C. 429.
[18] Moisi Dominique. New Wave Nationalism. URL: http://www.project-syndicate/moisi61/English

спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, їхньою історичною специфікою, а також неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Водночас важливим консолідуючим фактором для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та коопераційних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн членів Євросоюзу. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз. Зрештою, саме фактор європейської інтеграції на початку XXI ст. дав можливість «синхронізувати» процес реформ у країнах кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 р. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють «домашні завдання» щодо критеріїв членства вже перебуваючи в Європейському Союзі.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з точки зору швидкості «шокових» змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінував можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянська права легко скасовуються.

Після запровадження військового стану 1981 р. польська держава стала демонструвати самообмеження у переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 р. на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща дала приклад швидких реформ. Л. Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалося падіння життєвого рівня населення, але ціною стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала

демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи – адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами Європейського Союзу дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя. Причому нішу ультраправих партій у Польщі фактично зайняла правоцентристська консервативна партія «Право і справедливість», заснована братами Качинськими. Саме вона монополізувала процес конкуренції із ліберальної «Громадянською платформою» та відтиснула на маргінес, наприклад, «Союз польських родин».

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силове придушення празької весни 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Але без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли оксамитова революція відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталося майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося із збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводяться антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 1990-х рр. відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація в сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 р. напівавтократичний уряд Володимира Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватись та провести своєрідне демократичне прискорення. Завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн

Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. Праві та лівоцентристські уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 1990-х рр. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуралізації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Правда, після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчаня, аби виграти вибори дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище.

Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму у 1989 р. – це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи. Загалом проєкт європейської інтеграції ми можемо розглядати як один із найважливіших регіональних аспектів процесу глобалізації.

Однак, «у результаті глобалізації по-американському, що веде до підкорення інтересам американських транснаціональних корпорацій і банків, у світі окреслилася діалектична протилежність нинішній глобалізації – локалізація, що виражається у прагненні збереження рідної мови, національних цінностей і культурної спадщини»[19]. Нагадаємо, що антикомуністичні трансформації у країнах Центральної Європи відбувалися під ідеологічним забезпечення патріотичних концепцій.

Водночас антирадянський націоналізм органічно доповнювався міфологізованою свідомістю повернення у русло Європейської Цивілізації як землі обітованої, де усі проблеми «самі собою» вирішаться. Однак після вступу 1 травня 2004 р. більшості центральноєвропейських країн до Європейського Союзу досить швидко стало зрозуміло, що дійсність не завжди є тотожною міфологізованим очікуванням. Тим паче, що болісні «непопулярні реформи» плавно перейшли восени 2008 р. у світову фінансово-кредитну кризу. Саме соціально-політична реакція на цю реальність підштовхнула популярність ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн.

24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії «За кращу Угорщину» (Йоббік) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За кращу Угорщину» (Йоббік) має 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати у Європейському парламенті. Для

[19] Арсеєнко А. Глобалізація як вона є на порозі XXI століття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 137.

партії, яка була створена 2002 р. це пристойний результат. Хоча перший досвід участі у виборах до парламенту Угорщини 2006 р. був невдалим. Однак, у ніч з 17 на 18 вересня 2006 р. активісти «Йоббік» очолили бурхливу акцію протесту проти уряду соціаліста Ф. Дюрчаня. За оцінками сил безпеки, заворушення були найбільшими з 1956 р. за своїм масштабом. У 2007 р. партія сформувала напіввійськову організацію «Угорська гвардія», яка взяла собі за емблему уніформу «нілашистів». Потужні позиції партії «Йоббік», звичайно, обумовлюються не лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала за результатами Першої та Другої світових війн. Ідеалом вони вважають відродження «Великої Угорщини» включно із Трансільванією, Воєводиною та Закарпаттям. На знаменах партії, окрім антисемітизму та гомофобії, присутня й ксенофобія щодо циган. Однак більшої критики від Євросоюзу заслуговує «націоналістична» політика угорського уряду на чолі з лідером партії «Фідес» Віктором Орбаном.

Натомість у Чехії та Словаччині до ультраправих націоналістичних рухів влада застосувала жорсткі заходи. Наприклад, 2002 р. у Чехії була створена «Робітнича партія» (лідер Томаш Вандас). На парламентських виборах 2004 р. результат партії, яка пропагувала «національний опір» європейській інтеграції, був мінімальний. Ідеологічно партія є близькою до угорських ультра. Обидві виступають проти членства своїх країн у ЄС та НАТО. У листопаді 2008 р. «Робітнича партія» була заборонена Верховним Судом Чеської Республіки. У Словаччині 1995 р. була створена громадська асоціація «Словацька посполитість» (лідер Маріан Котлеба). Ідеалом для партії став Йозеф Тісо та його націоналістично-авторитарний режим.

Польська ультра націоналістична партія «Національне відродження Польщі» не представлена у Сеймі. Однак один із її активістів Михал Камінський певний час очолював апарат інформаційної політики Президента Леха Качинського. У Румунії існує відразу дві ультра націоналістичні партії. Одна з них має назву «Нові праві» та представлена також у Молдові. Ідолом для неї є засновник «Залізної гвардії» Корнеліу Кодряну. У 2000 р. лідер партії «Велика Румунія» Вадим Тудор ледь не став президентом Румунії, але тоді став депутатом Європейського парламенту. Під час висилки циган влітку 2010 р. із Франції саме Тудор запропонував здійснити «м'яку» етнічну чистку та депортувати їх на історичну батьківщину до Індії.

Заборона партій не завжди ефективна. Вони реєструються як громадські ініціативи та продовжують діяльність. У націоналістів під дією факторів економічної кризи швидко формується молодіжна соціальна база підтримки. Результатом взаємодії ідей європейської інтеграції та стійких націоналістичних позицій є негарантований позитивний результат референдуму про можливий вступ Хорватії до Європейського Союзу. Принаймні на початку 2011 р. Європейська комісія відкрила у Загребі спеціальний інформаційний центр, покликаний пропагувати ідею вступу Хорватії до ЄС, попри скептицизм майже 70% громадян, якщо вірити місцевим соціологічним опитуванням. Хорватські націоналісти досі не можуть пробачити проєвропейській частині хорватської політичної еліти видачу Гаазькому трибуналу

генерала Анте Готовини, який у серпні 1995 р. в рамках військової операції «Блискавка» здійснив етнічну чистку сербів у Країні, повернувши цю територію до складу Хорватії. Тож фантомні болі балканських війн можуть перешкодити вступу Хорватії до Євросоюзу.

Однак, на нашу думку, більші електоральні успіхи мають популісти у країнах «старої» Європи. значні електоральні здобутки має «Національний фронт» Марін Ле Пен у Франції, представлена у італійському парламенті популістська партія Беппо Грілло «П'ять зірок», популярною у Нідерландах є партія Геєрта Вілдерса, а у Бельгії «Влаамський блок». В Іспанії до кортесів пройшла популістська партія «Podemos» (іспанською «ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у країнах Вишеградської четвірки і скандинавських країнах-членах ЄС. Крім того, кандидат від «Австрійської партії свободи» Норберт Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 року у цій альпійській республіці. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу зіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 року.

Висновки. Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії. Особливо наглядними ці явища стали після початку світової економічної кризи 2008 року. Відтоді помітно зростає рівень електоральної підтримки правих популістських політичних сил, які у багатьох країнах-членах Євросоюзу виступають проти домінування наднаціональних структур влади, критикують розмивання національної ідентичності, виступають проти перманентного прийому мігрантів і біженців, а також пропонують варіанти розбудови «закритих суспільств». Зокрема, впродовж 2010-х років пожвавився такий рух у більшості країн-засновниць процесу європейської інтеграції.

Новий імпульс європейським популістам додала перемога на президентських виборах у США Д. Трампа. Поки що він відмовився від укладання підготовленої за часів президентства Б. Обами угоди про створення євроатлантичної зони вільної торгівлі між США і ЄС. Провідні радники Д. Трампа відверто симпатизували європейським популістам. Перспективи популістських лівих і правих партій у країнах-членах Євросоюзу залежать від їхньої спроможності ефективно балансувати між різними соціальними інтересами, пропонуючи «прості» рішення складних системних проблем.

Демократична політична система може втрачати переваги, якщо відхиляється від справжньої демократії. Сутністю демократії є стримування, противаги та ухвалення рішень, що спираються на широкий базис, а отже є часозатратними. Скептично налаштовані до демократії можуть констатувати, що через механізм демократичних виборів до влади приходили катастрофічно лихі лідери. В умовах демократії громадяни можуть пропонувати й обговорювати будь-яку ідею, якщо ця

ідея спершу абсолютно неприйнятна для уряду при владі. Усвідомлення того, що задля висловлення незгоди існують мирні шляхи, зменшує небезпеку суспільного насильства. Засадничою перевагою демократії є ключова роль компромісу в її функціонуванні. Популісти руйнують здатність продукувати політичний компроміс, який усуває як тиранію більшості, так і її протилежність, а саме параліч влади, здійснюваний пригніченою і невдоволеною меншістю.

Символом цього стала спроба штурму Капітолія 6 січня 2021 року. Після цього компромісу важко знайти не лише між двома основними політичними партіями, а між радикалами та поміркованими фракціями всередині кожної партії. Це відкриває шлях нездатним до компромісу ідеологічним демагогам. Ціна виборчих кампаній (інтернет реклама) збільшилась. Великі спонсори виділяють кошти політикам заради досягнення своїх конкретних цілей і тому підшукують саме таких кандидатів, які будуть такі цілі проштовхувати. Боротьба за політичні заробітки висмоктує час, ресурси та ентузіазм. У підсумку поляризуються і стають політично безкомпромісними громадяни в цілому. Популісти таким чином просто виконують побажання своїх виборців.

Популізму сприяє також нове інформаційне середовище. Соціальні комунікації пропонують пост правду та безліч вузькоспеціалізованих тем і точок зору. Люди зачиняються у своєму інформаційному меню. Віртуальна реальність вбиває реальну демократію. Занепадає соціальний капітал як мережа громадських інститутів, норм взаємності та довірливості, які з них виникають. Лише самі популісти можуть політично дискредитувати та знищити себе.

REFERENCES

Arseenko, A. (2010). Globalisazia jack vona e na porosi XXI stolittia. *Soziologia: theoria, metody, marketing,* 4 [in Ukrainian].

Artiomov, I., Vidniansky, S., Todorov, I. & Tokar, P. (2022). *Evropeiska ta evroatlantichna integrazia Ukrainy: stan i perspektivy (2014–2022 rr.)*. Ughorod [in Ukrainian].

Gauck: «Populismus ist ein Brandbeschleunigen für Angst». http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespresident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110 [in English].

Gomsa, I. (2021). *Respublika zanepadu. Ideologia franzuskogo nationalismu za tretioi respubliki*. Kyiv [in Ukrainian].

Hans, Peter Kries, Takis, Pappas (Hrsg.). (2015). *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester [in English].

Marin Le Pen forciert den Frexit. http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152 [in English].

Moisi, Dominique. *New Wave Nationalism*. http://www.project-syndicate/moisi61/English [in English].

Monne, G. (2017). *Spogady*. Harkiv [in Ukrainian].

Norman, Davis (1998). *Europe. A History*. London [in English].

Rohl, Mathias (2016). *Der Islam in Deutschland*. München [in Deutsch].

Snyder, Timothy. (2019). *The Road to Unfreedom*. London [in English].

Standing, G. (2017). *Basic income*. London [in English].
Toffler, E. (2003). *Nova paradigma vlady. Sila. Bogatstvo. Znania*. Kyiv [in Ukrainian].
Zagroza populizmu. Zvernenia iniziativnoi grapey Pershogo grudnia. *Nazia i dergava.* (2016). [in Ukrainian].